

ભગવાન કૌટિલ્ય

લેખક :

કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી

બી. એ., એલએલ. બી., એડવોકેટ, એમ. એલ. સી.

સોલ એજન્ટ

એમ. સી. કોઠારી

રાવપુરા રોડ : વડોદરા.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૌપીરાચિદ વિભાગ]

પ્રતિક્રમાંક ૨૪૫૨૮ ક્રમિક

પુસ્તકનું નામ ગુજરાતી હોદ્દા

વિષય ૪-૩

ભગવાન કૌટિલ્ય

ભાગ પહેલો : પ્રતિજ્ઞારોહણ

લેખક :

કનૈયાલાલ મણેકલાલ સુનરી

પ્રમુખ, સાહિત્ય મંસદ.

સોલ જોન્ટ

એમ. સી. કોઠારી

મુક્તસેલર અને પબ્લીશર

રાવપુરાણ—૫ ડો ૬ રા.

[વિ. સં. ૧૯૮૫]

મુખ્ય

[ઇ. સ. ૧૯૨૬]

મુદ્રિત : રૂ. ૨-૦-૦

પ્રકાશકઃ
ક. મા. મુનશી
૧૧૧, એસ્પેનેડ રોડ, કોટ
મુંબાઈ.

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૌપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૯૪૨

અર્ચક સ્થાપીત

મુદ્રણસ્થાન : શ્રી 'સુરત સીટી' પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ : ચૌદાના પુલ પાસે, સુરત.

મુદ્રક : વજીરામ માનસિંહ.

તા. ૧-૧-૧૯૨૬

જેની પ્રેરણા વડેજ પ્રવૃત્તિ આદરવી ગમે છે
જેના સહચારમાંજ પ્રવૃત્તિ સેવવી ગમે છે
જેની શાખાશીમાંજ પ્રવૃત્તિનું સાફ્લ્ય જણાય છે
જેની સોબત વિના નિવૃત્તિ નીરસ લાગે છે

તેને

આ બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠની કથા

અર્પું છું.

પ્રસ્તાવના

‘સ્વપ્રદ્રષ્ટા’ પુરી થયે હું ‘જ્ય સોમનાથ!’ લખવાનો છું એમ બે મહીના થયાં જાહેર થાય છે; આ જાહેરાત વાંચનારને નાસીપાસ કરવા હું આ પત્ર લખું છું.

હું ‘જ્ય સોમનાથ!’ નથી લખવાનો. કારણ શું? એ એક સ્વાભાવિક પ્રશ્ન. ‘પાટણની પ્રભુતા’ની માલા હું શા માટે પુરી કરતો નથી?

કારણ એકજ: મારી કલ્પનાના સર્જનમંદિરનાં બારણાં કાઢી બીજું ઠોકરી રહ્યું છે. ‘મંગળ મંદિર ખોલો’ એવે દયાજનક સ્વરે નહીં;—પણ ‘ઉધાડ બારણાં’ એવી આજ્ઞાથી.

હું પાત્રો ધારીને સર્જતો નથી; પાત્રો પોતેજ બળજેરીથી સર્જવા માંડે છે. હું માત્ર તેમના સર્જનનો નિમિત્ત બનું છું. ક્યારે હું નિમિત્ત થાઉં તેનો આધાર તેમના પર છે; મારા પર નથી.

‘તનમન’ કેટલાંએ વર્ષ સુધી બારણાં ઠોકતી ઉભી રહી. મુંજલ મહેતા ને કાક, બપ્પદેવ ને રા’ ખેંગાર કોલેજમાં હતા ત્યારના બારણાં ઠોકતા હતા તે છેક હમણાં સર્જયા; મુંજ છેક ૧૯૧૭-થી આવવા મથતો હતો તે ૧૯૧૮ માં આવી શક્યો. પછી સુદર્શન અધીરો થઈ રહ્યો હતો. બધું દૂર મુકી મારે એને આવવા દેવો પડ્યો. ઔર્વ ૧૯૧૮ માં આવું આવું કરતા હતા તે ૧૯૨૬ માં આવ્યા.

હવે મુશ્કેલી ઉભી થઈ. કાક બીચારો વૈધવ્યમાં પણ પોતાનાં પરાક્રમે કરવા તત્પર થઈ બેઠો. કુમારપાલ ને હેમચંદ્રાચાર્ય તેમને આવવા ન દેવા માટે ઠપકો આપવા લાગ્યા. શું કરું? એમને આવવા દઉં? એ વીમાસણમાં હું પકડ્યો હતો.

પછી બીમદેવ ને વિમલમંત્રી અધીરા બની બારણું ઠોકવા લાગ્યા. “અમે શું ગુનેહગારી કરી?” બાણાવળી બીંને ગર્જના કરી. “મારા છોકરાને સંજો—છોકરાના છોકરાને પરણાવ્યો—ને હું—”

“મુંજલ, મારો બાણેજ, વૃદ્ધ થયો ને મારાં ઠોકણાં નહીં!” વિમલમંત્રીએ જરાક ગુસ્સામાં કહ્યું.

મેં કહ્યું: “હુ બહુ કામમાં છું; બધા ઉતાવળ શું કામ કરો છો?”

એટલામાં એક મુરખી મિત્રે કહ્યું: “મુનશી! જે આર્થાવર્તને આપવું જોઈએ તે તમે માત્ર મુજરાતને આપો છો!”

“અરે તમે પણ!” એટલે બીજાઓનું ચઢી વાગ્યું.

પરશુરામ તો ખારણે પરશુ ઠોકી રહ્યા. “ખરી વાત છે. મને આમ લાગ્યો. તેમ લાગ્યો: મારો ક્રોધ સર્જાયો, મારું જન્મદગ્ન્યાસ્ત્ર સર્જાયું—પણ મને તો બહાર ને બહાર—”

પણ વિશ્વામિત્ર બોલી ઉઠ્યા: “હું કેમ નહીં? મારાં લગ્ન ક્યાં અને હું બહાર!”

“અરે પણ મુરખીઓ!” મેં કહ્યું; “જરા ખામેશ તો પકડો. હું કેમ કરું?”

“જરા મારું સાંભળશો?” એક અવાજ આવ્યો “મારો અધિકાર બધાથી વધારે છે.”

“અરે મારા પ્રભુ!” નિરાશાથી મેં ઉચ્ચાર્યું.

“જે નાનપણથી હું તારા ખારણાં ઠોકું છું.”

“કોણ ભગવાન કૌટિલ્ય?”

“હા! તેં કેટલીએ વાર મને આવવા દેવાનું વચન આપ્યું.”

“પણ—પણ—”

“પણ ને પણ નહીં ચાલે. તેં કેટલીએ વાર સંકલ્પ કર્યો કે મને આવવા દેવો.”

“ખરી વાત છે. શસ્ત્ર ને શસ્ત્ર ને નંદીપીડિત પૃથ્વીના ઉદ્ધારનાર પ્રભો! તમે સીકંદરને પણ કાઢ્યો. તમે મૌર્યને મહારાજપદે સ્થાપ્યો.” ને અણુઅણુતાં હું કામંદકનાં વાક્યો બોલી રહ્યો :—

વંશે વિશાલવશ્યાનાં ઋષીણાભિવ મૂયસામ્ ।

અપ્રતિગ્રાહકાણાં યો વમૂવ મુવિ વિશ્રુતઃ ॥

જાતવેદા હવાર્ચિષ્માન્ વેદાન્ વેદવિદાં વરઃ ।

યોઽધોતવાન્ સુચતુરઃ ચતુગેપ્યેઋવેદવત્ ॥

યસ્યાભિચારવજ્રેણ વજ્રજ્વલનતેજસઃ ।

પપાત મૂલતઃ શ્રીમાન્ સુપર્વા નન્દર્પવતઃ ॥

एकाकी मंत्रशक्त्या यः शक्त्या शक्तिघरोपमः ।

आजहार नृचन्द्राय चन्द्रगुप्ताय मेदिनीम् ॥

नीतिशास्त्रामृतं धीमान् अर्थशास्त्रमहोदधेः ।

समुद्ध्ये नमस्तस्मै विष्णुगुप्ताय वेधसे ॥

दर्शनात्तस्य मुहुरો विद्यानां पारदृश्वनः ।

राजविद्याप्रियतया संक्षिप्तग्रन्थमर्थवत् ॥*

* અપ્રતિગ્રહ (અચાલક વૃત્તિ) ધરનાર ઋષિ જેવા મહાનુભાવોના કુલમાં જન્મેલા, જે જગતમાં પ્રખ્યાત થયા, અગ્નિ સમા ગ્રજકયા; વેદવેદોમાં શ્રેષ્ઠ, અને ચારે વેદોમાં, બધે એકજ વેદ હોય એમ પારંગત થયા; જેણે નન્દરૂપી પર્વતને પોતાની માધાના વજ્રવડે મૂલથી ઉખેડી નાખ્યો; શક્તિમાં ક્રાંતિકૃત સમા જેણે મંત્રશક્તિ વડે નરચન્દ્ર ચન્દ્રગુપ્તને પૃથ્વી મેળવી આપી; અને જેણે અર્થશાસ્ત્રના સમુદ્રમાંથી નીતિશાસ્ત્રના અમૃતનું મંથન કર્યું, એવા ભગવાન વિષ્ણુગુપ્તને પ્રણામ ! રાજવિદ્યાની પ્રીતિને લીધે એ સંક્ષિપ્તવિદ્યાપારંગત ઋષિના ગ્રંથમાંથી આ ગ્રંથનું ટાંકન કર્યું છે.

“ ધણું થયું ” ચાણાક્યે આશા કરી; “ મારે ખુશામત નથી જોઈતી; મને સર્જવ.”

“ પણ ભગવાન ” હાથ જોડી મેં કહ્યું; “ ભીમ ને વિમલ ને કુમારપાલ ને હેમાચાર્ય—”

“ તો હું કેમ નહીં ? હવે હું વધારે વાટ જોવાનો નથી.”

“ હું બહુ કરગર્યો—પણ કે વળ્યું નહીં. ઉધતાં ને જાગતાં કૌટિલ્યની અધીરાઈ મને થેલો બનાવી રહી.

મારા કાનમાં બથંકર અવાજ ગણગણ્યો :

શિલાં મોક્તું બદ્ધાસપિ પુનરયં ધાવતિ કરઃ ।

પ્રતિજ્ઞામારોહું પુનરપિ ચલત્યેષ ચરણઃ—

પ્રણાશાન્નન્દાનાં પ્રશમમુપયાતં ત્વમધુના

પરીતઃ કાલેન જ્વલયસિ મમ ક્રોધદહનમ્ †

મારા હૈયામાં ધ્રાસકો પેઠો. નંદ ને સિકંદરની સત્તા તોડનાર મને છોડવાના હતા! નિરાધારીમાં મેં આશા સ્વીકારી ને આ પત્ર લખી નાખ્યો.

કનેચાલાલ મા. મુનશી

† આંગ્રેજી શિક્ષાને છોડવાને મારો હાથ કરી સળવળી રહ્યો છે. પ્રતિજ્ઞા ભેવાને પાછાં આ ચરણ ચાલવા મારે છે. નંદોના વિનાશથી શાંત થજેલો મારો ક્રોધાગ્નિ કાલથી ઘેરાએલો ઘું ફરીથી પ્રજ્વલ્યો છે.

અનુક્રમણિકા

	પાન
ભૂમિકા	૧
પ્રકરણ. ૧ ભું ધનનંદનું શાસન અસ્વીકાર્ય છે તેની ખાત્રી થાય છે	૩
„ ૨ ભું મહાદેવી	૬
„ ૩ ભું નરેન્દ્ર	૯
„ ૪ થું સેનાજિત	૧૩
„ ૫ મું સેનાજિતની પ્રિયતમા	૧૬
„ ૬ હું અચાત કેદી	૨૦
„ ૭ મું સેનાજિતને મગધના મહામાત્ર સંનિધાતાનું નિમંત્રણ આવે છે	૨૨
„ ૮ મું મૈનાકીની તખ્તીએ તદ્દન સુધરી જાય છે	૨૬
„ ૯ મું ધનનંદનું અપમાન કરનાર જોષ કાષ્ઠને સંતોષ થયો નથી	૩૧
„ ૧૦ મું શકટાલના ધરનું મહત્ત્વ વધતું જણાય છે	૩૫
„ ૧૧ મું સેનાજિતના દુઃખમાં અપમાનથી ઉમેરો થાય છે	૩૯
„ ૧૨ મું ગૌરીની મુંઝવણ	૪૩
„ ૧૩ મું શકટાલથી પોતાના શિષ્યનું ઉડાણ મપાતું નથી	૪૬
„ ૧૪ મું મૈનાકીને જીવન અકારું લાગે છે	૪૯
„ ૧૫ મું શકટાલનો શિષ્ય	૫૨
„ ૧૬ મું નરેન્દ્રદેવ ઉધમાંથી ઉઠે છે	૫૮
„ ૧૭ મું મહાદેવી અને આંલિ	૬૨
„ ૧૮ મું રાક્ષસ મંત્રી પણ વિસ્મય પામે છે	૬૬
„ ૧૯ મું ભદ્રંત યસ	૭૦
„ ૨૦ મું ગૌરીનો ભાષ—સ્થૂલભદ્ર	૭૫
„ ૨૧ મું સ્થૂલભદ્રને નવો રસ્તો જડે છે	૮૧
„ ૨૨ મું પોતે કોને પરણશે તે ગૌરીને સમજાતું નથી	૮૪
„ ૨૩ મું ગૌરીને મિત્ર સાંપડે છે	૮૯
„ ૨૪ મું સંનિધાતાને પોતે રાજનીતિય છે એવી ખાત્રી થાય છે	૯૧
„ ૨૫ મું સમાજનો પ્રારંભ	૯૭
„ ૨૬ મું તે રાતે	૧૦૪
„ ૨૭ મું આશ્ચર્ય અને અદ્રગુપ્ત	૧૦૮

	પાન
પ્રકરણ ૨૮ મું સેનાનિતનો દેવ	૧૧૩
„ ૨૯ મું સંનિધાતાની યુક્તિ સફળ થાય છે	૧૧૬
„ ૩૦ મું અર્ધ ?	૧૨૦
„ ૩૧ મું પ્રતિજ્ઞા	૧૨૪
„ ૩૨ મું ગૌરી નૈમિષારણ્ય જવા કેમ નીકળ્યા	૧૨૯
„ ૩૩ મું નૈમિષારણ્ય	૧૩૬
„ ૩૪ મું કુલપતિ ભદ્રાક્ષ	૧૪૦
„ ૩૫ મું સેનાનિતને નૈમિષારણ્ય છોડવું પડે છે	૧૪૭
„ ૩૬ મું મુનિ ઉદ્દાલકને આશ્રમે	૧૫૧
„ ૩૭ મું વ્યાસ ભગવાનની પાદુકા	૧૫૬
„ ૩૮ મું ભગવાન વેદ વ્યાસ	૧૬૧
ઉપસંહાર	૧૬૫

ભૂ મિ કા

—૦—

જરાસંઘ મહાપુરુષ હતો. શ્રી કૃષ્ણના પ્રશંસક વેદવ્યાસે તેને દુષ્ટ ચીરરી, અન્યાય કર્યો છે.

બૃહદ્રથ વંશનો તે મહારથી મગધદેશના પાટનગર ગિરિવ્રજમાં રાજ્ય કરતો હતો. તેને આખા આર્યાવર્તમાં અકવર્તિપદ લેવું હતું -આર્યાવર્તને એક કરવું હતું. આ મોઢક મહત્વાકાંક્ષી પુરી પાડવા તેણે કંસ, શિશુપાલ વગેરેને પોતાના સામંતો બનાવ્યા હતા. ને ખરેખરો મહાન હતો. તેણે મહાન સ્વપ્ન સેવ્યું-અને તે સેવન માટે જીવ આપ્યો.

શ્રી કૃષ્ણને જરાસંઘનું સ્વપ્ન રુચું નહોતું; કારણ કે તેમને પણ એવું જ સ્વપ્ન આવતું હતું.

૧-૧

સ્વપ્નમાં સેવનારની રાખ ઉપર સિદ્ધ કરનાર ઇમારત ચણે છે."

શ્રી કૃષ્ણે જરાસંઘને મરાવ્યો અને પોતે વાસુદેવપદ લીધું. ધર્મરાજને ત્યાં રાજસૂયયજ્ઞ વખતે સમસ્ત આર્યાવર્તે તેમને અર્ધ આપ્યો. સિદ્ધાસનવીહાણા પુરુષોત્તમ વ્યક્તિત્વબળથી આર્યાવર્તની એકતાની મૂર્તિ બન્યા.

શ્રી કૃષ્ણ જરાસંઘથી જખરા હતા. આ સ્વપ્નું સેવતાં તે કચરાયા નહોં; પણ આ સ્વપ્નનાની સિદ્ધિ કરતાં ઉપજેલા ક્રંઝાવાતમાં બીજા બધાનો વિનાશ થયો. આર્ય રાજ્યો કુરુક્ષેત્રમાં માંડોમાંડે કપાઈ મુવાં.

ભારતનું મહાયુદ્ધ ચાલતું હતું ત્યારે જરા-સંધેનો પુત્ર સહદેવ રણમાં મુવો. અને પાર્થપુત્ર અભિમન્યુને ત્યાં પરીક્ષિત જન્મ્યો.

તે સમયે યુગ બદલાયો—કલિકાલ એટો. આર્યાવર્તની શક્તિ ઊભલિત થઇ ગઇ, તેનાં તેજ ઝાંખાં થયાં.

આ અધિકારમાંથી સંસ્કૃતિ સાચવવા મહર્ષિ-ઓ અરણ્યમાં જઇ રહ્યા. નૈમિષારણ્યમાં શૌનક ઋષિએ બાર વર્ષ સુધી સત્ર આદર્યો. ત્યારે વ્યાસ દ્વેષાયનના શિષ્ય સૂત પુરાણી લોમહર્ષણ-ના પુત્ર ઉત્તરવાએ મહાભારત અને પુરાણો કહી સંભળાવ્યાં. આ સમયે મગધની ગાદી પર જરાસંધના વંશનો રાજા સેનાજિત રાજ્ય કરતો હતો.

થોડા સેકા પછી કાશીરાજ શિશુનાકના વંશમાં રાજા અજતશત્રુ મગધમાં રાજ્ય કરતો હતો ત્યારે ગૌતમ બુદ્ધે બૌદ્ધમત પ્રસાર્યો. અજતશત્રુનાજ રાજ્યકાલમાં બુદ્ધ ઇ. સ. પૂર્વ. ૫૪૩ માં નિર્વાણ પામ્યા. અજતશત્રુએ કાશલ ને વૈશાલિ જીત્યાં; ગિરિવ્રજ છોડી ગંગા ને સોણ નદીના સંમુખ પર પાટલિપુત્ર સ્થાપ્યું. તેનાં ખંડીએર આજે પટણા પાસે મળે છે, તેના પૌત્ર ઉદયે પાટલિપુત્ર પાસે દ્રુમપુર વસાવ્યું. ઉદયના પૌત્ર મદાનંદીની શ્રદ્ધાને પેટે મહારાજ જન્મ્યા.

મહાપદ્મ નંદ નવનંદ—નવીન નંદ કહેવાયો. તે કલિનો અવતાર ગણાયો.

પરીક્ષિતના જન્મથી મહાપદ્મના અભિષેક સુધી ૧૦૫૦ વર્ષ વીત્યાં; સપ્તર્ષિમંડળ કૃત્તિકા-માં હતું તે પૂર્વાષાઢામાં આવ્યું.

મહાપદ્મ નંદે જરાસંધનું સ્વપ્નું સિદ્ધ કર્યું: તે સાવંભૌમ થયો. તેણે પરશુરામની માફક ક્ષત્રિય સંઘાર્યા.

કલિ મધ્યાનહે પહોંચ્યો.

મહાપદ્મે લાંબો વખત રાજ્ય કર્યું. તેના સૈન્યના પ્રતાપે ધરણી કાંપી રહી.

મગધને ત્રાસે આર્યાવર્ત ધ્રુજતું; શ્રુતિ અને સંસ્કૃતિએ બહારવટું લીધું હતું.

હોદમાં નવનંદ કુલનો સર્વાર્થસિદ્ધિ હિરણ્યગુપ્ત પાટલીપુત્રમાં રાજ્ય કરતો હતો, પશ્ચિમ એશીઆમાં ઇરાનનો શહેનશાહ દારા ચમન કરતો હતો. તે વખતે મેસીડોનનો મહત્વાકાંક્ષી નરેશ શીલીપ ગ્રીસનું સ્વાતંત્ર્ય છીનવી લેતો હતો.

ઇ. સ. પૂર્વે ૩૩૬ માં શીલીપ ગુજરી ગયો. ને તેનો દીકરો સીકંદર ગાદીએ આવ્યો. આપ દીકરાને નાનું પશુ સશક્ત લશ્કર અને દિગ્વિજયની મહત્વાકાંક્ષા મુકી ગયો. આ વીસ વર્ષના છોકરામાં મહાન સહયુક્ષો, મહાન દોષો ને મહાન ગુણો હતા; એનો ગુરુ એરીસ્ટોટલ હતો.

એણે ગ્રીસને જીતજેતામાં ચોળી નાખ્યું; અને ધીબસને જમીનદોસ્ત કર્યું. ઇ. સ. પૂર્વે ૩૩૫ માં તે ૩૦૦,૦૦૦, પાળા ને ૫૦૦૦ થોડે-સ્વાર લઇ એશીઆ જીતવા નીકળ્યો.

ભયાનક મહેઝાની આ મૂર્તિએ થોડા મહીનામાં મીસર, ઇરાન ને બેક્ટ્રીઆ લઇ પોતાની સત્તા બેસાડી, સરકારી યુરપ, આફ્રીકા ને પશ્ચિમ એશીઆ આ મહાન વીરના જયઘોષથી ગાજી રહ્યું.

હવે વાર્તા શરૂ કરીએ—

પ્રકરણ ૧ હું

—:0:—

જેમાં ધનનંદનું શાસન અસ્વીકાર્ય છે તેની ખાત્રો થાય છે

આથમતા રવિના મીઠા તેજમાં રનાન કરતું પાટલીપુત્ર વીસ્તરી રહ્યું હતું. નંદકુસના નરેન્દ્રનું પાટનગર અમરાવતીના વૈભવને શરમાવતું હતું.

મહાપદ્મ નંદના રાજ્યાભિષેકને એકાણું વધે થયાં હતાં; અને તેનો પૌત્ર હિણ્યગુપ્ત 'સ્વાર્થસિદ્ધ'નું બીરુદ ધારી મગધને સિંહાસને વીરાજતો હતો. તે સૈન્યથી આર્યાવર્તને કંપાવતો હતો અને ધનથી કુબેરની વિંડખના કરતો હતો. આ નંદને યૌદ્ધ સાહિત્યે ધનનંદના નામથી ડામ્યો છે.

આ સમયે મધ્યાહ્ને પહોંચેલો કલ્પિ સોજે કલાએ તપતો હતો.

જરાસંધને સિંહાસને બેઠેલો શૂદ્ર મહાપદ્મનો વંશજ ઈન્દ્રની સ્પર્ધા કરવા પોતાને 'નરેન્દ્ર' કહાવતો હતો. તેનું રાજગૃહ દેવશ્રેષ્ઠના ભુવનને ઝાંખું કરતું હતું.

આ રાજગૃહ તરફ એક ચોદો દોડને ઘોડે જતો હતો.

ઘોડો સફેત ધાટીલો હતો; જરીનાં બંધનો પર ધુધરીઓ ખણખણતી.

ઘોડે બેસનાર ત્રીસ ચાલીસ વર્ષનો સ્વરૂપવાન ચોદો હતો. તે કઢાવર હતો; ને તેની આંખો મોટી ને તેજસ્વી હતી.

તેને માથે મણિજીવિત મુગટ હતો. તેના બાંખા વાળ હવામાં ઉડતા. તેની છાતીએ

અખતર હતું; હાથે રક્ષણ માટે, સોને મહ્યા લોખંડના ચાપટા હતા. તેણે કેડે કાલ ડુંકું ગણાય એવું અખતર પહેર્યું હતું. તેને નજે ને પગે પણ લોખંડનું સંરક્ષણ હતું. તેને કેડે

એક નાગું ખડ્ગ હતું. ને ખાંધે ધનુષ્ય ને બાણ હતાં.

દોડને ને હાંફતે ઘોડે તે આગળ વધ્યો. રાજગૃહના દરવાજા આગળ તે આવ્યો એટલે નક્કોએ એકદમ બારણાં ઉઘાડી આપ્યાં. આગલા દરવાજાથી અંદરના દરવાજા સુધીને રસ્તો ધણો સાંકડો ને પથ્થરથી જડેલો હતો. તેની બંને ગમ ઉચી ભીંતો હતી; અને તેના પર ધનુષ્ય લઈ રખેવાળો ઉભા હતા. દોષની પરવા કર્યા વગર ઘોડેસ્વાર આગળ ગયો; અને પરિચિત રસ્તા પરથી ઘોડો ચારે પગે અંદર ગયો.

ઘોડેસ્વાર પાસે આવતાં અંદરના દરવાજા પણ ખુલી ગયા; અને ખોલનારાઓ હાથ જોડી આ રાજપુરુષને નમી રહ્યા.

રાજગૃહના અંદરના દરવાજા ખુલતાં નવી -ખહારના ભયંકર કોટ જોનાર કડી ધારી શકે નહોં એવી-સૃષ્ટિ ઘોડેસ્વાર આગળ પ્રસરી રહી.

નજર પહોંચે ત્યાં સુધી ઉપવન વીસ્તરતું; સુંદર લીલોતરી ચારે તરફ પ્રસરતી. સોણનો એક ફાંટો, ધીમા રવથી વાતાવરણ મોહક કરતો પ્રાસાદનાં પથ્થીઆં પર નર્તન કરી ગંગાને મળવા ચાલી જતો. મંદ પવન વૃક્ષોને ડોલાવતો. પક્ષીનાં ટુંદો આત્મચંતૌષધી કહ્યોલતાં.

આવી અપૂર્વ સૃષ્ટિમાં નરેન્દ્રનું અદ્ભુત ભુવન દેખાતું હતું. તે કોઈ કીમીયાબરની કારીગરી હોય એવું લાગતું. ત્યાં સોનાં, ચાંદીની સરિતાઓ કલાકૃતિઓમાં ઠરી ગઈ હતી.

પણ એકાગ્રચિત્તે આગળ વધતા આ રાજપુરુષ-
ને આ સૈદ્ધ્ય જોવાની કુરસદ નહોતી. ઉઘાન
એ પળમાં વટાવી લુવનનાં બાર આગળ તે
પહોંચ્યો. અને ઘોડેથી નીચે ઉતર્યો. ઉભેલા
સેવકોને વગર ખોલે ઘોડો સોંપી તે અંદર ગયો.

બારણાં બહાર ઝુલતા હાથીઓના માવતે,
ને થનગનતા ઘોડાઓના રખેવાલો નીચા નમી
નમી નમસ્કાર કરી રહ્યા હતા. આ અધીરા
રાજપુરુષે તેના તરફ નજર પણ કરી નહીં.

લુવનની અંદરના ખંડોની શોભાનો પાર
નહોતો. રથબાવણિથી શોભતા આ ખંડમાં
ઉપવનમાં ફરતા મથૂરો થાંભલા પર ખેસતાં
રુપાના થંધ ગયા હતા. બહાર ઝુલતા હાથીઓ
કુંભી આગળ આવનાં સુવર્ણમય બન્યા હતા.
ચારે તરફ સુવર્ણનાં ઉડતાં પંખીઓ રત્ન-
જડિત આંચમાં લીલમનાં ખીજે લઇ, નિચેતન
બની પ્રાસાદના ખંડો શોભાવતા હતા.

ઓથોડાક યોદ્ધાઓ આંગણમાં ઉભા હતા.
અધીરાઇમાં ફરતા હતા; કેટલાક
ગર્વથી ટી રહ્યા હતા; કેટલાક રુપે મટેલી
લીતમાં મુંખ નીરખી નીરખી મુછે તાલ દેતા
હતા.

નવા આવનાર રાજપુરુષને આવતો દેખી
આ બધા ગભરાઇ સજ્જ થઇ ગયા. તેને આ
આ બંધાની પરવા નહોતી, ચાર ફૂગ મારી
ને આંગણ વટાવી તે અંદર ગયો. તે અદ્ભુત યતાં
બહાર ઉભેલા યોદ્ધાઓઓએ એક બીજાની
સામે બીકથી જોયું. મંત્રી રાક્ષસ આમ
ઉતાવળમાં કેમ? શું થયું? કોનું આવી
આવી બન્યું? આ પ્રશ્ન કોન મોઢે ખોલ્યું નહા,
પણ બંધાના મોઢા પર દેખાતા. અંદરના ખંડ-
માં ખડ્ગધારી યોદ્ધાઓ ફરતા હતા-વિદરાક્ષ ને
ભુખ્યા સિંહોની માફક. જમણે હાથે મંત્રભૂમિ
હતી. ભાં મંત્રીઓ મસલન કરતા ને નરેંદ્રને

સલાહ આપતા. ડાબે હાથે અધ્યક્ષસ્થાન હતું.
ભાં રાજ્યના અધ્યક્ષો રાજને મળતા અને
ચાણા સાંભળતા.

આ ખંડમાંથી અંદર જવાનાં આ બારણાં-
માંથી અંદર જતાં એક વિશાલ ઉઘાન નજરે
ચઢતું. ભાં ઉઘાનની વચ્ચે નંદનું રત્નજડિત
મોહનગૃહ હતું.

બારણા આગળ યાવની સ્ત્રીઓ શસ્ત્ર સજ્જ-
ને ઉભી હતી તેમના હાથમાં તીર કામઠાં હતાં.
મદમાતી, સશક્ત, દૂર યવનીઓનું સૈન્ય અંતઃપુર
સાચવતું હતું. બે યાવનીઓએ આડાં તીર રાખી
રસ્તો રોક્યો-પણ હસને મોઢે. તે બંને આવનાર-
ને ઓળખતી હતી. આ રોકાયુ એને માટે તો
માત્ર નિરુપયોગી વિધિરૂપ હતું.

ભવાં ચઢવી અધીરાઇથી રાક્ષસે રાજમુદ્રા
ખતાવી ને યાવનીઓએ તીર પાછાં બેચી લીધાં.

“સે ાજિત કયાં છે?” તેણે પુછ્યું.

“અંદર છે” પુરુષનાથી પણ કઠોર અવાજે
એક યાવનીએ કહ્યું.

તેને દેરાની લાખ કેચ્યારતાં નહોતું આવડતું
એ સ્પષ્ટ દેખાયું.

“દેવ મોહનગૃહમાં છે?” રાક્ષસે પુછ્યું.

“રાક્ષસ! શું છે?” પાછળથી અવાજ
આગ્યો.

રાક્ષસ પાછળ ફર્યો ને મંત્રભૂમિમાંથી તેના
તરફ આવતા એક વૃદ્ધ પુરુષને પ્રણામ કરી રહ્યો.
વૃદ્ધ પુરુષની સાથે એક મુંડ સાધુ હતો તે ચાલી
ગયો.

આ પુરુષ ધણોજ વૃદ્ધ હતો. તેની કમ્મર
ખુંધી થઇ ગઇ હતી. તેના બધા દાંત પડી ગયા
હતા. ને લાકડી ઝાલી ચાલતો હતો. વૃદ્ધાવસ્થા
બંધાને ગૌરવ અપે છે; માત્ર આ માણસ અપ-
વાદરૂપે રહી ગયો હતો. એની આંખોમાં મજાક,

જેમાં ધનનંદનું શાસન અસ્વીકાર્ય છે તેની ખત્રી થાય છે

તિરસ્કાર ને ખંધાઇ ત્રણે હતાં. તેનો નીચલો હોઠ આગળ આબો હનો: સતત સેવેલા તિરસ્કારથી હોય એમ.

રાક્ષસ આ ભયંકર દુષ્ટતાની મૂર્તિ તરફ પૂજ્ય ભાવથી જોઈ રહ્યો. આ આવનાર અમાલ વકનાસ હતો. એની બુદ્ધિથી નંદનું રાજ્ય ચાલતું; એની શક્તિથી મગધ વિજય મેળવતું. એની મુત્સદ્દીગીરીની સહસ્રમુખી ફણા પર નંદના સામ્રાજ્યનો આધાર હતો.

“ગુરુચંદ્ર! એક પંચાત થઇ છે. તેથી દેવને પુછવા આવ્યો છું.”

“શું છે?” નીચલો હોઠ વધારે લંબાવી વકનાસે પુછ્યું.

“આંબિ ગામમાં આવવા ના પાડે છે”

“કેમ?”

“એના ગુરુમંધુ વગર એ આવતો નથી” તિરસ્કારથી રાક્ષસે કહ્યું.

“તેને પણ લઇ આવવો હતો ને?”

“કેમ કરી લઇ આવું? યુવગજ આંબિ તેને પોતાની સાથે હાથી પર લઇ આવવા માગતો હતો. પણ તે બ્રાહ્મણ છે. દેવના શાસન પ્રમાણે બ્રાહ્મણ હાથી પર બેસી કેમ આવે?”

“નહાંસ્તો.”

“મેં યુવરાજને શાસનની ખબર આપી.”

“પછી?”

“તરખુ ગુ મ ગુસ્સે થઈ ગયો.”

તિરસ્કારથી વકનાસ હત્યો. “બ્રાહ્મણનો કે મીનજ! તક્ષશિલા-

મંત્રી રાક્ષસ.

માં બ્રાહ્મણનું ધણું જોર છે. પછી?”

“કેણે કહ્યું—”

“શું?”

“માત્ર શ્રોત્રીય આ નગરમાં ચાલીને જશે એ ત્રીય એક આચાર્ય સંસ્કાર-

નાં દર્શન કરવા, એમ કહી શકટાલને ઘેર ચાલીને ગયો. ”

વકનાસના મોં પર વાદળ આવ્યું. તેના મુખ પરની દુષ્ટતા ઘટ થઇ. તેની આંખમાં દ્રેષ સ્પષ્ટ દેખાયો.

“શકટાલનાં દર્શન કરવાવાળો એ કેાણ છે ?”

“કાઇ એનો પહેલાંનો શિષ્ય છે.”

“પછી આંખિ કેમ નહીં આવ્યો ?” વકનાસે પુછ્યું.

“યુવરાજ કહે કે જ્યાં મારું અપમાન થાય ત્યાં હું નહીં આવું.”

“ત્યારે આવ્યો છે શું કામ ?”

“કહે કે મારી બહેનને મળવા આવ્યો છું, પણ માનભંગે નહા.”

“એમ છે ?” તિરસ્કારથી વકનાસે કહ્યું.

“શું કરવું છે ?”

“ચાલ દેવ પાસે.”

“પધારો !” કહી રાક્ષસે માર્ગ આપ્યો ને વકનાસ લાકડી ઠોકતો આગળ ચાલ્યો. રાક્ષસ પાછળ ચાલ્યા.

પ્રકરણ ૨ જી

મહાદેવી

વકનાસ અને રાક્ષસ અંદરના મોહનગૃહ તરફ ગયા. તે ગૃહની પાછળ અંતઃપુરનું ઉઘાન હતું. તેની ત્રણ તરફ અંતઃપુર આવેલું હતું; અને તેમાં થઇ સોણનો એક ફાંટો આરસના ઓવારા વચ્ચે વલ્લો જતો હતો.

આ ઉઘાનની કુંજમાં મત્ત કલાપી નાચતા; અને નદીમાં હંસ ને ચક્રવાકનાં જોડાં વિહરતાં. આરસનો એક પુલ મોહનગૃહને અંતઃપુર જોડે સાંધતો.

અંતઃપુરના અનેક ખંડોમાં મોહક દાસીઓ વિલુદ્ધેખાઓની માફક બીંતો ચમકાવતી, ને ઝાંઝરના ઝમકારના પ્રતિશબ્દ પાડતી, કોઇક વખત ધરડી ઓંઓનાં મુખ ચંદ્રના કલકની માફક અંતઃપુરની મોહકતાને વધારી આપતાં. ઠેકઠેકાણે યાવનીઓ પહેરે ભરતી.

એક ખંડ આગેળ એ દાસીઓ ઉભી ઉભી છાનીમાની વાતો કરતી.

ભભકદાર ખંડની અંદરની વિશાલતા એવી હતી કે અંદર આવનારને તે નિર્જન લાગે. છતાં તે નિર્જન નહોતો.

સિંહના મુખવાળા છજ આગળ સુવણના પાટ પર એક પથ્થરની મૂર્તિ સમી સુંદરી પડી હતી.

આ સુંદરી અદ્ભુત રીતે શણગારાએલી હતી. માથે ચમકતી દામિની; કંઠે સ્તનો સંતાડતી જુદા જુદા રંગની રતનાવલ્લિઓ; કેડે રતન જડિત મેખલા; હાથે ને પગે જુદા જુદા શણગાર; કેડથી પહેરેલું વસ્ત્ર તે સમયના સરસમાં સરસ પહેરવેષ ને શણગારનો ખ્યાલ આપતાં. એક નાનું સરખું ઉત્તરીય બોંયપર પડ્યું હતું.

સ્ત્રીનું શરીર સંગેમરમર જેવું સફેદ હતું. તેના કાળા વાળ માથે ફણા માંડીને બેઠા હતા. તેનાં મસ્ત અંગેઅંગ વિલાસની ઉત્કંઠા ગ્રેરે એવાં હતાં. પણ તેના મુખ પર, આંખમાં, આખા શરીર પર એકજ ભાવ હતો-કંટાળો હતો; જીવલેણ ને બયપૂણ, આત્મતિરસ્કારબર્યો કંટાળો. જીવન તેને મૃત્યુ સમું હતું. એના ઝેરી નિઃશ્વાસનો વૈભવલય્યા ખંડમાં કારમો પ્રતિશબ્દ પાડતો.

તેની નજર બહાર, ઉઘાનમાં થઇ વહેતા

ચિત્રકાર:]

[રા. ગોરક્ષકર

સિંહના મુખવાળા હલ આગળ મુવલું પાટ પર એક પરચરની મૂર્તિ સમી સુંદરી પડી હતી.

—ભગવાન કૌટિલ્ય:

—પૃષ્ઠ ૬

સોણના ફાંટા પર ઠરી હતી. તેના નાચતા, આગળ વધતા તરંગોના સ્વાતંત્ર્યની તે ઇર્ષ્યા કરતી હતી.

તે ભગધના મહાપ્રતાપી હિરણ્યગુપ્ત નંદ મહાદેવી સુમોહા હતી; પણ સોણની માછલી થવાનું તેને મન થતું. તેને જીવંતોના કંટાળો આવ્યો હતો તેને છુટવું હતું-કશાથી ન અને તો મૃત્યુની મદદથી. તેની બીક ભરી, કંટાળા ભરી નજર આગળ તેના જીવનના પ્રસંગો ઉભા રહ્યા હતા.

દૂર, પર્વત શૃંગોથી મનોહર એવી તક્ષશિલા માં તે જન્મી હતી ને ઉછરી હતી. ધર્મિષ્ઠ ન્યાયી ને સદાચારી પિતા સુઆહુએ તેને કેળવી હતી. તક્ષશિલાના વિદ્વાન તપોધનોએ તેને સંસ્કાર આપ્યા હતા.

એક હીણભાગી નક્ષત્રમાં સુઆહુએ છુદક ને માલવો*ની મદદે ધાવાનો વિચાર કર્યો; અને મમુનાના તટ પર ભગધની મહાસેના સાથે બાથ બીડી. છુદક, માલવ ને તક્ષશિલાની સેનાઓ ચપટીમાં ચોળામ ગઈ; રાજા સુઆહુ પકડાઈ ગયા. મહાં મહેનતે, મોંઘેમુઝે, સુઆહુએ સ્વાતંત્ર્ય મેળવ્યું, મૃત્યુમાં પિતાને લાડકી પુત્રી પણ આપવી પડી. ત્રૈલોકમાં અદ્વિતીય એવા પાટલીપુત્રને સિદ્ધાસને ચઢતાં તે ગવંધેલી બની. ધનવૈભવ ને પ્રતાપના તેજમાં પહેલાં અંગમ ગઈ પણ ધનસંચય, કામનૂપ્તિ ને દ્રેષ્ટિમાં રચી રહેતો પતિ, નીચતામાં મોક્ષ માનતા રાજપુરુષો, વર્ણાશ્રમવીહોણ ને ક્ષોત્રિયદ્રેષી સંસ્કારશ્રદ્ધ વાતાવરણ, વિભાસોત્સુક સ્વચ્છંદમાં નિમગ્ન ઓઓ આ બધું તક્ષશિલાના સંસ્કારવાળી રાજકુંવરીને થોડાજ વખતમાં અકારું થઈ પડ્યું.

મહીનાઓ સુધી તેણે આ પરિસ્થિતિમાં રસ લેવા પ્રયત્ન કર્યો. પછી મહીનાઓ સુધી તેણે પતિને, સખીઓને, વાતાવરણને સુધારવાના પ્રયત્ન કર્યા; પણ મહીનાઓ સુધી તિરસ્કાર ભરી તટસ્થતા કેળવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પણ બધાજ પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા; માત્ર તેના હાથમાં આત્મતિરસ્કારને કંટાળાના આચકાજ રહ્યા.

પછી તેણે બળવો કરવા માંડ્યો. પણ મહા રાજા ધનનંદે ને અમાત્ય વક્ત્રનાસે તેના બાલિશ પ્રયત્નોની વિડંબના કરી. તેનો બળવો મુખ્ય ઈર્ષ્યો. તેના પીયરના સહચરો ને ગુરુ અદૃષ્ટ થયા, અને કોઈ ધાતકીના પાજરામાં નિરાધાર પંખી સપડાય તેમ તે સપડાઈ રહી.

મહારાજ તેનું અપમાન કરવામાં મગ્ન ગણતા. વૃદ્ધ વક્ત્રનાસ ખોટો વિનય ગમી પાછળ મગ્ન કરતો. તક્ષશિલાની કુંવરી આ કેમ સહે! બન્યા તેટલા સદેશ તેણે પિતાને મોકલ્યા; પણ કે વળ્યું નહીં. નંદની રાણીને મહીઅર હતું નહોતું થઈ ગયું હતું.

અત્યારે તે આત્મધાતનો વિચાર કરતી હતી, શા માટે સોણને શરણે ન જવું? ગઈ રાતના જેવું અપમાન શા માટે વેઠવું?

ગઈ કાલે તેને મહારાજે તેડાવી ને તે ગઈ. ભગધનો ઘણી અનેક પ્રકારની ઓઓ જોડે વિહાર કરતો હતો. તેણે તેને મહારાણીને-પવિત્ર તક્ષશિલાની કુંવરીને ખોલાવી; અને ચાવનીઓ ને ફાંસીઓ વચ્ચે તેનું અપમાન કર્યું. તે જરા ગુસ્સે થઈ, નંદ તેની સામે હસ્યા. અને એક રૂપજીવાને+ ખોળે લીધી. રાજપાટ, ધન ને વૈભવ માન વિના શા કામનાં? અને અત્યારે એકલા બેઠાં બેઠાં તેનો બળાપો કર્યા કરતાં મરવું શું બોલું? ને તે શું કરે? કોને કહે? કોની મદદ

* પંજબ ને સંયુક્ત પ્રાંતમાં વસતી વીર જાતિઓ.

+ રૂપ વડેજ જીવનારી ઓ.

દે? તેણે નીસાસો કાઢ્યો.

“બા !”

સુમોહા ફરી-ચાલ્યાને અને ધબકતે હોયે. દરેક સાદ, દરેક સુસવાટ તેને બચાવી કંપાવતો હતો.

“બા ! ગભરાવ નહો” વૃદ્ધ દાસીએ ધીમેથી કહ્યું.

“કલ્યાણી ! તું કેમ આવી છે ?” મોહા પર અને તેટલું ગૌરવ આણી તેણે દાસીને કહ્યું.

“બા ! શું કામ ગભરાઓ છો ?” તેણે ચારે તરફ જોયું ને સાદ છેક ધીમે કર્યો. “યુવરાજ આંખિ આવી પહોંચ્યા છે.”

“શું !” સ્તબ્ધ થઇ મહારાણીએ કહ્યું; “મારો ભાઈ !”

કલ્યાણીએ હોઠ પર આંગળી મુકી; “બા ! મનમાં રાખો, વા વાત બધ જશે તો તમે ને હું બંને મરશું.”

“કેમ જાણ્યું ?” હાથી ઉછળતે હોયે સુમોહાએ કહ્યું.

“રાક્ષસ મંત્રી તેને તેડવા નમર બહાર ગયા છે.”

“હે !-ને મને ખબર નહો ?”

“કાંઈને નથી. કે કામ હોય તો મને કહેજો, હું કરીશ.”

“કેમ આવે છે ?” રાણીએ પુછ્યું.

“પછી કહીશ.” કહી કલ્યાણી એકદમ પાછી ખસી મધ ને મહારાણીનું ઉપરવું ઉચકી ખંખેરવા લાગી.

એક વૃદ્ધ કન્યુકી આવ્યો. જાણે ઉંઘમાં પડી હોય તેમ સુમોહાએ આંખ મીચી.

“બા” ખંખારીને તેણે કહ્યું.

“કેમ ?” જાણે તરત જાગી હોય તેમ રાણીએ પુછ્યું.

“બા ! અનન્યતા ને અમાત્ય વકનાસ પધારે છે”

સુમોહા ટટાર થઇ, મેખલા ઢીક કરી ને બોલી: “બલે પધારે !”

કન્યુકી હાથ જોડી પાંચે ગયો. પોતે અસ્વસ્થ છે તે રખે જાણનાર જોડી આંખે મોહાએ ખરેખર દીઠ કર્યા અને કંઈક થઇ જોડી.

તેમું કું નાચી રહ્યું હતું. તેનો અસ્થ આંખિ તક્ષશિલાનો યુવરાજ આવી બેઠો હતો. તે એકઠી ન હતી પણ જામેક જણ્યો જામ તેની પડખે હતો. તે કેવળ આંખી હતો ? શું તેના સંદેશ પહોંચ્યા ? શું તે તેને જાણી ? શું તે છુટ્યો ?

સ્વાતંત્ર્ય-સ્નેહ-આશા ! તેના ખંખાં નાચતા સુવર્ણ મયૂરનાં રુપો-પલ્લુઓ પડ્યાં. આખો ખંડ સુવર્ણથી પાંચું સુંદર તેજ મમકી રહ્યો.

સુમોહા ઉઠી. વસ્ત્ર સજ્જ કર્યાં અને દીન વદને અજબ નરેંદ્રને આવડાર આપવા તત્પર થઇ. શું યુવરાજ આંખિ જાયે હશે ? આંખ આંખના તરત તક્ષશિલાના મિત્રિજોને તેણે અહમ્મહેન્તો દૂર કર્યા.

મકરણ ૩ નું

નરેંદ્ર

ઉંચો, ઠાળો, સ્નાયુઓ દેહ; વિષય લાલસાની નીચામાં બહાર આવતી મોટી આંખો;

નાનકડું કપાળ ને લાંબા વાળ; સ્વરૂપવાન છાંયે અનાકપંક મુખ આ બધાં મગધના નરેંદ્ર

હિરણ્યગુપ્તમાં ખ્યાન ખેંચે એવા હતાં. તેની ચાલ ચોરની હતી. તેના હોઠો પર શદ્ર પિતા-મહત્તી સ્થૂંચતા હતી. ન કળાય એવી મહત્તા ને અધમતાની મૂર્તિ તે હતો.

વકનાસ દ્રેષપૂર્ણ હાસ્ય મુખપર રાખીને પાછળ આવતો હતો. તેની પાછળ રાક્ષસ આવતો હતો.

સુમોહાએ આ ત્રણે તરફ નજર નાખી; અને તેનું અંતર ત્રાસથી કાંપ્યું. જાણે કારમો વિષધર તેને વીંટાઈ વળતો હોય એવું તેને લાગ્યું. તે હાથ જોડી ઉભી રહી.

“મહાદેવી !” નરેન્દ્રનો ઠેકડો કરતો હોય એવો અવાજ આવ્યો. તેની બોલવાની રીત અભિમાની હતી.

“કૃપાનાથ !” હાથ જોડી સુમોહાએ કહ્યું.

“બોલો શું આપશો ? હું વધાઈ લાવ્યો છું.”

“હું શું બોલું ? મારી પાસે આપવાનું શું છે ?” માનપૂર્વક બોલતાં પણ તેના અવાજમાંથી કટૂતા દૂર રહી શકી નહીં.

“વકનાસ ! મહાદેવી ધણું શરમાળ છે.”

“અન્નદાતા ! મોટા ધરનાં એ લક્ષણ છે.” તિરસ્કારથી હસીને વકનાસે કહ્યું. આ કટાક્ષથી દેવીના અંતરમાં ક્રોધ આવ્યો. છતાં તેણે મીઠાશથી પુછ્યું : “શી આજ્ઞા છે ?”

“આજ્ઞા !” નદે કહ્યું; આજ્ઞા મહાદેવીની હોય, તે હસ્યો; સાથે વકનાસ પણ હસ્યો. રાણીના ધવાએલા હાથ પર ધા થયા. પણ તે બોલી નહીં.

“મહાદેવી !” વકનાસે તોછડે અવાજે કહ્યું; “દેવ એક આજ્ઞા માગવા આવ્યા છે.”

“શી ?”

“યુવરાજ આંબિ આવે લાગ્યા છે.”

નદે કહ્યું. ભાઈ આંબાની ખાત્રી લેતાં સુમોહાના હર્ષનો પાર રહ્યો નહીં. પણ ધણી વર્ષથી ટેવાએલી હોવાથી તેણે તે હર્ષ અતાવવાની મુખાંધ કરી નહીં.

“ક્યાં આવી લાગ્યા છે ?”

“પાટલીપુત્રને સીમાડે” નદે કહ્યું.

“બોલાવો ત્યારે.”

“તમારા નિમંત્રણ વિના કે આવશે ?” વકનાસે કહ્યું.

“મારા નિમંત્રણ ! આપ શું ઝોછા છો ?”

“ભાઈ બહેનને મળવા આવે. બનેવીનો કે હીસાબ હોય ? નહીં વકનાસ !”

“ખરું છે અન્નદાતા ! મહાદેવી આજ્ઞા કરે તો હું હમણાં જ બોલાવી લાવું.”

“નરેન્દ્રની આજ્ઞા હોય તો મારી આજ્ઞાની જરૂર નથી. તેમની નહીં હોય તો મારે આજ્ઞા કરવાનો અર્થ શો ?”

“મહાદેવી !” નદે કહ્યું; “તમે કહેશો તો વકનાસ જશે.”

“એમ ! મારી પાસે કહેવડાવવું છે ? હા બલે, વકનાસ જાઓ !”

“લો થયું ! પણ એનો ગુરુઅંધુ સકટાલને ઘેર ગયો છે તેને કોણ બોલાવશે ?” વકનાસે કહ્યું ને ન સમજાય તેમ હત્યો.

“રાક્ષસ ! હાથી પર બેસાડી લઇ આવ. તક્ષશિલાના ઔત્રીયને માન આપ્યા વિના ચાલે ?” નદે ખડખડ હત્યો, મહાદેવીને એ હસવાનું કારણ નહીં સમજાયું.

“આંબિ કેમ આવ્યો છે ?” સુમોહાએ પુછ્યું.

“તને લઇ જવા આવ્યો હશે.” ફરીથી ખડખડ હતતાં નદે કહ્યું.

“નદ ખરું તો નહીં કહેતો હોય ? શું તેને પીયર જવા દેશે ? પંચવાર સુમોહાનું અંતર

ઉત્સાહમય થયું. પણ તેની નજર રાજા ને વકનાસના વિડંબના કરતાં મુખો પર પડી ને તેની અશા જતી રહી.

“હોય પણ ખરા” વકનાસે ઉમેર્યું.

“મને શું કામ લાગ જાય?”

“તેની મને ખબર?” કહી નંદ ફરીથી હસ્યો.

હિરણ્યગુપ્ત ને વકનાસનું દરેક હાસ્ય મહા-દેવીનો પ્રાણ ચીરી નાખતું અકળાએલો આત્મા ખંડ કરવા, સામે પડવા કુદા કરતો; અને છતાં વર્ષોના ત્રાસથી નાશુદ્ધ થએલી હાંમત કેં કરી શકી નહીં, મીઠું, નમાલું હસી તેણે સખડુમાન આ હાસ્યોનો જખાખ વાળ્યો.

“તમારે તક્ષશિલા જવું છે?”

વહેમથી સુમોહાએ બંને તરફ જોયું. આ પ્રશ્નનો મુદ્દો શો? તેને ફાસા આ બે માંગતા હતા? કે તેની ઇચ્છા જણી તેને ટીટળાવી કુઝી કરવા માંગતા હતા? કે તેને કેષક કારણસર વધાય કરવા ઇચ્છતા હતા? આ પ્રશ્નમાં કે અર્થ હતો—પણ શો?

તેને એક એવો પણ વિચાર આવ્યો કે જીદ કરી જવું. બીજો વિચાર આ વિચાર મહાત થયો. પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે તેને કોષ કરવા દેવાનું હતું? એ પોતે નિરાધાર હતી. એકલો આંબિ એને કેમ લાગ જશે? પ્રસંગપરંપરાએ કેળવેલી દીનતાજ તેના હાથમાં રહી.

“કૃપાનાથની શી આજ્ઞા છે?”

“મહાદેવી! જેવી તમારી ઇચ્છા!” નંદે કણુ ને ફરી પાછો તે વિડંબના કરતો હોય તેમ હસ્યો. સુમોહાનું અંતર તરફડી ઉઠ્યું.

“અન્નદાતા!” વકનાસે તિરસ્કારથી હસીને કણુ; “આપના રાજ્યમાં શી ખોટ છે કે મહાદેવી પિતાને બાં જવાનો વિચાર કરે?”

“ખરી વાત છે” આ શબ્દજલ્મમાં સપડા-એલી મહાદેવીએ પ્રતિ આપી.

“મારે કશી ના નથી. હું તો આંબિને પણ કહીશ.”

સુમોહાને સ્વાતંત્ર્યની આશા લાગવાયી રહી.

“હા! ભાષ આવે ત્યારે થઈ રહેશે.”

“હા. મને તેવું પણ બાપનું ધર” વકનાસે કટીઆણો જવાળ આપ્યો ને નંદ ખડખડ હસ્યો.

સુમોહાનું સ્વમાન છેક છેદાઈ ગયું. તેની છાતી ગુસ્સાથી ઉછળી ઉઠી. તેણે ભવાં નીચેથી ઝંબુનભરી દૃષ્ટિ નાખી. તેનું ચાલે તો આ કુદ્દ અમાલની ડોક મરડી નાખે. પણ શું કરે?

“વકનાસ! સમાલ. મહાદેવી ધણું ગુસ્સે થયાં છે.” નંદ ફરીથી અપમાનકારક રીતે હસ્યો. “ચાલો હવે જઈએ. મહાદેવી! બેસો.” નરેંદ્ર પાછો ફર્યો. કંચુકી આમળ મથો ને રાજા, તેમના અમાલ ને મંત્રી ચાલી ગયા.

ભુકે ભુકા થએલા સ્વમાન વચ્ચે મગધની મહા રાણી હોઠ પર હોઠ પીસતી ઉભી રહી. આ વિષ ક્યાં સુધી પીયાળ કરવું! તેં એકલી પડી એટલે તેણે મુઠ્ઠીઓ વાળી. તેના માલ લાલ લાલ થઈ ગયા અને પલ પહેલાં જે દીન વદને હસતી ઉભી હતી તેની આંખમાંથી દ્રવ્ય પ્રગટ્યો.

તે ફક્ત મારી પથારી પર પડી. તે સેની આંખમાંથી નિબૂલ કોધનાં આંસુઓ નીકળ્યાં. તેને આ રત્ને મહેલા કારાગારમાંથી કાણુ કાઢે? એકદમ કોષ પાછળ ઉભું હોય એમ તેને લાગ્યું. તે ચમકીને ફરી, તેણે આંસુ છુલ્ખા માર્યાં. કસ્યાણી દયાબીની નજરે જોઈ રહી હતી.

“કેમ કસ્યાણી!” મહાદેવીએ શરૂ બતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો; “શું કામ છે?”

“મહાદેવી! મને પારકી શું કામ મળ્યું છે?”

“કોણે ?” સ્વસ્થ થયેલી સુમોહાએ પૂછ્યું.

“મેં બધું સાંભળ્યું. મારી વાત ખરી નીકળીને !”

“તેમાં શું ?”

“મહાદેવી હું તમને મદદ કરવા માગું છું. આમ અવિશ્વાસ શા માટે કરો છો ?”

“મને કોણ મદદ કરવા નથી માગતું ?”

કલ્યાણી પર તેને વિશ્વાસ નહોતો. નંદ ને વક્ત્રાસની પ્રત્યક્ષબરી દુનીઆમાં કોણ ખરું ને કોણ ખોટું ? સુમોહા જાણતી હતી કે અહીંયાં દરેકે દરેક મહુબ્બ જાસુસ હતું.

“મહાદેવી ! શું કામ વિશ્વાસ નથી રાખતાં ?”

“આ બધી વાત કરવામાં તને શો ફાયદો ?”

“મહાદેવી ! મને કેં ફાયદો નથી. ખરું જોતાં કુકશ્મત છે. કોઈ હાસીને ખખર પડે તો મારું માથું જાય એમ છે.”

“એવું શું કામ કરે છે ?”

“મહાદેવી ! હું માતા છું—હતી. મને એક મુત્રી હતી; અભારે તે જીવતી હોય તો તમારા જેવડી હોય.”

“શું તે મરી ગઈ ?”

“હા, જે તમને અભારે રીખાવે છે તેણે તેને ખોલાં વશ કરી, ને પછી રીખાતી રીખાવી મારી નાખી.”

“કેણે ?” આંખ ફાડી સુમોહાએ કહ્યું.

“કેણે પુછેછો ? કૃપાનાથે.” ફરતાથી કલ્યાણીએ હસીને કહ્યું; “હું તમને રીખાતાં જોઉં છું ને મારી દીકરી સાંભરે છે.”

“કલ્યાણી ! મારો વિશ્વાસ મેળવવાની યુક્તિ તને કેણે બતાવી ? વક્ત્રાસે ?”

“મહાદેવી ! હજી વિશ્વાસ આવતો નથી ?”

“મગધમાં વિશ્વાસ કોનો રાખવો ને કોનો નહીં ?”

“મારી પરીક્ષા કરે પછી કે છે ? સાંજની એક વાત કહું ? ખરી પડે તો વિશ્વાસ રાખજો.”

મુગે મોઢે સુમોહાએ જોયા કર્યું. કલ્યાણી-એ ચારે તરફ જોઈ અવાજ ધીમો કર્યો.

“યુવરાજ આંબિ ને તેમો ગુરુબંધ બે આજ્ઞા છે. સત્તાડે રાક્ષસ તેને તંડેવા ગયો. રાક્ષસે નરેન્દ્રના શાસન પ્રમાણે બ્રાહ્મણ ગુરુબંધુ ને-હાથીપર ન બેસવા દીધો એટલે યુવરાજે આજ્ઞાની ના પાડી.

“એમ ?”

“હા, મે ગુરુબંધુએ કહ્યું કે બ્રાહ્મણ ચાલતો જશે તો શકટાલ આસપાસ ને ત્યાં. એમ કહી તે ચાલતો ચાલતો શકટાલને લાં ગયો.”

“હું” સુમોહાએ કહ્યું; “હવે સમજાયું.”

“સમજાયું ને તમને કેમ પુછવા આવ્યા હતા તે ?”

“કલ્યાણી ! તું મને લલચાવી ગઈએ કરાવવા તૈયાર થઈ છે ? શું કરવા બેઠી છે ?”

“મહાદેવી ! હજી અવિશ્વાસ છે ?”

સુમોહા બોલી નહીં. જો આ દાસ્તી વિશ્વાસ-પ્રાપ્ત હોય તો કેવું સારું ?

“તને આ બધી વાતની કેમ ખબર પડી ?”

“પડી ખરીને ? તમારે અજન્માયજ્ઞ કહેવો હોય તો કરો.”

“તું ખખર લાવી એવી લઈ જશે ?”

“કોને ખબર મોકલાવવી છે ?”

“યુવરાજને—આંબિને” બેઠા થઈ જતાં મહાદેવીએ કહ્યું; “એક અંદેશો કહેવડાવશે ?”

“બોલો શો સંદેશો મોકલાવવો છે ?” કલ્યાણીએ ફરીથી ચારે તરફ જોતાં કહ્યું.

“આંબિને કહેવડાવ કે જો મને અહીંયાં મુકીને જશે તો બીજી પડે પ્રાણ છોડીશ” દલ્લાથી સુમોહાએ કહ્યું.

“વારું” કલ્યાણી પાછી ફરી.

“કલ્યાણી ! તે સંદેશો મળ્યો છે તેની ખાત્રી શું ?” વહેમાણને મહાદેવીએ કહ્યું.

“મહાદેવી ! ખાત્રીમાં તમને યુવરાજ પહેલાં મળશે સારે સમારી બાબતોની એક સખી મરી ગઈ તેની ખબર આપશે. તેનું નામ શું રાખવું છે ?

“કલ્યાણી.”

“હીક. પંડી વિશ્વ સ આવશે. હોમત રાખો મહાદેવી !” કહી કલ્યાણી ચાલી ગઈ.

“મારામાં કે રહી નથી” મહાદેવી બબડી.

પ્રકરણ ૪ થું

સેનાજિત

એક મેના પીંજરામાંથી બોલી:

“મહાદેવી ! શું કરે છે ?”

એકદમ ચમકીને સુમોહા ફરી, અને હાંત પીસ્યા. આ નાની પંખીણીની ડોક મરવા તેના હાથ તબસ્યા. એ તેની દિવસ ને રાતની વેરી હતી; આ બચકર અંતઃપુરની જાણુસ હતી; અને જોડલા આવ્યા હોય તેનું નામ બોલ્યાજ કરતી. વળી સાપના વિષથી રાજાને ચેતાવવાનું એક સાધન હતી. પંખીઓ પશુ આ રાજ્યમાં નિર્દોષ નહોતાં.

“ચુપ !”

સુમોહાએ શ્વસા-માં કહ્યું:

“નરેન્દ્ર-વક-

ના સ-રાક્ષસ;

નરેન્દ્ર-વકનાસ-

રાક્ષસ-કલ્યાણી.”

સુ મો હા

એક મેના પીંજરામાંથી બોલી: “મહાદેવી ! શું કરે છે ?”

ગુરુસામાં પાંજરા તરફ ફરી ને એક ડગલું ભર્યું, એકદમ તેને જાન આવ્યું. એક વખત તેણે આવી એક મેના મારી નાખી હતી; અને પરિણામે ક્યાં સુધી વક્રનાસ સીવાય કોઈ તેને મળવા આવતુંજ નહોતું. એ કાળસુખા કરતાં આ મેના શી ખોટી ?

“નરેંદ્ર, વક્રનાસ, રાક્ષસ, કલ્યાણી,” પંખીએ પોતાની ફરજ બજાવ્યા કરી.

“મહાદેવી! આસા છે ?”

“કોણ સેનાજિત !” રાણીએ ખોટું હસવું મોઢા પર લાવી કહ્યું.

“હા.”

સેનાજિત આવ્યો. અંત:પુરના સેન્યનો અધ્યક્ષ પચ્ચીસેક વર્ષનો હતો. રાક્ષસના જેવાંજ શ્વેતો-માત્ર ધનુષ્ય સીવાય-અને તેનાજ જેવા પણ એછા કીંમતી અલંકારો તેણે પહેર્યા હતા.

પણ તેનું સ્વરૂપ ધણુંજ આકર્ષક હતું. તેની મોટી કાળી આંખો નિર્મલ તેમજ નિર્ભય હતી. એનું સીધું, વાટીલું નાક અને એના વિશ્વાસોત્સુક હોઠો એના વ્યક્તિત્વના આકર્ષણનું સખળ રાધન હતાં. એનો અવાજ મીઠો અને માનભર હતો.

શંકા, ક્રૂરતા ને નીચતાના અંધકારથી ભરેલા વાતાવરણમાં એ એક પ્રકાશનું ત્રિદુ હતું. એ આવા સ્થલમાં ક્યાંથી આવ્યો એ પ્રશ્ન તેને જોનારને સ્વાભાવિક રીતે થતો; એના વડેજ આ સ્થલ સહન થઈ શકે છે એમ પણ અંત:પુરમાં ધણું માનતાં.

અંત:પુરમાં તેની સત્તા સર્વોપરી હતી. કોણ આવ્યા, કોણ ગયા, કોણ કેને મળ્યું, કોણે કેને શું કહ્યું એ બધી પળેપળની માહિતી યાવનીઓ, સ્ત્રીપુરુષો, દાસીઓ, પરિચારિકો, જનસુસો ને પંખીઓ તેને આપતાં. દરેક રાણીની ગૃહવ્યવસ્થા અને તેની રહેણી કરણી પર તેનું રાજ ચાલતું.

જે રાણીને મહેત્તે રાજ ભવાના હોય ત્યાં દરેક પ્રકારની ચોકસી તે કરતો; અને સંરક્ષણ માટે યોગ્ય પગલાં લેતો.

અંત:પુરનો તે જેલર હતો; પણ તેના દાસ્ય ને નીખાલસપણાથી આ કેદખાનાનું દુઃખ કેદીઓને ચોક્કસ થતું લાગતું. એના કર્તવ્યે દીધેલા ધા મીકાશથી તે રુઝવતો.

રાજના મોહનગૃહના ભયંકર, અગમ્ય બેદોનો પણ તે જાણકાર મનાતો. એ ધારે તો કેટલાકને સુખી કે દુઃખી કરે, જીવાડે કે મરાવે તેની ગણતરી કરવાની કોખની હીંમત ચાલતી નહીં. આખા રાજગૃહમાં નરેંદ્ર ને અમાસ વક્રનાસથી ઉતરતી ને જતાં તેમનાથી પણ સર્વ-વ્યાપી સત્તા એની હતી.

એમ કહેવાતું કે નરેંદ્રનું અંતર કોઈ જાણતું તો તે સેનાજિત. સેનાજિતના પિતા બેતાલીસ વર્ષ સુધી અંત:પુરના સેન્યના અધિષ્ઠાતા હતા; અને કિરણ્યુપ્ત ને તેના પિતા બંનેનું સંરક્ષણ અને તેના અંત:પુરનો કારભાર સંતોષકારક રીતે કર્યો હતો. તેના લાંબા કારભાર દરમિયાન મોહનગૃહ અને અંત:પુરમાં શું શું થયું તે કોણ કહી શકે ?

સેનાજિત ધનનંદના ખોળામાં ઉછર્યો હતો. પોતાના પુત્રોને દૂર ને જનસુસોથી વોંટાએલા રાખતા રાજનું હૃદય આ અંત:પુરના અધ્યક્ષના પુત્ર તરફ આર્દ્ર થતું.

જ્યારથી સેનાજિતને જાન આવ્યું ત્યારથી તેણે નરેંદ્રની ભક્તિ સ્વીકારી; જ્યારથી તેને સમજ આવ્યું ત્યારથી તેણે અંત:પુરના બેદો સમજવા માંડ્યા. જ્યારે તેના પિતા મરી ગયા ત્યારે બાવીસ વર્ષની ઉંમરે તે પિતાને હોદ્દે બેઠો. જ્યાં સુધી સેનાજિત અંત:પુરનો અધ્યક્ષ હતો ત્યાં સુધીજ તે સુરક્ષિત હતો એવી ખાત્રી ધનનંદને હતી.

તેની હોંમત અડમ હતી; અંત:પુરની ખટપટનું તેનું જ્ઞાન સંપૂર્ણ હતું. તેને એકજ ધર્મ હતો: નરેંદ્ર ભક્તિ.

આ સેનાજિત મુખ પર સુમધુર સ્મિત રાખી, નમ્રતાની મૂર્તિ સરખો ઉમરા પર ઉભો રહ્યો. મેનાએ પોતાની હકીકત કહી: “ નરેંદ્ર, વક્રનાસ-રાક્ષસ-કલ્યાણી ” આ હકીકતની નોંધ લેતી તે તેની દરજ્જા હતી; જાણે પોતે કે સાંભળ્યુંજ ન હોય એવો ડાળ કરી મહાદેવી તરફ સખહુમાન જોષ રહેતાં તેણે તે દરજ્જા બજાવી. જસુસેના આ નાયકનો વિનય અદ્ભુત હતો.

સુમોહાએ જરાક ગભરાઇને જોયું: સેનાજિતના મુખ પર નિશ્ચલ માન હતું.

“ શી આજ્ઞા છે ? ”

સુમોહાએ થોડીવાર વિચાર કર્યો. આ એક માણસ વાત કરવા લાયક હતો; કેદીઓને કેદનું સ્મરણ વીસરાવવા પ્રયત્ન કરતો હતો તે હસી. “ જાણ્યું કે ? મારો ભાષ આંખિ આવ્યો છે. ”

“ મને હમણાંજ નરેંદ્રદેવે કહ્યું ” સેનાજિત હસીને જોડ્યો; “ ધણે આનંદ થશે. ”

“ અહીં આનંદ ક્યાં જોછો છે ? ” સુમોહાએ આ અંત:પુરમાં પ્રવેશી રહેલા શિષ્ટાચાર પ્રમાણે અહીં આંખિ આનંદમય છે તેનો સ્વીકાર કર્યો.

“ આનંદમાં પણ આનંદની વૃદ્ધિ આવકાર-લાયક હોય છે. ”

“ ખરી વાત છે ” કડવાશથી રાણીએ કહ્યું.

“ મહાદેવી તક્ષશિલા જવાનાં કે ? ” સેનાજિતે હસીને, સ્નેહભર્યા અવાજથી પુછ્યું.

સુમોહા આ નીખાલસ દેખાતા અધ્યક્ષ તરફ જોષ રહી. આ સ્નેહભર્યો મુવક હતો, અંત:પુરનો બેદુ !

“ હું જા માટે જાઉં ? ” રાણીએ હસીને વાત ઉઠાવી. “ પણ સેનાજિત ! તું ક્યારે

પરણવાનો ? ”

“ આચાર્ય શકટાલ દિવસ નક્કી કરે સારેને. ”

“ એણે દીકરી આપવાની હા તો પાડીને ? ”

“ નરેંદ્રદેવે પડાવી. ”

“ સારે હવે શો વાંધો છે ? ”

“ હજી મંગલ નક્ષત્ર આવ્યું નથી. ”

“ તું પછી અહીં આં દિવસ ને રાત કેમ કામ કરશે ? ”

સેનાજિત હસ્યો. “ હમણાં કરું છું તેમ. નરેંદ્રદેવે આઠ પક્ષ થયાં બહાર રહેવાની રજા આપી છે ને ? ”

“ ગૌરી અહીં આં નહીં રહે ? ”

“ ના ” ટુંકેથીજ સેનાજિતે પતાવ્યું. “ મને અહીં આં રાખવી હોય તો પછી તેને પરણવીજ નહીં—એ સામાન્ય જનનું સૂત્ર સેનાજિતે પોતાને માટે સ્વીકાર્યું હતું. ”

સુમોહાને અદેખાઇ થઇ. હિંમતપૂર્ણ મહાદેવી કરતાં અધ્યક્ષની સ્ત્રી થવામાં કેટલું સુખ હતું ?

“ અરે પણ સેનાજિત ! ” સુમોહાએ પુછ્યું; “ પછી કુમાર ચંદ્રગુપ્તનો કે સંદેશો આવ્યો ? ”

એક વિપલવાર સેનાજિત ધુંચવાયો. સુમોહા એ ધુંચવાડો ખાનથી જોષ રહી.

“ કુમાર પ્રાગ્જ્યોતિષ તરફ નીકળી ગયા. ”

“ શીકાર કરતાં ભાં ક્યાં ચાલી ગયા ? ” રાણીએ નિર્દોષ બની પુછ્યું.

“ મધ કાલેજ સંદેશો આવ્યો હતો. તમે ક્યાં કુમારની હોંમતને નથી જોળખતાં ? હાસી ? ” સેનાજિતે શુભ મારી.

“ પણ એ પ્રાગ્જ્યોતિષ કેમ ગયો ? ”

“ મને ચોક્કસ ખબર નથી. ” એટલામાં એક હાસી આવી. “ નંદિની ! મહાદેવીની બોજનની તેઆરી કર. ” સેનાજિતે કહ્યું.

“ સેનાજિત ખરી ખોટી જે હોય તે ખબર તો કહે. ”

“ જેવી આશા ! ” મીઠાશથી સેનાજિતે કહ્યું; “ કહેવાય છે કે પ્રાગ્જ્યોતિષની કુંવરી પર કુમાર મોહી પડ્યા છે, નંદિની ! બધી તૈઆરી કર ! મહાદેવી ! રજા છે ? હું જાઉં ? મારે પણ જમવા જવું છે. ”

“ હા ” કહી પ્રણામ કરી, હસીને સેનાજિતે ચાલવા માંડ્યું. તે ગયો એટલે નંદિની મહાદેવી પાસે આવી. તે નવી આવેલી નાની ઉંમરની દાસી હતી.

“ માતા ! ” તેણે ધીમેથી સુમોહાને કહ્યું; “ એ વાત ખોટી. ”

“ કય ? ” ચમકી સુમોહાએ પુછ્યું. નંદિનીના મુખ પર ગપાટા મારવાનો શોખ દેખાયો.

“ કુમારની. એને તો મારી નંખાવ્યા—”

સુમોહા ગભરાઇ બારણા તરફ જોઇ રહી. એક યાવની ઉભી હતી.

નંદિની ગભરાઇ ગઇ; પેતે કરેલી ભુલનું તેને ભાન આવ્યું. તેની આંખો ખેંચાકળી થઇ ગઇ. કોણ જાણે કેવી રીતે તેણે ધોમે સાદે કરેલી વાત ચારે તરફ સંભળાઇ લાગી.

“ બહાર આવ ” યાવનીએ કહ્યું.

નંદિની ગભરાતી બહાર નીકળી.

“ નંદિની ! ભોજન તૈઆર કર ! ” સુમોહાએ કહ્યું. નંદિની બહાર ગઇ તે જાણે તેને યાવની પકડી ગઇ એવો કેં ભાસ સુમોહાને થયો. રાણીએ નીસાસો મુક્યો.

થોડી વારે કલ્યાણી ભોજનની તૈઆરી થઇ તે કહેવા આવી.

“ નંદિની કયાં ? ” સુમોહાએ કહ્યું.

“ ખીજા કામમાં રોકાઇ છે. ” કલ્યાણીએ મોટેથી કહ્યું; ને ધીમેથી બમ્મી : “ તમારી જોડે ધીમેથી ખોલવાનો એણે અપરાધ કર્યો; ” ને પછી મોટે અવાજે કહ્યું. “ ચાલો આ ! ભોજન વાટ જુએ છે. ”

સુમોહાને ફેર આવ્યા. આંખે હાથ દઇ તે બોંયપર બેસી ગઇ.

પ્રકરણ ૫ મું

સેનાજિતની પ્રિયતમા

હું સતે મુખે સેનાજિત અંતઃપુરમાંથી બહાર પડ્યો. મેઘઘસ્ટ અંતઃપુરની સૃષ્ટિમાં તે સૂર્ય કિરણ હતો; જ્યાં તે સંચરતો ત્યાં નવજીવન ને નવ આશા સ્ફુરતાં.

સેનાજિતનું અંતર અસારે પ્રકુલ્લ હતું. નરેન્દ્રની મહેરબાની, પૈસો ને સત્તા, ખુશમીજીજી સ્વભાવ અને બધાને રીઝવવાની શક્તિ આટલાં હોય તો પણ માણસ પ્રકુલ્લ હોય. પણ અસારે પ્રકુલ્લ થવાનું એને મોટામાં મોટું કારણ હતું; એ એની પ્રિયતમાને મળવા જતો હતો.

સુખી પ્રજાનીના હૃદયમાં સુખ મહાલવાની,

સુખ જોવાની, ને સુખ પ્રસારવાની શક્તિ હોય છે. સેનાજિતની આવી શક્તિ સ્વભાવિક હતી; અને અત્યારે તે સુખી પ્રજાની હતો. “ ગૌરી ! ગૌરી ! ગૌરી ! ” તેનું પ્રકુલ્લ હૃદય ગાતું હતું; અને સૃષ્ટિ બધી સંવાદી નતન કરતી હતી.

અંતઃપુરના ઉદ્યાનમાંથી બહાર જતાં તેની કંદપનાએ સરળવેલી નજર એકજ સુંદરીને જોતી હતી.

આજે ચાર મહીના થયાં સવારે ને સાંજે તે પોતાને પ્રાસાદે જતો; અને બારીએ ઉભો રહેતો. ગૌરી-નાજીક, નમણી, હસમુખી ગૌરી

[ચિત્રકાર :]

સેનાનિલ જારીએ કબો રહેતો.....

[રા. ગોરક્ષકર

સોણ પચ્છી પાણી ભરી આવતી ઝેરીને તે જોવા અંખતો.

[પૃષ્ઠ ૧૬

-સોણ પરથી પાણી ભરી આવતી ગૌરીને તે જોવા જઈ રહ્યો. તે આવતી, ધણીવાર સહીયરોના સમક્ષે, કેટલાક વખત એકલી. તે દેખાતી ને સેનાજિતનું હૈયું ધબકતું, તે પાસે આવતી ને સ્મિતરૂપે વચને તે સ્વાગત કરતો. છોડો ખોસતી સખીઓની સાથે વાત કરતી, હસતી ગૌરી બારી પર નજર ઠેરવતી અનેની નજર મળતી. તે ધન્ય થી સર સહર્ષ ધુજતી. ખીજ પળે ગૌરી શરમજનક થઈ નીચું જોઈ, ગાંઠે આવેલી રતાશ જુઠાવતી આંધી જતી. તે અદૃશ્ય થતી ત્યાં સેનાજિત આંખોમાં પ્રાણ પરાવી જોવા કરતો; અને થઈ કદપના બળ જ્યાં સુધી તેને મુર્ચ્છાના રાખે ત્યાં સુધી નજર ઠેરવી ઉભો રહેતો.

જાણી તે ત્યાંથી ખસી જતો, તે માત્ર પાછા ત્યાં આંધી ઉભા રહેવાનો તલસાટ અતુલવવા. ચાર મહીના અથાં અચરથી નરેન્દ્રદેવે તેને ઘેર જવાની રજા આપી હતી ત્યારથી આટલા માટે તે જીવતો હતો.

જાણવાર તેને અધીરાઈ આવી. આચાર્ય શકટાલ શા માટે વિલંબ કરતા હતા ? કેટલાં વર્ષ છેલ્લે વાટ જોઈ હતી ?

ધનનંદના પિતા યોગનંદના સમયમાં શકટાલ અમલમાં હતા ત્યારે તે અને ગૌરી સાથે રમેલાં. થઈ શકટાલ રાજ દ્રેપની કાળથી દાઝ્યા; વકનાસની કબજીથી ધન, માન ને સત્તા ખોઈ ખેડા. તે વખતે ધણી રાજની આજ્ઞાનું સદાએ પાલન કરનાર પિતાની આજ્ઞા તોડી તે ગૌરીને જોવા જતો. થઈ યોગનંદ શકટાલ પર મહેર કરી ત્યારથી તેને ગૌરીને મળવાની સરળતા થઈ; અને આખરે દિરણ્યગુપ્ત નરેન્દ્રની આજ્ઞાથી શકટાલે તેને પરણાવવાનું કબુલ કર્યું. આ તેની પ્રણયકથા તેને યાદ આવી. હવે એનું સુભગ પરિણામ ક્યારે આવવાનું ?

આગળનું ઉદ્યાન ઓળખી, અમલીઓને માવધાન રહેવાની આજ્ઞા કરી, મંત્રભૂમિ આગળથી તે જતો હતો ને પરિચારક ચલ્યો.

“મહારાજ, અમાત્ય આપને જોલાવે છે.”

“મંત્રભૂમિમાં છે ?” તેણે પુછ્યું.

“હા.”

ખે ફક્ત મારી તે મંત્રભૂમિમાં ગયો. એક તરફ મૃગચર્મની શેથા પર વકનાસ બેસી એકલતામાં ત્રાસ પ્રસરતો ખેડો હતો. તેના હોઠ આખી સૃષ્ટિ તરફ શાંત તિરસ્કાર બતાવી રહ્યો. ખંડને છેક ખીજે છેડે કેટલાક મંત્રીઓ પોતાનું કામ કરતા હતા, સેનાજિતે જઈ અમાત્યને પ્રશ્નિપાન કર્યા.

“સેનાજિત !” ધીમેથી વકનાસે પુછ્યું;

“બધું કેમ છે ?”

“જરાજર છે.”

“જોજો હોં !” મોઢું વાંકું કરી વકનાસે કહ્યું.

“શીકર નહીં” સેનાજિતે હસીને કહ્યું.

“સેનાજિત ! એક ખીજ વાત ”

“શી આજ્ઞા છે ?”

“શકટાલને ત્યાં જરા જઈ આવજો.”

સેનાજિતનું હૈયું હરખી ઉડ્યું. તેના મુખ પર પ્રસરેલો હર્ષ અમાત્ય નિર્દય તિરસ્કારથી જોઈ રહ્યા.

“કેમ ?”

“અને ત્યાં તક્ષશિલાનો બ્રાહ્મણ આવ્યો છે—આંખની જોડે આવ્યો હતો તે. તું તારા લગ્નની તિથિ નક્કી કરી આવ. સમજ્યો ?” વકનાસે હસીને બહાનું શોધી આપ્યું.

“એ બ્રાહ્મણ કાણ છે ?”

“વિષ્ણુગુપ્ત નામ છે. પહેલાં પાટલીપુત્ર હતો એમ કહેવાય છે. શકટાલ આગળખતો હોવા જોઈએ. એનો શિષ્ય પણ હોય. સમજ્યો ?

સાથે સાથે તારું પશુ કામ થશે.”

“ જોવી આસા ! ”

“ જો અસાનર સાવધાનીથી વર્તજો.”

“ મને કેં કહેવું ન પડે. બીજું કેં આસા ? ”

“ ના. ”

સેનાનિત હસ્યો અને પગે લાગી લાંથી નીકળ્યો. કાઠાજીને ધેર જવાનો લહાવો મળતાં તે વધારે પ્રવૃત્ત થયો. વધારે પ્રમાણિક જમનામાં જાસુસ બની સસરાને લાં જતાં સેનાનિત ખંચત; નંદોના જમાનામાં તેને આ કામ કરતાં કે વાંધો લાગ્યો નહીં.

હસતે મોઢે, ને કુદતે પગે તે રાજગૃહ વટાવી ઘોડે બેસી પોતાને પ્રાસાદે ગયો. તેના પ્રાસાદ રાજગૃહની હસ્તોશાળાની પડોશમાં, સોજીને તીરે હતો. કુટુંબમાં તે એકલો પોતે હતો; અને ઘણે ભાગે રાજગૃહમાંજ તે રહેતો હતો એટલે તે વિશાલ પ્રાસાદનો પોણો ભાગ બંધ હતો.

એક જટિલ તેના પ્રાસાદની બીંતે અદેશી ઉભે હતો.

“ મહારાજ ! બિક્ષા આપો. ”

“ બિક્ષા સીવસ બીજે કેં ધધો અરે કે ? ” હસીને સેનાનિતે કહ્યું.

“ આપને આશીર્વાદ આપવાનો. તમારો જન્મ છે. ”

તોફરોએ બારણું ઉઘાડયાં ને સેનાનિતની પાછળ જટિલ અંદર આવ્યો.

“ અને બિક્ષા આપ. ”

“ જોવી આસા. ”

સેનાનિત અંદર ચાલી ગયો. ને અનુચર જટિલને ગુસ્સામાં કહ્યું: “ ચોંટ, ધધો ને ધારી નહીં—”

જટિલ બેઠો ને અનુચર અંદર ગયો.

સેનાનિતે અખતર ઉત્પત્તિ ને તે બાવીએ જમને ઉભો.

તેણે નદી તરફથી આવતા રસ્તા ઉપર નજર નાખી; અને શ્વાસ ધેરી અવમારજોને જોઈ રહ્યો. ઘોડીવારમાં કળપનાએ સુક્ષ્મ દેહ ધડ્યો. છટા ભરી ચાલ; નમણું નાક; તેજસ્વી આંખો; ચમકતું બેદું;—ને મોહક દષ્ટિ; અને અદ્ભુત હાસ્ય—તેની કળપનાએ સર્જાયાં. દરેક રંગીન લુગડાં પર નજર પડતાં તેનું હૈયું ઉછળતું...

...તે આવી ! એક સખી સાથે હતી. સેનાનિતનો પ્રાણ જાણે તે તરફ ગયો હોય એમ લાગ્યું. નજર ભરી તે નીહાળી રહ્યો. તેજ ગૌરી, તેજ ચાલ, તેજ બેદું !... સેનાનિતના હૃદય પર આઘાત થયો. આજે ચાલમાં આટલી ઉતાવળ કેમ ? બેદું આટલું અસરકારક કેમ ? તેણે ગૌરીના નેત્રો તરફ જોયું. તેમાં આવી ઉત્સુકતા કેમ ?

તે બારી નીચે આવી. નજર મીલકાવવા સેનાનિત નજર ઠારી રહ્યો. વાતાવરણમાં અંધકાર પ્રસરવા લાગ્યો. ગૌરી ઉતાવળથી સખીની બેઠે વાત કરતી હતી—તેને નજર મેળવવાની ઉત્કંઠા નહોતી.

સેનાનિતથી ન સ્હેવાયું. તેણે ખુખારો કર્યો. ગૌરીએ ઉંચું જોયું, ને ઉતાવળથી ચાલી ગઈ. તે હસી પણ જાણે ન છુટકે. સેનાનિતનો શ્વાસ રુંધાઈ ગયો. તેના હૃદય પર ભાર આવ્યો ને પડ્યો.

ગુંગળાતો. ગુંગળાતો. તે ચાલી જતી. ગૌરીને જોઈ રહ્યો. પ્રલય ચારે તરફ વીંટાતો હોય એવું કેં લાગ્યું. બારી પર તેણે થોડા દિવા. કેં લાગ્યાં હતાં. પ્રિયતામા આવવી ને મળી—પશુ. તેને માર્યા નહીં. પશુમાં આવી ને મળી એના હાથમાં તેણે અંધારીમાં રહ્યું.

તેને ગૌરી પાછળ જવાનું મન થયું; ખિન્ન હૃદયે એ ઘેલછા તેણે દૂર કરી. એનો અનુચર એને માટે પાટલો મુકી ગયો હતો તેને તેણે લાત મારી દૂર કર્યો.

“આનંદ !” તેણે યુમ મારી.

“અન્નદાતા !” અનુચરે બહારથી જવાબ આપ્યો.

“જમવાનો વખત થયો કે ?”

“હા. અન્નદાતા !” કહી આનંદ આવ્યો, થાળી મુકી અને જતાંજતાં બારણું બંધ કર્યું.

સેનાજિતે બારણું અંદરથી દીધાં, અને

ખાવાની થાળીનું ઢાંકણ ઉઘાડ્યું; અને અડધું ખાવાનું ઢાંકણમાં જીદું કાઢી, બાકીનું પોતે ખાધ ગયો. પછી તેણે હાથ ધોવા; હાથમાં ઢાંકણ લીધું; અને અંદરનો ખંડ ઉઘાડી તેમાં ગયો.

અંદરના ખંડમાં જમ તેણે એક કાકડો ચેતાવ્યો; અને થાંભલાનું કંડુ ખેંચી ભોંયરાનું મોં ઉઘાડ્યું; પછી એક હાથમાં કાકડો અને બીજા હાથમાં ખાવાનું લમ તે નીચે ઉતર્યો.

નીચે ભોંયરામાં હોંચકા પર એક માણસ સુતો હતો.

પ્રકરણ ૬ હું

અજ્ઞાત કેદી

જેવો સેનાજિત ઉતર્યો એટલે સુતેનો માણસ એકદમ ઉભો થઈ ગયો.

“કોણ છે ?”

“કોઈ નહીં એ તો હું” સેનાજિતે કહ્યું.

“શું કામ છે? મારવા આવ્યો છે?” તેણે હસીને પુછ્યું ને એક ડગલું પાછળ હઠી પોતાનું સંરક્ષણ કરવા તત્પર થયો.

“હું ખાવાનું લાવ્યો છું.”

“અંદર ઝેર છે કે ?”

“ના.” સેનાજિતે હસીને ઢાંકણ ભોંય પર મુક્યું.

આ માણસ સેનાજિત નેટલીજ ઉંમરનો લાગતો હતો પણ તેનાથી બે મુઠા ઉંચો હતો.

તે જરાક શ્યામળો હતો ખરો; અને તેનું મુખ ભુખથી નિસ્તેજ થયું હતું. છતાં તેજસ્વી કપાળ, ધારદાર આંખો, ભરાવદાર હોઠો તેના મુખનો પ્રભાવ દેખાડતાં હતાં. તેના ભરાવદાર ગ્રંથળાંવાળા વાળ તેના ખભા પર પ્રસરતા હતા.

તેનાં મજસુત ને સ્નાયુઆળાં અંજો તેની શક્તિ દેખાડતાં હતાં. અને તેનાં કીંમતી અલંકારો ને વસ્ત્રો તેની હાલની સ્થિતિ વીશે અન્યથા કિપ્પન કરતાં હતાં.

તેનો અવાજ મોટો હતો, અને તેમાં થોડીક મજાક ને થોડીક કડવાશનો રણકો હતો.

“ખાવા ખેસશે ?” સેનાજિતે કહ્યું.

“હા. પણ વાત તો કર” અજ્ઞાત પુરુષે કહ્યું. “નવા જીની શી છે ?”

“બધા મળહમાં છે” સેનાજિતે કહ્યું.

“હવે મને ક્યારે મારી નાખવો છે ?”

“અરે એવી વાત શું કરો છો ?”

“તારે બીજી વાત. તારા દેવાધિદેવ કેમ છે ?”

“કાણ નરેંદ્રદેવ ?” હસીને સેનાજિતે કહ્યું. “ખુશીમાં છે.”

“ને વકનાસ ? એનો ઉંડીયા હોઠ કેમ છે ?”

“બંને સારાં છે.”

“ તારી ગૌરી કેમ છે ? ”

“ તે પણ સારી છે ” હૃદયની વ્યથા છુપાવી સેનાજિતે કહ્યું.

“ ભારે કોષ ખરાબ છેજ નહીં, મારા સીવાય.”

“ તમને શી ખોટ છે ? ”

“ મને કેં ખોટ હોય ? આ તારા ભોંયરામાં શી મળહ આવે છે ? તું પણ અહીંયાં રહેતો જાની. ”

“ આજે આંખિ આવ્યો છે ” સેનાજિતે કહ્યું.

“ કાણ ? ”

“ તક્ષશિલાનો યુવરાજ ” સેનાજિતે કહ્યું.

“ હવે મહાદેવી છુટશે.”

“ એવું શું બોલો છો ? ”

“ બધા તારા જેવા મૂર્ખ હશે કે રાજગૃહને અમરાવતી માને ? ”

“ મહાદેવીને શું દુઃખ છે ? ”

“ એને સુખી તો તુંજ કહે તો. એનું ચાલે તો કાલે તક્ષશિલા પહોંચી જાય.”

“ એક વાત કહું, આંખિની જોડે એક એનો મુરખપુ આવ્યો છે. તેને રાક્ષસમંત્રીએ હાથી પર બેસવા દેવાની ના પાડી. એટલે મીળજામાં ચાલીને તે આચાર્યને ત્યાં ગયો.”

“ કેમ ? ”

“ કહે કે આ ગામમાં બ્રાહ્મણ ચાલીને જાય તો આચાર્ય શકટાસનાં દર્શન કરવાજ.”

“ સાબાશ ! બ્રાહ્મણ છે ? ” અસાત પુરુષે એકદમ બેદરમરી છોડી રસ લેવા માંડ્યો. “ નામ શું ? ”

“ નામ-વિષ્ણુગુપ્ત.”

“ વિષ્ણુગુપ્ત ! ” કેદીએ પલવાર વિચાર કર્યો. તેની આંખો એકદમ ચમકી ઉઠી.

“ કેમ ઓળખો છો ? ”

કેદી હસ્યો. “ હું એટલા બધા વિષ્ણુગુપ્તો-ને ઓળખું છું કે આ ક્યો તે કેમ કહેવાય ? પણ સેનાજિત ! મારું કહ્યું કરશે ? ”

“ શું ? ”

“ મને નાસી જવા દે તો તને જોઈએ તે આપું.”

“ નરેન્દ્રદેવની આસા મારાથી કેમ ઉત્સાહાય ? ” સેનાજિતે પુછ્યું.

“ તને શી લાલચ આપું ? ”

“ હું કદી લલચાવાનો નથી.”

“ ઠીક. તારે તને વગર લલચાવે નાસી જઈશ.”

“ તે હું જોઈ લઈશ.”

“ જોજે ” હસીને કેદીએ કહ્યું; “ આવતી પૂણિમા પહેલાં હું મગધ છોડી જતો રહ્યો હોઈશ.”

“ તો હું તમારી પાછળ પકડવા આવી પહોંચીશ.” હસીને સેનાજિતે જવાબ દીધો.

“ સેનાજિત ! મને બહાર નીકળવા દે, પછી જોડું છું અને કાણ પકડે છે, એ તો મેનાકી મુરખી નીવડી.”

જેલરની ઉદારતાથી સેનાજિત કેદીની બડાશ સાંભળી રહ્યો.

“ હવે હું જાઉં છું.”

“ આવજો. તારા દેવાધિદેવને, વકનાસને ને આંખિને મારા પ્રણામ કહેજો, ને કહેજો કે હું મળહમાં છું.”

“ બીજું કે ? ”

“ ને ચાલ રાખજો કે આવતી પૂણિમાએ હું મગધની બહાર હોઈશ.”

“ તથા પૂણિમા તો થઈ ગઈ.”

“ આવતી પૂણિમા નહીં આવે.”

સેનાજિત ઢાંકણ લઈ ઉપર ચઢ્યો ને ભોંયરું ઈર્ષ બહાર આવ્યો. કેદીની બડાશમાં કે સત્ય

હતું? હંમેશા તેઆમ કહેતો હતો, પણ આ વખતે તેના અવાજમાં આટલી શ્રદ્ધા કેમ હતી? વિષ્ણુગુપ્તનું નામ સાંભળી આ શ્રદ્ધા આવી હોય એમ લાગ્યું? આ વિષ્ણુ કોણ હતો?

તેને એકદમ બધું સમજાયું. એને ગૌરીની બેદરકારી માફ આવી...એ જલદીથી જતી હતી. કારણકે તેને ઘેર વિષ્ણુગુપ્ત અતિથિ આવ્યો હતો. ઇર્ષ્યાના કામ તેના હૈયામાં પડ્યો,

ચણચણ્યો. તેની ગૌરી આ વ્યવસ્થા ખાળી આટલી ઘેલી થઈ!

એણે વિષ્ણુગુપ્તને કોઈ વૃદ્ધ ધાર્યો હતો; શું આ માણસ જીવાન હતો? તે દાંત પીસતો બહાર આવ્યો; અને વક્તાસની આવા પ્રમાણે શકટાસને લાંબા જવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. તેનું હૃદય ખૂબ લાંબા ગૌરીને અને આ વિષ્ણુગુપ્તને મળવા અધીરું થયું હતું.

પ્રકરણ ૭ મું

જેમાં સેનાજિતને મગધના મહામાત્ર સંનિધાતાનું નિમંત્રણ આવે છે

સેનાજિત જેમ હંમેશાં અશ્વિનોને

મંદિરે દર્શન કરવા જતો તેમ આજે પણ ઘોડે બેસી મંદિરે ગયો. માત્ર તેના બે અનુચરો પાછળ ઘોડે બેસી આવ્યા.

રાજગૃહની દક્ષિણે, શહેરના મધ્યભાગમાં જ્યાંત, વૈજ્યાંત, વૈષ્ણવ અને દેવોના વૈદ્ય-રાજા અશ્વિનોનાં મંદિરો આવ્યાં હતાં. થોડેક દૂર ધનનંદે બંધાવેલા કેટલાક પાખંડી મતોના સ્તૂપો આવેલા હતા.

અશ્વિનોનું મંદિર ઘણું જીનું હતું; અને મગધરાજ શિશુનાગે ચાસેલા વર્ષ પર કરાવેલું એમ કહેવાતું. ગર્ભદ્વારની સામે વિશાલ ચોક હતો; અને એમ કહેવાતું કે મગધરાજ બિંબિસારના સમયમાં સહસ્ત્ર શ્રોત્રિયો ત્યાં વેદાચાર કર્યા કરતા. પણ ધનનંદની મહેરબાની અશ્વિનો પર ન હોતી તે મંદિરનો દરેક પથ્થર ખતાવી આપતો હતો. અત્યારે એ ચોક ત્રણ ચાર સાધુ સીવાય નિર્જન હતો. ગર્ભદ્વાર આગળ એક પુનરી બેઠો હતો. જાડ, જાડ કરતો એક નાનો દીવો અશ્વિનોની ભવ્ય

મૂર્તિના થોડાક ભાગ પર પ્રકાશ પાડતો હતો.

સેનાજિતને અશ્વિનો પર ઘણી શ્રદ્ધા હતી. તેણે સાબાંગ દંડવત્ કરી પુનરીને ઢક્કણ આપી.

“સેનાજિત મહારાજ! સો વર્ષ જીવો!” નષ્ટ થએલા ગૌરવની ખંડિત પ્રતિમા હોય એવા દરિદ્ર પુનરીએ આશીર્વાદ દીધા ને પુછ્યું: “મહારાજ! ગામ વાત કરે છે એ ખરી? કહે છે કે એક વિદ્વાન બ્રાહ્મણ પગે ચાલીને આચાર્ય-ને ત્યાં ગયા?”

“હા.” હસીને સેનાજિતે કહ્યું. “તમે પણ જાણ્યું? કેમ?”

“મહારાજ!” વૃદ્ધ પુનરીએ ડોકું ધુણાવી કહ્યું; “બહુ ખોટું થાય છે, જેને પુછ્યે—”

“જેને ગર્વ હોય તે પુણ્યશાળી હોય કે?” હસીને સેનાજિતે પુછ્યું.

“મહારાજ! શ્રોત્રિયોની અવગણના—” પુનરી ઉઠ્યો; “ચાલો મહારાજ! આપણે બધાં તો આ દેવોનાં બાલક છીએ. હું પણ ધરડે ધડપણ એમનાં દર્શન કરી આવું.”

“કાનાં ! એ આવ્યા છે તેનાં ?” જરા ઉતર્યો !

અભ્યર્ચન થઈ સેનાજિતે પુછ્યું.

સેનાજિત આ નવા આવનારને જોવા

“મહારાજ ! અમને તમારા નવા વિચારો એક પગે થઈ રહ્યો; તેણે આવી ઘોડો પલા-

નથી રચ્યતા. અમે ધરડા થયા.

પણ મરતાં મરતાં તપોધનોનાં

દર્શન કરી જે કૃતાર્થ થયા

તે ખરા” કહી ડોસો ચાલવા

લાગ્યો.

સેનાજિતે થોડીવાર તેને

જતો જોયા કર્યો. નંદના દરબાર

ના રાજપુરુષો જે આજ્ઞા

તરફનો તિરસ્કાર કેળવતા તે

એને સ્વાભાવિક હતો, અને

થોડે આજ્ઞાકન્યા પરણવાનો

હતો છતાં એ સ્વાભાવિક

તિરસ્કાર જુલમી શક્યો નહોતો.

આ ચા ર્થ

સકટાલ ઐ-

રીને મરણા-

વવાનું નક્કી

નહોતો કરતા

તેમાં પણ

આ જાણીય

આ ડંખર

હોવો જ

જોઈએ એમ

તે માનતા

હતાં. અને

અત્યાર આ

આજ્ઞા કેવો-

એક હતો ?

કચવાટથી ને ઇર્ષ્યાથી સેનાજિતનું રૂપાણું

મુખ અનાકર્ષક થઈ રહ્યું. આ માણસ કોણ છે ?

શા માટે હમણાં આવ્યો ? ગૌરીને ઘેર શા માટે

“કેમ રચાણું !” નવા આવનારને સેનાજિતે

પુછ્યું.

“પ્રભો ! અન્નદાતા આપને હમણાં ને.

હયો. પણ તેના
મરીબાંધ્યા-
જે ધારેલું
કરવાનું હતું
નહી. એક
જણ દોડતે
ઘોડે આવી
પહોંચ્યો.

સેનાજિતને અધિનો પર ધણી બહા હતી. તેણે સાષ્ટાંગ દંડવત કરી મુન્દરીને દ્વારુ ખાતરી.

હમણાં બોલાવે છે.”

સેનાજિતે કચવાટમાં ઉચું જોઇ નીસાસો મુક્યો. “ઓ આશ્વિનો ! આજે આ છે શું ?” તે બબડ્યો પણ સ્વભાવ પ્રમાણે હસીને પુછ્યું : “મહામાત્ર ઘેર છે ?”

“હા. પ્રભુ ! આપનીજ વાટ જુએ છે. હું આજે ચાર નાલિકાં થયાં આપને શોધું છું.”

“કેમ એટલું બધું ?”

“બહુ જરૂરનું કામ છે.”

સેનાજિતે વિચાર કર્યો કે મહામાત્ર સંનિધાતા જેવા અમલદાર તેને આમ બોલાવે અને તે ન જાય તે ઠીક કહેવાય નહીં. પણ શું કામ બોલાવે છે તે તે જાણતો હતો. એટલે તેણે નીસાસો નાખ્યો. ભલા થવું, મીઠાબોલા થવું, સમજાવટ કરવી એ લક્ષણો પણ અત્યંત દુઃખદ હતાં એમ તે અત્યારે અનુભવતો હતો.

દર્શક મગધના સાર્વભૌમ નરેન્દ્રના ઘણાજ માનીતા મંત્રી હતા. તે મંત્રીવર્ગ હોઇ મહામાત્ર પદ ભોગવતા; અને નરેન્દ્રના સાંનિધ્યમાં સદા રહેવાનો અધિકાર હોવાથી સંનિધાતાની સંજ્ઞા પામ્યા હતા.

ધનનંદના લોભને ઉત્તેજતી આહુતિ-ને તેના ધનના સંરક્ષક ક્ષત્રીધર કોઈ હોય તો તે સંનિધાતા દર્શક હતો. રાજ્યના ખજાના ને વખારો, ધાન્ય ભંડાર ને જંગલી પદાર્થોના સંગ્રહો એના તાબામાં હતાં. અને ધનપ્રાપ્તિ સરલ થઇ પડે માટે શસ્ત્રાગાર તેમજ કારાગૃહો પણ એમનાજ તાબામાં હતાં.

વર્કનાસ મુત્સદીગીરીથી ત્રાસ પ્રસારતા, દર્શક સમૃદ્ધિથી શાસન કરતા.

રત્ન, સોનું ને ચાંદી; ધાન્ય ને પશુ દરેક પ્રકારનું દ્રવ્ય અને તે પ્રકારે આખી સૃષ્ટિમાંથી ઉસરડી લાવી ઢગખંથ ખજાનામાં ખડકવાં એ એમનું પરમ કર્તવ્ય હતું; અને એ કર્તવ્યની આડે આવનારને ગમે તે શિક્ષા કરવી એ એમનો અનિયંત્રિત અધિકાર હતો.

મગધના રાજ્યનો છેલ્લા બસો વર્ષનો આવક ને ખર્ચનો હીસાખ તેમની જીભને ટેરવે હતો. અને પોતાના દશ વર્ષના અધિકારમાં આવકની વૃદ્ધિ અને ખર્ચનો ઘટાડો શાં થયાં છે તેની વાત લોકોને કરી કરી તેમની જીભ પણ ધસાઇ જતી હતી.

નરેન્દ્ર દિરણ્યગુપ્ત એના પર સદાએ ખુશ રહેતા. કારણ કે એના વડે તે ધનસંચય સચોટ રીતે કરી શકતા; અને સંનિધાતા નરેન્દ્ર પર હમેશાં ક્રીદા રહેતા કારણ કે ધન સંચય માટે કે પણ કરવાની તેમને છુટ હતી.

દર્શક પાસે પણ અઢળક ધનભંડાર હતો. અને તે લોકોને ધારી તેને ચારધણા કરવાની ચતુર કલા તેને પુરેપુરી આવડતી હતી.

આવા માણસના નિમંત્રણનો કેમ અસ્વીકાર થાય ? પણ એ નિમંત્રણનું રહસ્ય સેનાજિત જાણતો હતો.

આ પ્રતાપી, સર્વ સત્તાધિકારી સંનિધાતાનો પ્રભાવ ઘરમાં પગ મુકતાં બુઠો થઇ જતો. સંનિધાતા પંચાવન વર્ષના ને જડાં મહસ્થ હતા; અને એમનાં ત્રીજી વારનાં સુંદર ને ચપ્પરાક પત્નીની પચ્ચીશીના પ્રભાવની પૂજા કરવામાં અને તેનાથી ત્રાસવામાં અવતાર પુરો કરતા.

દર્શક ઘેર આવતા ત્યારે તોર ને મીઠાજ બહાર મુકી નમ્ર અને સેવાત્મક થઇ જતાં;

અને ઉપહારો આપ્યા હોય એ ગૃહદેવીને ચરણે ધરતા. જે એમનાં દેવી હસતાં તો દર્શક કાલા ઘેલા થઈ જતા; જે દેવી મુર્ચ્ચા રહેતાં તો તે રીઝવવા ઉપર તળે થતા; જે દેવી રૂઠતાં તો તે દીન બની પગે પડતા. સામાન્ય રીતે દેવી છેલ્લા એ ભાવો ધણી વખત અનુભવતાં હતાં, એટલે સંનિધાતાને કાલાઘેલાપણુના ધણી લહાવા મળતા નહીં.

મૈનાડી વૈશ્યાલિના એક ધનિકની લાડકી પુત્રી હતી; અને મગધના સંનિધાતા ઉપર મહેરબાની કરવા તેને ધરણી હતી એ ખ્યાલ હમેશાં લપ્સી જતો. મદમત ને ધનમત, મૈનાડીને ધણી ને બાપનો પૈસો હિડાવો, ને સ્વેચ્છા સંતોષી એ સીવાય જીવનમાં કે પણ પ્રયોજન ન હોતું.

દર્શક જીવાન પત્નીના ધરડા પતિઓમાં પ્રચલતા રોગને હમેશાં વશ હોવાથી એની પાછળ ગાંડો થઈ જતો; અને મૈનાડી જરા જરામાં તેમને ગભરાવી તેમના ગાંડપણને વધારતી અને નજરમાં આવે તેમ કરતી.

મૈનાડીને કેટલાક મનાવી શકતા. કેટલાકને મનાવવા મૈનાડી મથતી. પહેલાં સેનાનિતને તે મનાવવા મથતી હતી; હવે મૈનાડીને મનાવી શકે એવામાંના સેનાનિત એક હતો તેથી કાંઈ પણ પ્રકારે મૈનાડીને ખુશ રાખવાને સદાએ ઉચ્ચુકત દર્શકને સેનાનિતનું કામ અવારનવાર પડતું.

અત્યારે એવું જ કે કામ પડ્યું લાગતું હતું. એ કામ કેમ પડ્યું તે સમજતાં પણ સેનાનિતને વાર લાગી નહીં. વર્ષેક દહાડો થયાં રાજકુમાર અંદગુપ્ત મૈનાડીનો મોંઘિરો મહેમાન હતો; અને સંનિધાતાની કીર્તિ પર ઝાંઝા

હિડાડી રહ્યો હતો. અને આજે ચારેક મહીના થયાં તે શીકારે જતાં અદૃષ્ટ થઈ ગયો હતો.

સેનાનિત પોતાનું દુઃખ અળગું કરી સંનિધાતાને પ્રાસાદે ગયો. લગભગ ચૌરસ ધાટે પહોંચવાને ઉત્સુક દર્શક તેને સામા મળ્યા, નીરાશા ને ચિંતાથી સ્થામ એવા મોજ મુખના બોમમાં આશાકિરણ દેખાયાં.

“ભાઈ સેનાનિત! સારું થયું તું આવ્યો. એને કે થયું છે.” ગભરાએલે અવાજે ધનનંદના ધનસંચયના રક્ષકે કહ્યું.

“શું છે?” હસતું ખાળી સેનાનિતે કહ્યું.

“કે થયું છે. સવારની બોલતી નથી.” દર્શકે કહ્યું.

“અરર! વેદને બોલાવો.”

“બોલાવ્યો. પણ કે પતો ખાતો નથી. પણ કે નીસાસા! સેનાનિત! કે નીસાસા! આમ તો રીબાઈ રીબાઈ મરી જશ. ભાઈ! તું કે સમજાવની.”

“પણ બોલતાં કેમ નથી?”

“કાણુ જાણે?” નિરાધાર બનેલા દર્શકે કહ્યું. “મેં તો બોલાવવાની બહુએ મહેનત કરી.”

“તમે જરૂર કે કહ્યું કે કહ્યું હશે ચાલો હું જોઉં.”

“હા ભાઈ! સારું થયું તું આવ્યો.” કહી સંનિધાતાએ પણ હિડો નીસાસો મુક્યો.

“પણ હવે કહી નહીં બોલે એમ પણ બને?”

સેનાનિત જવાબમાં માત્ર હસ્યો. અને બંને અતઃપુરમાં ગયા.

પ્રકરણ ૮ મું

જેમાં મૈનાડીની લગીએત તદ્દન સુધરી ગય છે

તેમની કાલજના પ્રસાદનો આગલો જાગ
જે અંશે રાજગુહનું અનુકરણ હતું. આગલો
જામ પાણી સંનિધાતા અને સેનાજિત નાના
ઉવાનમાં યથ અંતરપુરના આગમન ગયા.

અંતરપુરનાં સમગ્રહનો અંશ ન હોતો.
અરિજન દરતા કોતરેલા અંજલાઓથી રચાયેલી
ઓશરીઓ હતી; અને વચ્ચે ઠંડકને માટે
પહોળી ડોળ હતો. આ ઓશરીમાં સોને
મહામહાવીરના પર એક રૂપથી મુવતી ખેડી
હતી.

આ મુવતી ભાઈની હતી. તેનું નાતું
પણ કરમદાર સ્વેત મુખ; સીધું સુરેખ નાક;
ખાટીથી ને બાવદશક આંખો પહેલી નજરે
ધ્યાન ખેંચે એવાં હતાં. છદ્મદાર શરીરરેખા-
ઓ અકલ્પ્ય વિલાસની સુચના કરે એવી હતી.
તે સુકી ન હોતી છતાં છાંટી હતી; તે ઉંચી
હતી અને છતાં નાણુક દેખાતી.

આત્મરે તેનાં લુગડાં અસ્તવ્યસ્ત હતાં.
અલંકારમાં માત્ર એક જ ચંપાનું મોટું પુલ
તેને ઘાથે શોભતું હતું. તેના કુચમંડલ પર
અંદનનો લેપ કર્યો હતો. જાણે તે માંડી હોય
તેમ અનુપૂર્ણ આંખો ફાટી ક્યાં તો ઉંચે જોઈ
રહેલી, નહીં તો વચ્ચે પાછીનાં હોજમાં નજર
માંડતી. થોડીવારે એકથી ખીજ તરફ જોતાં
તે ઉંડા નિઃશ્વાસો મુકતી.

જે દાસીઓ તેને પંખા નાખતી હતી.

સેનાજિત અને દર્શકને આવતા જોઈ તેણે
આંખો નીચી કરી અને પાછી ઉંચી ચઢાવી
દીધી; અને લગભગ પ્રાણ નીકળી ગય એવો

નીસાસો મુક્યો. દર્શકનું દુઃખ સેનાજિત
સમજી શક્યો.

“હું નહોતો કહેતો? સવારની અમની
આમ છે. સેનાજિત એને શું થયું હશે?”
સંનિધાતાએ ચિંતાતુર અવાજે પૂછ્યું.

“દેવી?” સેનાજિતે પ્રસંગને અનુસરતું
ગાંભીર્ય ધારણ કરી કહ્યું: “કેમ છે?”

“ઉં-ઉં-ઉ હું” મૈનાડીએ જવાબ
આપ્યો; અને સમગ્ર સંસારનું દુઃખ તેમની
આંખમાં આપ્યું.

“માથું દુઃખે છે? પેટમાં દુઃખે છે?”

“ઉં-ઉં-હું.”

“મેં નહોતું કહ્યું?” દયામણે અવાજે
દર્શકે કહ્યું. “શું થશે?” કરચરતે અવાજે તેણે
આગળ ચલાવ્યું.

“સંનિધાતા! તમે કે કહ્યું કહ્યું હશે. નહીં
તો દેવી આમ નિઃશબ્દ કેમ બને?”

“મેં તો કે કહ્યું કહ્યું નથી” વચ્ચે
મોટો ઝુનોહ કર્યો હોય એવા દયામણે મુખથી
દર્શકે મહામાત્ર જોઈ રહ્યા.

“એમને સુવાડી દોની” સેનાજિતે મુચ્છવું.

“નથી સુધ શકતી.” નીરાશાથી પતિએ
કહ્યું; “શુઓ-સી એમી કમર દટારની દટાર-
જ રહે છે. સેનાજિત! શું થશે?”

“મહામાત્રજી! તમરે હું તો જાણ
મારે કામ છે” સેનાજિતે અડધી આંખ મૈનાડી
પર ટેકવી કહ્યું. “કુમાર પ્રાગ્જ્યોતિષ ગયા છે
તેને સંદેશ પહોંચાડવા માણસ મોકલવા છે.”

ચિત્રકાર:]

[રા. ગોરક્ષકર

સોને મઢયા હીન્કા ઉપર એક રૂપવતી યુવતી બેઠી હતી.

[પૃષ્ઠ ૨૬

“હું—” નિઃશ્વાસ અટક્યો, ને બોમ તરફ ફરેલી દૃષ્ટિ એકદમ પૃથ્વી પર આવી. સેનાજિત મનમાં હસ્યો. આ મૌનમૂર્તિનાં હૃદયને સતેજ કરવાની કલા તેને ખબર હતી.

“હેં ! હેં કુમાર ! ત્યાં ક્યાં ગયા ?” દર્શકે કહ્યું.

“શીકાર કરતાં ત્યાં ચાલી ગયા એમ કહે છે.” ચક્રચક્ર ફરતી મૈનાકીની આંખો પાછી સ્થિતિ લઈ ગઈ. અને એક ઉંડો નિઃશ્વાસ બધાનું હૃદય ભેદી રહ્યો. “અરે પણ સંનિધાતા ! તક્ષશિલાનો યુવરાજ આંખિં અહીં આવ્યો છે.”

“હા. સાંભળ્યું.” દર્શકે કહ્યું ને તેમની સામું જોતી મૈનાકી તરફ ફર્યા, “કેમ છો ? કેં દીક બાએ છે ?” અધીરા પતિએ પુછ્યું.

“કેમ—” મૈનાકીએ એકદમ નીસાસો મુક્યો.

“પેલો બ્રાહ્મણ આવ્યો છે. તેની વાત સાંભળો.” મૈનાકી તરફ જોતાં સેનાજિતે બીજો ઉપચાર યોજ્યો.

“હા. એ કાણ છે ?” દર્શકે પુછ્યું.

ઉંચી ડેરવેલી આંખો પાછી નીચી આવી.

“એ બ્રાહ્મણ યુવરાજ આંખિનો ગુરુ બંધુ છે.”

“એમ ! પણ એનો કે મીળજ !” દર્શકે કહ્યું.

મૈનાકીને પાછી સ્વસ્થ થએલી જોઈ તેના તરફ સહર્ષ જોઈ તેણે પુછ્યું: “કેમ છો ? ને ખસીને તે મૈનાકી ખાસે આવ્યો. પણ તેણે તેને હાથકતી દૂર કરી.

“જરા દીક છે” બચકર નિઃશ્વાસ સાથે તે બોલી.

દર્શકના આનંદનો પાર રહ્યો નહીં. “બોલ્યાં—બોલ્યાં—બોલ્યાં !” જાણે મૈનાકીએ અણધાર્યું

પરાક્રમ કયું હોય તેમ હરખાતા સંનિધાતા-એ કહ્યું.

“તમે દેવીની બરોબર ફરકાર કરતા નથી હોંકે” સેનાજિતે જરાક ટાળ્યું કહ્યું.

“અરે મારાથી જરા બોલાઈ ગયું—” દર્શકે પશ્ચાતાપ દર્શાવ્યો.

“શું ?”

“પેલો વૃદ્ધ સુકેતુ બહુ પશ્ચાદ્યો છે.”

મૈનાકીએ ઉંડો નિઃશ્વાસ મુક્યો.

“અરે ! એમાં શું ? પણ એ વાત જવા દો. આપણે તો પેલા બ્રાહ્મણના મીળજની વાત કરતા હતા” સેનાજિતે હસીને વાત ફેરવી.

“કેના મીળજની વાત કરતા હતા ?” જાણે ધણી તસ્દી પડતી હોય તેમ મૈનાકીએ બીની આંખો સેનાજિત પર ડેરવી પુછ્યું.

“જવા દોની” સેનાજિતથી ચીડવ્યા વિના નહીં રહેવાયું. “નકામું તમારું માથું ફાપરો.”

“ના-ના-કહોની જરા રસ પકરો” હર્ષધેલા પતિએ કહ્યું.

“તક્ષશિલાનો યુવરાજ—મહાદેવીનો ભાઈ આવ્યો છે. તેને રાક્ષસ મંત્રી સામે તેડવા ગયા. સાથે કેાઈ તક્ષશિલાનો એનો ગુરુ બંધુ આવ્યો હશે. મંત્રીએ કહ્યું કે નરેન્દ્રની આજ્ઞા પ્રમાણે બ્રાહ્મણ હાથી પર નહીં બેસી શકે એટલે બ્રાહ્મણનો મીળજ ગયો; ને ચાલતો આત્માર્થ શકટાલને ત્યાં ગયો.”

“શકટાલને ત્યાં કેમ ?” મૈનાકીએ પુછ્યું.

“કાણ જાણે ? કહે છે કે એનો સગો થાય છે.”

“એનું નામ શું ?”

“વિષ્ણુ તો કહે છે.”

“પણ પ્રિયે! કેમ લાગે છે હવે?”
દર્શકેનો ચિંતાતુર અવાજ આવ્યો.

“ઠીક છે” નિઃશ્વાસ સાથે મૈનાકીએ કહ્યું.

“શું થાય છે?” સેનાજિતે પુછ્યું.

“હા—હા” મૈનાકીએ નિઃશ્વાસ મુક્યો.

“કુમારની કે ખબર?”

“પ્રાગ્જ્યોતિષ તરફ ગયા છે.”

“કેમ જાયું?” મૈનાકીની આંખો
સુકાર્ષ મધ હતી.

“નરેન્દ્રદેવ પોતે મને કહેતા હતા.”

“ક્યારે આવવાના છે?”

“મને ખબર નથી.”

“પ્રિયે! હવે ઠીક છે ને?” સંનિધાતાએ
પુછ્યું.

“અરે પુછ પુછ શું કરે છે?” સેના-
જિતે કહ્યું. “દેવી! હું હવે રજા લઇશ મહા-
માત્રજી! રજા?”

“ક્યાં ચલાવ્યું?” સંનિધાતાએ પુછ્યું.

“મારે આચાર્ય શકટાજીને ત્યાં જવું છે.”

“કેમ?” મૈનાકીએ પુછ્યું.

“મારા લગ્નની તિથિ નક્કી કરવા. ચાલો
જઈ છું. સંનિધાતા! દેવી! પ્રણામ!”

“આશ્ચર્ય!” દર્શકે કહ્યું ને સેનાજિત
મયો. “હવે કેમ છે?”

“ના, ઠીક છે તમે રાજગૃહ નથી ગયા?”

“અરે તમારું શરીર ઠેકાણે નથી
તે કેમ જઈ?” કેક બદલાતી આશાએ
સંનિધાતાએ કહ્યું.

“મને શું થવાનું છે?” કહી મૈનાકીએ
માથે હાથ દીધો.

“પાછું કે શબ્દ આવ્યું?” દર્શકે
દીક્ષસોજી બતાવી.

“ના રે ના.” મૈનાકીએ હીંચકા પરથી
ઉતરતાં કહ્યું. “તમે જાઓ.”

જ્યારે મૈનાકી ઉભી થઈ ત્યારે તેની
મોહકતા પુરેપુરી જણાઇ. દૃષ્ટિ વડે કારતી
સામ્રાજી ને મુગ્ધ કરતી મોહિનીનું તેનામાં
સંમિશ્રણ હતું.

દર્શક ખંચાયો. મૈનાકીની તખીયત સારી
થઇ તેના માનમાં તેને પલવાર બેસી પત્નીના
સહચારનો લહાવો લેવો હતો.

“જાઓની! જોમા શું કરે છે? નરેન્દ્ર
દેવ વાટ જોતા હશે.” સખત અવાજે મૈનાકી-
એ કહ્યું. પલવાર દર્શક આ જમદંબાનું
સ્વરૂપ જોઇ રહ્યો; અને નખતાથી કહ્યું: “આ
ચાલ્યોને.”

“દાસી!” મૈનાકીએ આજ્ઞા કરી; “ચંદન
લાવ તો.” તે ફરીને અંદર જવા લાગી અને
સંનિધાતા રાજગૃહ જવાની તૈયારી કરવા
બહાર ગયા. સંનિધાતા બહાર ગયા એટલે
મૈનાકીના મોંના લાવો બદલાઈ ગયા. પલવાર
પહેલાં દુઃખથી પીડાતા જેવા હોઠ પર દહતા ને
કઠોરતા આવી રહ્યાં. તેની આંખોમાં વજ્રનાં
તેજ આવ્યાં. તરત તેના મોંઠા પર દુઃખની
છાયા પાછી ફરી વળી; ને આંખો ધેલા જેવી
થઇ રહી.

“આર્યપુત્ર!” તેણે શુભ મારી.

“ઓ” બે દર્શક મારી પાછા ફરી
સંનિધાતા આવી લાગ્યા.

“જરા સુકેતુને બોલાવોને” મૈનાકીએ કહ્યું.
મહામાત્રે દહતા મેળવવા આસપાસ જોયું.
પલવાર બેમાંથી એકે જળ્યુ બોલ્યું નહીં. “હા.
જરૂર હમણાં માણસ મોકલું છું.”

“તમે મોડા પડશો તો નરેન્દ્રદેવ વહશે
હોં!” સ્નેહબીના અવાજે મૈનાકીએ કહ્યું.

પૂર્ણકે આગામીન આટ શીરપાવ મળ્યો
પરો. “હા. જઈ છું ને” ખુશ થતાં થતાં
સંનિષ્ઠતા આપ્યા અપા.

મૈનાકીના મોંઢા પર વિજયનું હાસ્ય હતું.
તેણે પગની ઠેસ માત્રી એક મોટો હીંચકો
આધો ને પછી કુદીને તે નીચે ઉતરી પડી.

“દાસી!” તેણે ખુબ મારી. એ દાસી
ફોડતી આવી. “નહાવાનું પાણી.”

“હા.”

તે નાહીને આવી ને સુકેતુ આવ્યો.

સુકેતુ ગૌરવશીલ વાર્ધક્યની પ્રતિમા હતો.
કરચળાં આળું કપાળ, સફેત દાઢી, વિશાલ વક્ષઃ-
સ્થલ સ્નાયુથી તરતું શરીર ચિંતનશીલ મુખ
—આ બધાં એ પ્રતિમાને વિશિષ્ટતા અર્પતાં.

“દાસી!” મૈનાકીએ આગા કરી;
“બારણુ આગળ ઉભી રહેજે. ખબરદાર
કાઠને આવવા દીધો છે તો. સુકેતુ! બોલો
કે નવપ્રભુની?”

“શું બોલુ?” સાવ્યેતીથી ચારેઅમ
જોતાં ચક્રેર સુકેતુએ પુછ્યું.

“શું બોલુ!” અધીરી મૈનાકીએ પુછ્યું;
“કુમારનો કે પત્તો આધો?”

“ના.”

“સેનાજિત આજે મને જુદું સમજાવવા
આવ્યો હતો.”

“શું”

“કે કુમાર પ્રાગ્જ્યોતિષ ગયા છે. મને
તે કલા વિના જાય? એ તો મેંજ જુલ કરી.
મેં મૂખીએ મધરાતે પાછા કાઢ્યા. એજ
રાતના કે થઈ ગયું.”

આ વાત સુકેતુએ એટલી વાર સાંભળી હતી

કે તેનો જવાબ આપવાની તેણે જરૂરી લીધી
નહી. “કે જરી સુકેતુ તો નથી?”

“એ કેમ કહેવાય?”

“એ એનો એક વાળ વાંકો થયો—” હોઠ
પીસી મૈનાકીએ બોલવા આંડ્યું ને વાત ફેરવી
“કે નવી વાત જાણી?”

“ના.”

“સુકેતુ! તમે હવે થરડા થતાં જાઓ
છો. આટલા દિવસ થયા કે પણ ખબર
લાવતા નથી?”

“દેવી! મેં બધી તપાસ કરી પણ કે
વળતું નથી. હું તો નીરાંશ થઈ બેઠો હતો.
પણ આજે જ—”

“શું?”

“મને આશા આવી” પ્રાચી સાવ્યેતીથી
ચારે તરફ નજર નાખી સુકેતુએ કહ્યું.

“કેમ કરીને?”

“આજે તક્ષશિલાનો યુવરાજ આવ્યો
તે સાંભળ્યું?”

“હા પણ તેનું શું?”

“સાથે ચાણક્ય આવ્યા છે.”

“ચાણક્ય! એ કાણ છે?”

“વિષયગુપ્ત, યુવરાજનો મિત્ર છે.”
ધીમેથી સુકેતુએ કહ્યું.

“ઓહ એં! તેમાં પણ આપણે શું?”
અધીરી મૈનાકીએ કહ્યું; “સેનાજિત મને
કહી ગયો.”

“સેનાજિતે એ કાણ છે તે કહ્યું?”

“યુવરાજનો ચુરખાંડુ.”

“તેમાં શું વળ્યું?” સુકેતુએ કહ્યું.

અમારું કુલ મહાભારતનાં દૂત પ્રણિધિઓને
ને ત્યાં જઈ ચઢ્યો હતો. દૂત નાથક
સેવને મોઢે કોઈ ચાલુક્યના થયેલા અપમાનની
વાત કરતું હતું.”

“યહી ?” મૈનાડીને રસ પડ્યો.

“સેવને તો એળખો છોને ? એનું આસે
તે નરેન્દ્રેશ્વરી ડોકી મરડી નાખે.”

“કોણ નહીં મરડી નાખે ?”

સુકેતુએ ક્ષીમેથી આગળ ચલાવ્યું; “વાત

સાંભળીને વૃદ્ધ શેષ એભ્યાઃ “કોણ ચાલુક્ય પ્રણિ
નો પુત્ર ! ધનનંદને કહે ચેતીને આશન્ને. એ
મગધનો પ્રાણી નથી. !”

“કોણ છે એ ?”

“સેવના અધાજ પરથી લાગ્યું કે એ
કોઈ મહાપુરુષ છે.-શું થાયું ? બીજા દૂત
પ્રણિધિઓ એને મળવા જવા તૈયાર થયા.”

“હે શું કહે છે ? શેષ !”

“હા.”

પ્રકરણ ૯ મું

જેમાં ધનનંદનું અપમાન કરનાર જોઈ કોઈને સંતોષ થતો નથી

સુકેતુ વિચાર કરતો હતો. મૈનાડીની
વાત ખરી હતી. તેના માલીક કુમાર ચંદ્રસેનનો
પત્નો નહેતો; અને જ્યાં સુધી કોઈ બાહ્ય
માણસ તેની મદદે ન આવે ત્યાં સુધી તેનો
પત્નો ખામ એમ પણ લાગતું નહોતું. મૈનાડી
અને તેની પત્ની બી હતી. શેષ પોતાની તટ-
સ્થિતિ એડતો નહોતો. એટલે આ નવો આવ-
નાર કમરોડી લાય પણ ખરો એમ તેને ખાતરી
થઈ.

મોલીવારમાં બે દાસીઓ આવી. તેમાંની
એકે હજી હતી. સુકેતુએ જોયું ને ચમકીને
પ્રશ્ન, “દેવી ! તમે !”

હજીની મૈનાડીએ બેઠું, જહું કુચ્છું મોઢા
પરથી કાઢી નાખ્યું; અને ચંદુ મુખ, ક્ષીમણીએ
વાળા ને પીઠવાળાં ધરિયાંથી રોજાતું પોતાનું
મુખ દેખાડ્યું. આ વેષમાં, આ અનાકર્ષકતામાં

ધનાદ્ય સંનિધાતાની દામિની સમ ચમકી ને
લક્ષ્મી સમી ગરિષ્ઠ બીને કોઈ પારખી એ એમ
નહોતું.

“તમારાથી ચલાસે ?”

“મને ખત નથી શું ?” મૈનાડીએ હોઠ
પીસી કહ્યું.

“સંનિધાતા આવી પહોંચશે તો ?”

“તેની તમે શું કામ શીકર કરો છો ?”

સુકેતુ મુગે મોઢે આગળ ચાલ્યો. “સુકેતુ !
તમે આગળ જઈ મૈસીને ચેતાવો. અમારી
સાથે તમે આવો તે સારું નહીં. અમે કહતાલને
ખાજે ખાજે આવીશું.”

“જેવી દેવીની પ્રજા.” કહી સુકેતુ અપાદા-
બધ ચાલી ગયો; અને જાણ મૈનાડી ને તેની
દાસી ચક્રાલના બે તરફ ચાલ્યાં.

રાજ્યમાર્ગે છોડી મલીઓમાં થઈ તે ઉત્તર

તરફ ચાલ્યાં; અને તે તરફ આવેલું નગરરાજ-
દેવતાનું મંદિર ધણી સાવચેતીથી વટાવ્યું.
હુકાર અને મથિહારના વાડા વટાવી તે બ્રાહ્મણ-
વાડામાં ગયાં.

અહીંયાં ચક્રવર્તી ધનનંદ અને તેના પિતા-
ના એક વખતના માનીતા પ્રતાપી શકટાલ

પણુ લાઇ લીધાં. પોતાની ભૂત મહત્તાની વિડંબનાં
પોતે ન કર્યાં કરે એટલી શક્તિ એને રહે
ભાટે એક નાનું ધર અને ખાવાને ટુકડો તેમને
તેમના વૈરીઓએ આપ્યા કર્યાં.

એમને ત્યાં જવાની એમનાં સગાંઓની
પણુ હીમત નહીં ચાલતી. ખીજા કાષ્ટ તે જવા-

ની હાથ પણુ
શા ની કરે ?
એમના સહ-
ચારીઓમાં માત્ર
એમની એકની
એક પુત્રી શારી;
અને એમના
અનુયાયીઓમાં
ચાર પાંચ મુખ
પણુ અડમ
મ કિત વાળા
શિષ્યો. આવા
પ્રતાપી નરની
આવી હજા જેઠ
ખીજા પ્રભુ હયા
ખાત; નરેન્દ્રથી
ખીતી પાટલી-
પુત્રની પ્રભુ આ
જેઠ મહારાષ્ટ્ર

સુકિંત્રએ અમકાને પુછ્યું: “દેવી ! તમે ! ”

[પૃષ્ઠ ૩૧

દૂર જતી. જ્યારે

એક નાના ધરમાં ક્ષુદ્ર જીવન ગાગતા હતા. એક
વખત તેના શાસનથી ધરા કંપતી હતી; નરેન્દ્ર
દેવ પોતે અમરાતા હતા. પણુ કાલચક્ર ફરતાં
બધું બદલાઇ ગયું હતું. દેવી નરેન્દ્ર અને વૈરી
વકનાસે તેમને પદબ્રજ કર્યા; તેમનાં ધરબાર
જન્મ કર્યા; તેમના મુખ્ય શિષ્યો ને અનુયાયીઓને
દેશપાર કર્યા; તેમનાં ધન, વૈભવ ને સાથે નેત્રો

અંધ આચાર્ય એટલા પર ભેસી માળા જપતા
તારે શુભ કાર્ય કરવા જતો ધ્રાત્રીય શિવકથાના
પાઠ કરતો ચાલ્યો જતો, અને સુકુમારની રસ્તો
ત્યજતી.

અરણ્યમાં વાવાઝોડાથી ડાળ પાન વિનાનું
અએલું કાષ્ટ એકલવાયું મહાવૃક્ષ, પત્રો વિનાનું,
નિસ્તેજ, નિરાશાથી આકાશ સાથું જેઠ રહે તેમ

જુદ પદ્મજી મંત્રી જોષ રહ્યા હતા. તેનાં તેજ-
હીણાં નેત્રામાં આંસુ આવતાં નહોતાં છતાં
કારમું દયામણાપણું હતું. તેના સુક્ષ્મા મુખ પર-
ની કરચળીઓમાં વણકહેલી કથાઓનું કારુણ્ય
હતું. નિઃશબ્દ ને નિરાધાર શકટાલ ભયંકર
એકલતામાં અવતાર પુરે કરતા; અને અધા
તેને જોષ કાંપતા.

દિવસ ને રાત જતાં પણ એ ઘરમાં સેના-
જિત ને રજાખજા શિષ્યો શીવાય કોઈ આવતું
નહોં. નરેંદ્રે જ્યારે સેનાજિત સાથે ગૌરીનું
વેવીશાળ કરવાની આજ્ઞા કરી ત્યારે અધા ચક્રિત
થયા; અને શકટાલ સાથે થોડોક સંબંધ
ધરાવવા લાગ્યા. દુઃખ, અપકીર્તિ ને અંધાપા-
માં જડ જેવા થએલા શકટાલને સમાજે પાછા
સ્વીકાર્યા. સેનાજિત જેવા ધનનંદના લાડીલા
સેનાધ્યક્ષના સસરાની કોણ અવગણના કરી
શકે ?

શકટાલના નાના ધરની આસપાસના ધાંધળ
વિનાના વગામાં આજે સવારે એકદમ ધાંધલ
થઈ રહ્યું હતું. કેટલાક પ્યારણાં બંધ કરી ઘરમાં
ભરખ ગયા; કેટલાક દોડતા દોડતા આવી
બેમા થઈ ગયા. શકટાલ-નિર્જીવ શકટાલને ત્યાં,
તક્ષશીલાનો કોઈ ધૃષ્ટ આચાર્ય નરેંદ્રનું અપમાન
કરી આવતો હતો. સૃષ્ટિની શરુઆતથી કોઈએ
આવી મુખાંધ કરી નહોતી ને કોઈએ આવી
હીંમત સાંભળી નહોતી. નરેંદ્ર ને તેના મંત્રી
વકનાસના ક્રોધનો ભોગ થનાર કદી બચ્યો
નહોતો; તો પછી તેની હાંસી કરાવવાની આ
કોણે હીંમત ધરી ? અને તેમાં તેણે કેવા શબ્દો
વાપર્યાં : “ ઐત્રીય પગે જશે તો આચાર્ય શક-
ટાલને ત્યાં ! ” મગધમાં ક્યા બ્રાહ્મણનો ગર્વ
રહ્યો હતો કે આ અવિચારી આરા ગર્વભર્યા
શબ્દો બોલતો હશે ? જ્યાં બ્રાહ્મણ શકટાલની
પુત્રી ક્ષત્રિય સેનાજિત જોડે વરાવાની હતી; જ્યાં

બ્રાહ્મણ વકનાસ શદ્રા જોડે વરાયો હતો; જ્યાં
બ્રાહ્મણ રાક્ષસ વકનાસની કન્યા પરણ્યો હતો;
જ્યાં શુદ્ધ બ્રાહ્મણને કોઈ ઉભા રહેવા દેતું નહોં;
ને જ્યાં તેમને હલકા પાડવામાં મોટાઈ મનાતી;
ત્યાં આવો ગર્વ કરી આ શું સાર કાઢશે ? આવા
પ્રશ્નોની પરંપરા ગલીએ ગલીએ પુછાવા માંડી.
શકટાલના ઘર આગળ લોકોની ઠઠ મળી. ધીમે
ધીમે વાત આખા શહેરમાં ઉડી; અને એકલો
બ્રાહ્મણ વર્ગ નહોં પણ અઢારે વર્ણના લોક ભેમાં
થવા લાગ્યાં. બિશુક ને બાવા ને મુડો પણ
આવવા લાગ્યા. પરિવાળિકા અને મુંડાઓ
દેખાવા લાગી. આસપાસના વગાની સ્ત્રીઓ
પણ ભેગી મળી. આ મુખાંધ કરનાર કેવોએક
હશે ? એને નરેંદ્ર મારશે કે ? એનું શું થશે ?
એ કોણ છે ? એનો બાપ કોણ ? એનો આચાર્ય
કોણ ? આવા આવા અનેક પ્રશ્નો શકટાલના
ઘર આગળ ભરાયેલી મેદનીમાં એક મુખેથી
બીજે મુખે ઉડવા લાગ્યા.

આ અધી અધીરાઈથી અસ્પૃષ્ટ શકટાલ
ઉઘાડી આંખે દૃષ્ટિરીહોણા, મુગે મોઢે માળા
જપી રહ્યા હતા. એને લોકોનો ધોંધાટ સંભળાયો;
પણ કેં સમજ ન પડી. એ જાણી થયો હશે એ
કોષને પુછવાની પણ જિજ્ઞાસા તેને હતી નહોં.
ગૌરી પાણી ભરવા નહોં મંદ્ર હોત તો વળી તે
તેને પુછત. અધીરા નમરજનો આ નિશ્ચલતા જોષ
વધારે અધીરા બની રહ્યા; અને છતાં ભયંકર
મનાતા આ જૂતકાલના પડખાને કોઈ સંભોધી
શક્યું નહોં.

એકદમ શાંતિનો મહાતરંગ આ ઠઠ પર
ઉછળતો ઉછળતો આવ્યો. જારીએથી અટારી-
એથી, ઓટલા પરથી રસ્તા, પરથી આંખો
એકાગ્રતાથી જોષ રહી. આખો જનસમૂહ ઉંચે
આસે ઉભો-જોષ રહ્યો અને માર્ગ આપી રહ્યો.

વાતાવરણ કાંપતું હતું. શું ખરેખર પૃથ્વી-

પતિ ધનનંદને ડારવા તત્પર થએલો બ્રાહ્મણ આવતો હતો !

ત્રણ માણસો—પહેલાં બે અને પછી એક એમ—મેદનીએ આપેલે માર્ગે ચાલી આવ્યા. પહેલા એમાંનો એક ઉંચો હતો, એક સાધારણ કદનો હતો.

ત્રણે પાવડી પહેરી હતી; કેડે વસ્ત્ર પર હરણનાં ચામડાં બાંધ્યા હતાં; કપાળે ભસ્મ ઠરી હતી; અને માથે જટા બાંધી હતી. આ શીવાય ત્રણેમાં કંઈ સરખાપણું નહોતું.

આગળ આવતા બે જણમાંનો એક પચાસે-ક વર્ષનો હતો; બીજો ત્રીશકનો હતો. મોટાનું શરીર કદાવર હતું, તેની દાઢી કાળી અને ઘાંબી હતી; અને તેના હાથમાં કમંડલ હતું. તેના મોટા, શ્વેત કપાળ પર વિચારની ઉંડી રેખાઓ હતી. તેની મોટી આંખો તેજસ્વી હતી; અને અવારનવાર સાથી તરફ હેતથી જોઈ રહેતી.

બીજો સાધારણ કદ અને કાઠીનો હતો. અને તેના સાથીઓના પ્રમાણમાં નિર્બલ લાગતો. તેનાં તેજસ્વી મુખં ને ભવ્ય કપાળ બ્યાન ખેંચે એવાં હતાં. તેનો રંગ જરાક શ્વામળો હતો. નાની કાળી દાઢી તેના મુખની આકર્ષકતામાં ઈર્ષ્ય કરતી. શાંતિ તેની આંખમાં, મોઢા પર ને ચાલમાં દેખાતી—ભયંકર, ગહન ને નિશ્ચલ શાંતિ. તે સ્વરૂપવાન નહોતો છતાં તેને જોઈ નજર ઠરી જતી; તે નિર્દોષ લાગતો છતાં એ કોણુ છે તે જણવાની જિજ્ઞાસા થતી. અને અર્ધ ઉઘાડી આંખો વડે તે ચારે તરફ જોતો હતો.

ત્રીજો આવનાર પ્રચંડકાય હતો. બે સ્નાયુ-વાળી જખરી ભુજઓ તેની શક્તિનો કંઈક ખ્યાલ આપતી. તેને મુછો પુટવા માંડી હતી. તેની બે બહાર નીકળી આવતી આંખો હસ્યા કરતી. અને બંને તરફ જોઈ તે વારા ફરતી આંખો મીંચતો.

તે અચારે મોજ માણતો હોય એમ દેખાતું હતું. એને જોઈ જોનારાઓ એના પર ખુશ થઈ મથા.

ત્રણે જણુ શકટાલના ધર આગળ આવ્યા; અને આગળ ચાલતા બંને જણુ આવી અંધ શકટાલને પગે પડ્યા.

“ગુરો ! અમારા પ્રણામ !” બેમાંથી નાના-એ કહ્યું.

શકટાલના અંધ નેત્રો નિરતેજ. શૂન્યતામાં ઉંચાં થયાં; અને કુવામાંથી અવાજ આવતો હોય એવો તેનો કારમો અવાજ આવ્યો.

“કોણુ છો ?”

“અમે—વિષ્ણુ અને પ્રમંડક.” અને એકચિત્તે સાંભળતી મેદનીમાં કંપ પ્રસર્યો.

“વિષ્ણુ ! કોણુ ? પ્રમંડક કોણુ ? કયો વિષ્ણુ ?”

“ભુલી ગયા ? તમારા ધરમાં અમે વર્ષો રહ્યા હતા તે” નમ્રતાથી વિષ્ણુએ કહ્યું. અંધનેત્રો ફરી ઉંચાં થયાં.

“તમે ક્યાંથી ?” તટસ્થ ને નિરુત્સાહ અવાજ આવ્યો : “મેટાઓ ! અહીંયાં શા માટે આવ્યા ? મને મળવા આવવામાં સાર નથી.”

“ગુરો ! આપને ન મળીએ તો પાટલીપુત્ર આવ્યાનું સાર્થક શું ? અંદર આવો.” શાંતિથી નાના શિષ્યે કહ્યું.

શકટાલે પળ વાર વિચાર કર્યો ને હાથ લંબાવ્યો. નાના શિષ્યે તે લીધા ને ડાહ્યાને દોરી તે અંદર લઈ ગયો. પાછળ બીજા બે ગયા અને બારણું દેવાઈ ગયું...

લાં મળેલી મેદની નિરાશ થઈ ગઈ. ધાર્યા કરતાં બધું ધણીજ શાંતિથી થઈ ગયું. કે તોફાન નહીં, ખુમરાણુ નહીં, ઝપાઝપી નહીં; આંખિનો ગુરુખંધુ કોણુ ?—પછી જોવા મળેલું શા કામનું ?

કેટલાક આ ત્રણમાંથી મુખ્ય કોણુ તે વીસે એ શકટાલનાં અંધ બારણાં તરફ ભેઈ રહ્યા. વિવાદ કરી રહ્યા; કેટલાક મોં મચકોડી ચાલતા ક્યાં સુધી કેં થયું નહીં એટલે ધીમે ધીમે લોકો માંઝા; કેટલાક હજી કેં થશે ખરું એવી આશા- વીખરાવા લાગ્યા.

પ્રકરણ ૧૦ મું

જેમાં શકટાલના ઘરનું મહત્વ વધતું જણાય છે

એટલામાં એક શેરીમાંથી પંદરેક જટાધારી બાવાઓનું ઝુંડ નીકળ્યું. આ માત્ર લંગોટધારી બાવાઓ હાથમાંના ચીપીઆઓ ખખડાવી ધંટ-નાદ કરી આગળ વધતા હતા; અને અચરનવાર ‘જય જયંત, જય જયંત’ની હાક પાડતા હતા. “બાપરે ! આ તો સિદ્ધ ક્ષપણુકના શિષ્યો આવ્યા.” શકટાલના બારણા આગળ ઉભેલા એક યુવકે કહ્યું.

“મેં નહોતું કહ્યું કે કેં થયા વિના રહેવાનું નથી? સિદ્ધ ક્ષપણુકને ચાનકે હું જઈ આવ્યો હતો તે હું નહીં જાણું !” એક આધેડ વયના માણસે કહ્યું.

“તમે જઈ આવ્યા હતા? ક્યારે શૌનક?”

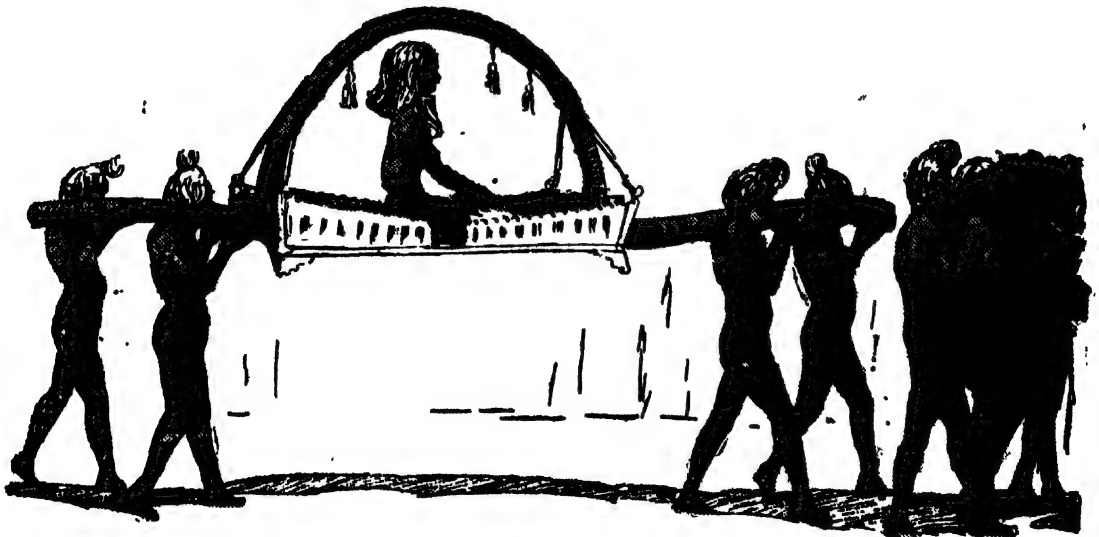
“અરે આ સિદ્ધ ક્ષપણુક આવ્યા.” શૌનકે કહ્યું.

ચાર બાવાઓ એક લાકડાની પાલખી પર એક જટાધારી બાવાને ઉંચકી શેરીમાંથી નીકળ્યા. પાલખી પર એકેલો જટિલ મોટી ઉંઝરનો હતો; અને આંખો મીચી, લાકડાની માફક બેસી રહ્યો હતો.

“આ સિદ્ધ ક્ષપણુક?” પેલા બાવા તરફ આંગળી કસી બયવ્યાકુળ નયને પેલા યુવકે પુછ્યું.

“હા. એજ.”

વીખરાઈ જતા લોકો અટકીને ઉભા; ને પાછા શકટાલના ઘર તરફ આવવા લાગ્યા. એ સરતીની ઘરતી થવા લાગી.

ચાર બાવાઓ એક લાકડાની પાલખી પર એક જટાધારી બાવાને ઉંચકી શેરીમાંથી નીકળ્યા.

“આ જટિલ ખરેખરો સિદ્ધ છે, શૌનક ?”

“જરા પણ ખામી નથી, ચરક !” શૌનકે ખાત્રીથી કહ્યું. “એ હાથ જોઈ કે ભવિષ્ય બાપે છે ! એણે જ કહ્યું હતુંને કે કુમાર ચંદ્રગુપ્ત જતા રહેશે ?”

“હું ?”

“હા. ને એણે જ મને આઠ દહાડા પર કહ્યું; હતું કે એક બ્રાહ્મણ નંદનું અપમાન કરશે !”

“ખરેખર ?” એક પાસે ઉભેલાએ પુછ્યું.

“કે ખોટી વાત ? હું તો રોજ એને થાનકે જાઉં છું.” શૌનકે ગર્વથી કહ્યું.

“ત્યારે તો આ તક્ષશીલાનોજ બ્રાહ્મણ એ હશે.” ચરકે ધીમેથી કહ્યું.

“જોતો ખરો ?” શૌનકે આડંબરથી કહ્યું

“કેવો તપસ્વી છે ? ખબર છે ? મહીનામાં એક યવ ખાખને રહે છે.”

“એ તો બધા ઢોંગ. એમ તે કે બને ?”

“ત્યાર વગર દિવ્ય સિદ્ધિઓ આવતી હશે ?” ચરકે જરાક અધીરાઈથી જવાબ દીધો. “શી ભવ્ય મૂર્તિ છે ! એ પણ શકટાલને ત્યાંજ આવે છે.”

બધા મુગ્ધ થઈ જોઈ રહ્યા. શિષ્યોએ સિદ્ધ ક્ષપણકની પાલખી ભોંય પર મુકી અને સિદ્ધ આંખો ઉઘાડી. એક બાવાએ જઈ બારણું ઠોક્યું; અને તરત વિષ્ણુગુપ્તની પાછળ જે હસ-મુખે બ્રાહ્મણ હતો તેણે તે ઉઘાડ્યું. શૌનક અને તેના મિત્રો તે શું બોલે છે તે સાંભળવા તત્પર બિભા.

“કાણુ છે ?” બ્રાહ્મણે પુછ્યું.

“સિદ્ધ ક્ષપણક.” બાવાએ કહ્યું.

“કેમ આવ્યા છે ?”

“વિષ્ણુગુપ્તના દર્શનાર્થે.”

પેલા બ્રાહ્મણે દરવાજો ઉઘાડ્યો. સિદ્ધ ક્ષપણક પ્રચંડ, બીહામણો, સિંધુર ને ભસ્મથી ભયંકર,

જટિલ પાલખી પરથી ઉતર્યો; અને ઉંડે અવાજે ‘જય જય જયંત’ કહી ખુખારો ખાધો.

“સિદ્ધાચાર્ય ! નમસ્કાર !” શૌનક આમળ આવી પગે લાગ્યો.

પલવાર સિદ્ધ તેને જોઈ રહ્યો, જરાક હસ્યો ને બોલ્યો: “બેટા સિદ્ધ ક્ષપણકનું વચન છે. આ પક્ષ ઉતરતાં ચંદ્ર રાહુના મુખમાંથી છટકશે.” તેના ગંભીર અવાજથી ચારે તરફ બધાને કમ-કમાં આવ્યાં.

સિદ્ધ ક્ષપણક અંદર ગયો, અને બારણું દેવાઈ ગયું.

શૌનક ગર્વથી એની આસપાસ ઉભેલા બ્રાહ્મણ મિત્રો તરફ ફર્યો: “મેં નહોતું કહ્યું કે સિદ્ધાચાર્ય દેવી પુરુષ છે ?”

“પણ એમણે શું કહ્યું તે મને કે સમજાયું નહીં.” એક જણે કહ્યું.

“સમજવા માટે અધિકાર જોઈએ” શૌનકે કહ્યું.

“તમે શું સમજ્યા ?” ચરકે પુછ્યું.

“મને સ્પષ્ટ અર્થ સમજાયો.”

“શો ?” એક નવા પુરુષે પુછ્યું. “હમણાં ક્યાં ગ્રહણ છે કે ચંદ્ર છુટવાનો છે ?”

“ધનનંદના રાજ્યમાં સદાએ ગ્રહણજ છે.” શૌનકે ગાંભીર્યથી ને ધીમે અવાજે કહ્યું.

“ચંદ્ર કોણુ ?” ચરકે પુછ્યું.

“આ વિષ્ણુગુપ્ત !” એકે કહ્યું.

“કુમાર ચંદ્રગુપ્ત” બીજાએ ધીમેથી કહ્યું.

શૌનકે નાક પર આંગળી મુકી.

“શું ?” એ ચાર જણે ધીમેથી બીતાં બીતાં પુછ્યું.

“શકટાલ” શૌનકે કહ્યું.

“એ ચંદ્ર !” એકે જરાક તિરસ્કારથી કહ્યું.

“આપણા તારલા જેવા બ્રાહ્મણોમાં એ

ચંદ્ર છે.” શૌનકે કહ્યું.

“ત્યારે સેનાજિતના હાથમાંથી ગૌરી કેમ છુટવાની નહીં હોય ?” ચરકે કહ્યું.

“શી—શી—શી—” બધા એકદમ ચુપ થઈ ગયા ને એક શેરી તરફથી દોડતા આવતા ઘોડેસ્વાર તરફ જોઈ રહ્યા.

એક ઘોડેસ્વાર આવ્યો, પછી બે આવ્યા ને પછી છ આવ્યા. લોકો એકી નજરે જોઈ રહ્યા. બાવાઓ ચીપીઆ ખખડાવી ‘જય જય જયંત’ બોલી ઉઠ્યા. અને રાજહસ્તી ધીમેધીમે આવતો દેખાયો.

લોકો ઓટલા પર ચઢી ગયા. કેટલાઓ અર્ધઉઘાડા બારણાં પાછળ લરાઈ ગયા ધનનંદનો કોપ હાથીનું રૂપ લઈ આવ્યો હોય ને અસર થાય એવી અસર બધા પર થઈ.

રાક્ષસમંત્રી મંત્રીના અધિકારથી હાથી પર બેઠો હતો. પાછળ બે વાવનીઓ ચમર ઢાળતી હતી. અને હાથી ડાલતો ડાલતો, સફેત ને ભુરા રંગે રંગેલી સુંદ નીરતિ ઉછાળતો હતો. લોકો નીચા નમી નમી રાક્ષસને નમસ્કાર કરી રહ્યા. રાક્ષસ હાથ જોડી તેનો જવાબ આપતો હતો.

“વિષ્ણુગુપ્તને પકડવા આવ્યો છે.” ચરકે કહ્યું.

“બને નહીં.” શૌનકે કહ્યું; “સિદ્ધાચાર્યે કહ્યું હતું કે—”

“શું ?”

“કે જે બ્રાહ્મણ નંદનું અપમાન કરશે તેને બધા દેવ તરીકે પુજશે.”

“શી—” એકે કહ્યું ને બધા પાછા એકચિત્તે જોઈ રહ્યા.

હાથી શકટાલના બારણા પાસે આવ્યો અને મહાવતે તેને બેસાડ્યો. મહાવતે દાદર ઓડ્યો, ને બે માણસોએ અંબાડીને ટેકવી તે

મુક્યો. ચાર ઘોડેસ્વાર ઘોડા પરથી ઉતરી ભાં આગળ ઉભા રહ્યા.

“જ કહે તો કે હું આવ્યો છું.” રાક્ષસે પેલા માણસને કહ્યું.

સૈનિકે શકટાલના બારણાનું કડું ઠોક્યું, અને પેલા બ્રાહ્મણે ફરીથી ઉઘાડ્યું.

“તક્ષશીલાના બ્રાહ્મણ આવ્યા છે ને” પેલા સૈનિકે પુછ્યું. બ્રાહ્મણના મોં પર હાસ્ય જવાઈ રહ્યું. “હા. હું હમણાંજ આવ્યો છું.”

“તમે યુવરાજ આંભિના ગુરુબંધુ ?”

“હા. હું તેજ” ખડખડ હસીને પેલા બ્રાહ્મણે કહ્યું.

“વિષ્ણુગુપ્ત ક્યાં છે ?” અધીરાઈથી હાથી પર બેઠેલા રાક્ષસે બેઠા બેઠા કહ્યું.

“અંદર છે.”

“તેને કહે કે મહામંત્રી રાક્ષસ મળવા આવ્યા છે.” સૈનિકે કહ્યું.

“ઉભા રહો, કહી આવું.” કહી બ્રાહ્મણે બારણું બંધ કરી દીધું.

સૈનિકે નિરાધારીમાં રાક્ષસની સામું જોયું. મંત્રીએ કચવાટથી મુજ કરડી. ચારે તરફ ઉભેલા લોકોને જરાક ગંભીર પડી. બાવાઓ “જય જય જયંત” બોલી રહ્યા.

રાક્ષસ હાથી પરથી નીચે ઉતર્યો.

“અંદર કાણ છે ?” ચારે તરફ જોઈ તેણે કહ્યું.

“અંદર સિદ્ધાચાર્ય ક્ષપણુક છે.” શૌનકે આગળ આવી ખબર આપી.

“ક્ષપણુક !” જરાક વિચારમાં પડતાં રાક્ષસે કહ્યું.

“જય જય જયંત” પાસે ઉભેલા બાવાએ જવાબ વાળ્યો. રાક્ષસે પળવાર બાવા તરફ દેખભરી આંખે જોયું; અને તે બારણા તરફ ફર્યો.

“બારણું ઠોક.” તેણે સૈનિકને આજ્ઞા કરી.

સેનિકે કહ્યું ઠોકરું અને પેલા બ્રાહ્મણનું હસમુખું મોં બહાર આવ્યું.

“રાક્ષસમંત્રી કોણ છે ભાઈ?”

“કેમ!” રાક્ષસે સખ્તાઈથી પુછ્યું.

“અંદર આવો, તમને બોલાવે છે.”

“કોણ?”

“કોણ છે તે પ્રલક્ષ પ્રમાણથીજ જાણી લેશી.” કહી પેલા બ્રાહ્મણ હર્યો.

રાક્ષસના કપાળ પર થએલો ભૂભંગ બધા-એ જોયો; અને તે બારણા પાછળ અદૃષ્ટ થયો એટલે બધા એક બીજા તરફ ફર્યા. રાક્ષસ મંત્રીને પેસવા ન દે, તેને કાપાયમાન કરે એવો આ બ્રાહ્મણ કોણ હતો? જોવા ભેગા થએલાનો મોટો ભાગ આજ વગાના રહેનાર બ્રાહ્મણોનો હતો; એટલે તેમને થએલી ચિંતા સાથે ગર્વ પણ થયો. આખરે ધનનંદના રાજહરતી જેને બારે વાટ જુએ, રાક્ષસમંત્રી જેના ઘરમાં રજા વખતે ન પેસી શકે એવો એક બ્રાહ્મણ હતો ખરો.

થોડી વાર તો જિજ્ઞાસા સંતોષાશે એમ માની ધણી ખરા લોકો ઉભા થઈ રહ્યા. થોડી પળો ગઈ; અને રાક્ષસ મંત્રી ગુરુસામાં બહાર આવ્યા, હાથી પર ચઢ્યા, અને ચાલ્યા ગયા. આ શું ચાલે છે તે કોઈને સમજીયું નહીં. થાકીને ધણી ખરા લોકો પોત પોતાને ઘેર ચાલી ગયા.

શૌનક, ચરક અને તેના મિત્રોની વાટ જોવાની શક્તિ અખુટ હતી. તે સામેના ઘરના એટલા પર જઈને બેઠા. થોડી વાર થઈ ને એક વેપારી આવ્યો અને શકટાલના ઘરમાં ગયો. વળી દ્વાદશ પરિવાજિકા આવીને તે પણ અંદર ગઈ.

એકદમ ઘોડાનાં પગલાં સંભળાયાં; અને શૌનક વગેરે એકદમ રસથી જોઈ રહ્યા.

દસ સંકેત અશ્વ પર બેસીને દસ વૃદ્ધો આવી ભાગ્યા. તેમના સંકેત વાળ ને દાઢી, તેમનાં

તેજસ્વી ને ગૌર અંગો, ને તેમનાં કમંડ કરીને ધ્યાન ખેંચતાં હતાં. તે બધા પરદેશી ભાગતા હતા. એમનો આગેવાન ભવ્ય પુરુષ હતો.

“આ કોણ? મારા બાપ! કે જાણ છે.” ચરકે પુછ્યું.

“ચરક! તું ઝાળખતો નથી?” શૌનકે પોતાના જ્ઞાનના ગર્વને શોભે એવી રીતે કહ્યું.

“આ તો ક્ષુદ્રકમાસ્ત્રવોના દૂત પ્રણિધિ.”

“તે કોણ?” એકે પુછ્યું.

“એટલું ખબર નથી?” તિરસ્કારથી શૌનકે કહ્યું; “ઉત્તરે વિતસ્તા નદીને તીરે ક્ષુદ્રક માસ્ત્રવા નામની મહા ગ્રંથ છે. તેના આ પ્રતિનિધિ-ઓ છે.”

“આ પેલો ડોસો કોણ?” ચરકે પુછ્યું.

“શેષ. સહસ્ર આયુષો વાપરી જાણે છે.”

“કેવો ફક્ક છે!”

શેષ ને તેના સૌથીઓએ શકટાલના ઘર આગળ ઘોડા રોક્યા; અને નાના છોકરાની ચપલતાથી આ વૃદ્ધો ઘોડા પરથી ઉતર્યા. જ્ઞાનકાંદિ બ્રાહ્મણોને પાનો ચઢ્યો. આ વગામાં આટલો પ્રતાપ એમણે જોયો નહોતો.

પેલા બ્રાહ્મણે બારણાં ઉઘાડ્યાં અને પેલા દશે પ્રણિધિઓ અંદર ગયા.

પાછા થોડા જોનાર ભેગા થઈ ગયા. આજે આ નાનકડી શેરીનો દિવસ ફરી બ્યો હતો.

ઘરમાંથી થોડીવારે અંદર ગએલી જરિ વ્રાજિકા બહાર નીકળી, અને ચારે તરફ વહેમથી જોતી જોતી ચાલી મઘ. શૌનક અને તેના મિત્રો તેની મગક કરી રહ્યા. થોડીક પળો ગઈ, અને સિદ્ધાચાર્ય જ્ઞાનક બહાર આવ્યા. એને જોઈ એના ચેલાઓ ઉભા થઈ ધંટ વગાડવા ભાગ્યા અને “જય જય જયંત”નો ઘોષ કરવા ભાગ્યા. શૌનકે એટલા પરથી આવી તેના પગની રજ માથા પર ચઢાવી. મહીનામાં એક ધવ

આખરે રહેલા આ પ્રયંડેહી સિદ્ધાચાર્યને વંદન કરતાં શૈનક મળમળો થઇ ગયો. સિદ્ધાચાર્યે એક વિશ્વાસ પંડો તેના માથા પર મુક્યો.

“જેટા” સિદ્ધ ક્ષમણુકે કહ્યું. “આજે કુસુમકુરની ભૂમિ પાવન થઇ.”

“કેમ ?” શૈનકે પુછ્યું.

સિદ્ધાચાર્યે ધીમેથી તેના કાનમાં કહ્યું: “શૈનક ! મજામાં પાપગૃહાને કોઇ સમાવશે તો આ આચાર્ય !”

“કોણ ? કોણ ?” અકિત થઇ શૈનકે પુછ્યું.

સિદ્ધાચાર્યે માત્ર શકટાલના ધર તરફ

હાથ કર્યો. સિદ્ધાચાર્ય ક્ષપણુકની વાણી આજ દિવસ કળ્યા વગર રહી હોય એવી શૈનકને અખર નહોતી. પલવાર તે ગુંચવાઇ ગયો. એટલામાં તો શિષ્યોએ પાલખી આગળ ધરી અને ક્ષપણુક તેના પર ખીરાળ્યા.

ધંટાનાદ અને જમધોપથી ગગન મળવવા શિષ્યો તેને લઇ ગયા. શૈનક હરખાતે હૈયે મિત્રો પાસે ગયો, અને જે વાત છુપી રાખવાની સિદ્ધાચાર્યે કહી હતી તે કહેવા મંડી ગયો. ક્યાં સુધી શૈનક અને તેના મિત્રોએ વાદ-વિવાદ કર્યો અને આખરે પલાંઠી મારી મુંઝે મોઢે જોવા લાગ્યા. દૂત પ્રણિધિના ધોડાઓના માત્ર અધીરાઇથી કુદી રહ્યા.

પ્રકરણ ૧૧ મું

જેમાં સેનાનિતના દુઃખમાં અપમાનથી ઉમેરો થાય છે

આજે આ વગામાં શાંતિ નીમાંઇ નહોતી. ત્રણ ઘોડેસ્વારી દોડતે ઘોડે આવી પહોંચ્યા. સર્વજ્ઞ શૈનકે પોતાની સર્વજ્ઞતા દેખાડી. “આ સેનાનિત ! નંદના અંતઃપુરનો અધ્યક્ષ. આપણી મારીને પરણવાનો છે તે.”

“શાન્તમ્ પાપમ્” એક તેનો મિત્ર બોલ્યો. બધા સેનાનિત તરફ જોઇ રહ્યા, શકટાલને ત્યાં એ ધણી વખત આવતો હતો અને ક્ષત્રિય હોઇ આજ્ઞા કળ્યા ગૌરીને પરણવાનો હતો. ક્યો આજ્ઞા એને ધિક્કારતો નહોતો ? આ કામંડો દહીંબરું લઇ જવા મથતો હતો, તેની કાને અખર નહોતી ? દેવપૂર્ણ નયને આ નિજીય આજ્ઞા સેનાનિતને જોઇ રહ્યા.

“અખર છે ?” પાછી શૈનકે સર્વજ્ઞતા દર્શાવી; “અંતઃપુર બધું એને નામે થયે છે.”

“શૈનક,” ચરકે પુછ્યું; “નંદના અંતઃપુરમાં હસે રાણીઓ છે તે ખરી વાત ?”

“પુછી આવ સેનાનિતને !” શૈનકે ગર્વથી જવાબ આપ્યો.

સેનાનિતના મુખ પર ગ્લાનિ છવાઇ હતી. એના તેજસ્વી મોઢા પર કંટાળો દેખાતો હતો. હંમેશાં એ શકટાલને ઘેર હાથ ને ઉત્સાહથી આવતો.

તેનો દિવસજ આજે સારો ઉગ્યો નહોતો અને તેનું ઉદાર હૃદય પણ જોખમદારી કોઇકને માથે ઢોળવા તૈયાર હતું. તેને એમ લાગ્યાં કરતું હતું કે આ નવો આવનાર આજ્ઞા આ બધા દુઃખનું કારણ હતો. આ વિચાર આવતાં તે આત્મતિરસ્કારથી હસ્યો. તેને અને પોતાના ક્ષોભને શો સંબંધ ? પણ પોતાની મુખાંધથી આદરેશો વિનાશ સામાન્ય માણસ ચાલી જતી ખીલાડી ઉપર ઢોળે છે, તેમ પોતાના હૃદયની બધા તે આ અણુજાણુ આજ્ઞા ઉપર ઢોળતો હતો.

તેના હૃદયમાં એક ખીજે જણ પ્રસ

થયા કરતો હતો. રાજકીય બાબતમાં મશ-
ગુલ તેની બુદ્ધિને આજે ઉડો વિચાર
કરવાનું કારણ મળ્યું હતું. અધા તેમજ પોતે
બહારથી યુવરાજ આંબિના આવાગમનને કે
મહત્ત્વ આપતા નહીં, પણ એ પ્રકારની બેદર-
કારીમાં મુખાંધ તો સમાધ નહોતી ? તેનો
માલીક અનહાતા હિરણ્યગુપ્ત નંદ લોકપ્રિય તો
હતો નહીં. વક્રનાસ તરફ પણ ત્રાસતા રાજ-
સેવકો સીવાય કોઈ અમીદૃષ્ટિ રાખતું નહીં. તેમાં
કુમાર ચંદ્રગુપ્ત અદૃષ્ટ થયા. એટલું તો ચોક્કસ
હતું કે મગધના ધણુ પ્રભાવશાળી ને ધનાઢ્ય
પુરુષો કુમારને ચાહતા હતા. તેનું શાંર્ય, તેનો
ઉદાર સ્વભાવ, જે કોઈ કે માગે તેને આપવાની
તત્પરતા, તેનું સૌજન્ય—એ બધાની મોહિની
લોકો પર પ્રસરી રહી હતી, અને આવી વખતે
તે અદૃષ્ટ હોવાથી લોકોને મન નંદ અને વક્રનાસ
બંને વધારે અકારા થઈ પડ્યા હતા. શુદ્રક
મદ્ભવના દૂત પ્રણિધિઓ આજે મહીનો થયાં
ગામમાં આવીને પડ્યા હતા. તેમનું સૌજન્ય,
તેમનો સ્વાતંત્ર્યપ્રિય સ્વભાવ અને તેમનું
ગૌરવ જોઈ લોકો મુગ્ધ થયા હતા, અને
પોતાના ગામના રાજપુરુષોની નીતિરીતિ ધણી
અધમ છે એમ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી ખાત્રી કરી
રહ્યા હતા. રાજપુરુષો પોતે પણ આ પ્રણિધિ-
ઓનું સ્વતંત્ર અને મર્દાનગીભર્યું ગૌરવ જોઈ
પોતાની પરાધીનતા અને ક્ષુદ્રતાનું આત્મચ્છાન
મેળવતા હતા. આ બધાથી અબ્યવસ્થિત થયેલા
વાતવરણમાં અસંતુષ્ટ મહાદેવીનો ભાઈ યુવ-
રાજ આંબિ આવે એ મુશ્કેલીને પણ વધારે
મુશ્કેલ કરે એવો બનાવ હતો. તેમાં આ એક
અન્યથા બ્રાહ્મણ ધનનંદની રાજ્યનીતિનો
પરકા કરે; ધનનંદને લોકલાજે પણ તેને
બોલાવવા મંત્રી મોકલવો પડે;—આ બધાં માન-

શુકનોથી રાજસેવાપરાયણ સેનાજિત ચિંતાતુર
બન્યો હતો.

તે શકટાલના ધર આગળ આવ્યો અને
તેને ત્યાં ઘોડાઓ ઉભેલા જોઈ તે ચમક્યો.
તેણે પોતાનો ઘોડો રોક્યો અને નીચા વળી
નમસ્કાર કરતા શૌનક તરફ તે ફર્યો. “અહ્યા
આ કોના ઘોડા છે ?”

“અનહાતા ।” પરાધીન વાતાવરણનો
ચેપ લાગવાથી શૌનકે નીચા નમી કહ્યું: “આ
તો ક્ષુદ્રક માલવોના દૂત પ્રણિધિઓ આવ્યા
છે. ”

સેનાજિત ચમક્યો. જાણે તેની વિચાર
સૃષ્ટિમાંથી દૂત પ્રણિધિઓ નીકળી આવ્યા
હોય એમ તેને વિપલવાર લાગ્યું. એક અક્ષર
બોલ્યા વિના તે ઘોડા પરથી નીચે કુદ્યો, અને
શકટાલનું આરણું ઠોકવા લાગ્યો. પેલા હસમુખા
બ્રાહ્મણે આરણું ઉઘાડ્યું અને તેનું હાસ્ય અને
તેની નાચતી આંખે અધીરા સેનાજિતને ક્ય
વાટથી ક્રોધાવિષ્ટ કરી મુક્યો. તેની ગૌરીનું
ધર પણ આજે તેનું નહોતું.

“કાણુ છો ભાઈ ?” પેલા બ્રાહ્મણે પુછ્યું.
ગર્વથી વગર બોલ્યે સેનાજિતે આરણું
વધારે ઉઘાડવા પ્રયત્ન કર્યો.

પેલો બ્રાહ્મણ મળકમાં ખડખડ હસ્યો.
તેના બળથી અધઉધાડું રાખેલું આરણું સેના-
જિતથી એક આગળ પણ ખસ્યું નહીં.

“કોનું કામ છે ?” પેલા બ્રાહ્મણે પુછ્યું.
“આચાર્ય શકટાલનું.”

“જરા ઉભા રહો, પુછી આવું.” કહી
આરણું પરથી સેનાજિતનો હાથ રમતમાં
ખસેડી બ્રાહ્મણે આરણું દૃષ્ટ દીધું.

સેનાજિતનું મોઢું લાલચોળ થઈ રહ્યું.
રાજનો લાડકો, અંતઃપુરનો લાડકો અને રાજ-

જેમણે કહ્યું છે તે, અને આ પ્રકારનું અપમાન સહન કરીને તેને પ્રથમ આગ્યો નહોતો. ગૈરી-રીતે એ કહ્યું આક્રોશકતા જતાં ચોલાના અધિકાર-ને મરે એને મળ્યો નહોતો, એટલે સક્રાંત-ને હાં આવવામાં મોરે મહેરબાની હાખને છે એમ પણ તેના મગજમાં અસ્પષ્ટ ખ્યાલ હતો. તેણે હેઠ ધીમી ખાસખાને હાત મારી. ખાસખું અને તેની સાથે નાનકડું ધર અને ધણી સ્ત્રી. સાનક અને તેના મિત્રાને કેક રમ પડવા લાગ્યો.

જાણે તેની હાતના અવાજમાં હોય તેમ ખાસખું કંપાયું; અને અળગેરીથી અંદર અવાજી ધચ્છાવાળો તે જેવો આચળ ધર્યો. તેણે તે સેના પ્રકાંડ સારિ સાથે હમમ અવડાઇ પડ્યો. એક માયાળુ વાત્સલ્ય-કાર્ત સ્મિતથી વૃદ્ધ રોષે પોતાનો દામ સેના-જિતના ખસા પર મુકયેલું.

“અરે જરા ધીર, સેનાજિત !”

સેનાજિતે રોષને ઓળખ્યા; ને તે ઘર-મીઠા થઇ ગયો. આ સ્વરથી અને સ્મિતભર્યા વૃદ્ધ હૃત પ્રવિધિના દેખતાં તેણે આવી અધીરમ અને હોહરમતી દેખાડી તે હાસ્યજનક પ્રસંગનું તેને હીમ લાન થયું. તેનો કોપ જતો રહ્યો. એ વિહંગવા અનુભવી રહ્યો. જેમ તેમ કરતાં હસીને તે બોલ્યો: “અને શી ખબર કે આપ અહીંયાં છો !”

“અમે” રોષે જરા હસીને કહ્યું: “આમારું વિશ્વકુમારનાં દહન કરવા આવ્યા હતા.”

સેનાજિતના હૃદયમાં ભાર હતો તે વધ્યો. આ વિશ્વકુમારને મળવા મુદક માલગોના હૃત પ્રવિધિના પોતાની મેથે આવે ! પોતાને અધીર થઈ એક રૂપે ખરી ડરલી દેખાઇ. “આપ એમને ઓળખો છો !”

“કેમ નહીં ?” હસી હસીને રોષ પોતાને મોડે બેઠા અને તેની સાથે પીચ દુત પ્રવિધિના પોતપોતાને મોડે સ્વાર થઇ ગયા, અને તે પણ વિચાર કરવાને અસમર્થ એવો સેનાજિત વાચક તરફ ફર્યો. પેલા હમમને પાસાવું અનુભવી આંખે અને આડંબરી નાનકડી તેને ધર્યાં આવવાનું મુશ્કેલી રહ્યો હતો. એક અપમાન વચર સેનાજિત અંદર મળે, અને ખાસખું ખાલું દેવાઇ ગયું.

સેનાજિત વિશે તેમ જણાવવામાં ફર્યો: “કેમ બાહ ? તમે કે રાજકુલનેથી અહીં પુલ-મત આંદો છે ?”

“પુલમત ?” રાજકુલ કહ્યું: “કે દેવની પુલમત કરતોજ નથી.”

“સારે આને” એક અણે કહ્યું: “અપ-ક્રાંતા કહી આટલા બધા સહી અવાનો શેા કહેા ?”

આ તરફર પોલી ધર મહાલી અને સાવક-ને પોતાનું મહત્વ થયું સહી મળેલું દેખાયું. એટલામાં એક દુરથી અવગો અણકુ તેણે બોલ્યો. અને વાત ફેરવવા તે બોલ્યો: “અરે આ અભિદોષી કયાંથી આવ્યા ?”

બધા ફર્યા અને અધિનોના મહિરનો પુલરી, જે અપારે સેનાજિતને મળ્યો હતો તે, ધીમે ધીમે આવતો અણકો. તે પણ બધાની આંક હક-કાલના ખાસખા તરફ ફર્યો.

“અભિદોષીના કયાં અણકું ?” સેનાજિતે પુછ્યું.

“અહીંયાં બેઠા છો ને ખબર નથી ?” અભિદોષીએ કહ્યું.

“અહીંયાં વિશ્વકુમાર આવ્યો છે તે કાલુ આમારું વિશ્વકુમાર ?”

“તમે ઓળખવા નથી ?” અભિદોષીએ પુછ્યું.

[ચિત્રકાર:]

હસીને શેખ પોતાને ઘોડે બધા.- (૫૪ ૪૧)

[રા. ગોરક્ષકર

“તમે ઓળખો છો?” ચરકે પુછ્યું.

“જે એ ચણકખણિનો પુત્ર હોય તો તો સારી રીતે. આચાર્ય શકટાક્ષને લાં બાણુવા રહેતો હતો ત્યારે હું સારી રીતે ઓળખતો.”

“અરે જાઓ જાઓ-કાકા!” શૌનકે કહ્યું: “આ વિષ્ણુગુપ્ત તે કે તમારો વિષ્ણુ હોય? અહીંયાં તો સવારથી સેનાનાં કપાય છે. રાક્ષસ મંત્રી, સિદ્ધાચાર્ય ક્ષપણુક, શેષ ને સેના-જિત બ્રધા આંટા ફેરા માર્યા કરે છે તે જાણે તમારા વિષ્ણુ માટે કરતા હશે!”

“શૌનક!” અગ્નિહોત્રીએ જરાક હસીને કહ્યું: “પુત્રનું સ્થાન તો ગુણુ; વય નહીં. હું થોડાં વરસ પર નૈમિષારણ્યમાં ગયો હતો ત્યારે મેં એની કીર્તિ સાંભળી હતી. ત્યાં તો એ બૃહસ્પતિનો અવતાર મનાય છે.”

શૌનકે કહ્યું: “જાઓ હું ખાત્રીથી કહું છું કે આ ને તમારો વિષ્ણુ એક હોય શકે જ નહીં!”

“હું તેજ જોવા આવ્યો છું.” અગ્નિહોત્રીએ કહ્યું.

“ત્યારે અંમને પણ બધું જાણીએ!” ચરકે ઉમેર્યું.

“હા કાકા!” બીજાએ ઉમેર્યું.

“ચાલોની ભાઈ, આવા શ્રોત્રિયોનાં જ્ઞાન કરવાનાં હવે ક્યાં મળે છે?”

શૌનક ને તેના મિત્રો ઉત્સાહથી અગ્નિહોત્રી જોડે આવી ઉભા. અગ્નિહોત્રીકાકા ધીમે પગે બારણા પાસે ગયા અને આસ્તેથી કહું ઠોકરું પેલા હસમુખા બ્રાહ્મણે તે ઉઘાડ્યું; અને તેની આંખો અગ્નિહોત્રી પર પડી. તેમાંથી હાસ્ય જતું રહ્યું અને તેના ડોળા ચક્કર ચક્કર ફરવા માંડ્યા. અગ્નિહોત્રી પણ ડોળા કાઢી તેની સામે જોઈ રહ્યા. આખરે પેલા હસમુખા બ્રાહ્મણે જેમ તેમ કરી ગળામાંથી ભવાજ કાઢ્યો: “પિતાજી!”

અગ્નિહોત્રી ડુસ્કાં ખાવા લાગ્યા. અને પેલો બ્રાહ્મણ તેને પગે પડ્યો. અગ્નિહોત્રીએ નીચા વળી તેને ઉભો કરવા માંડ્યો. તેના મળામાંથી જેમ તેમ કરતાં શબ્દ નીકળ્યો: “કદુ!”

આંસુઓથી ગુંગળાતો કદુ હસતે થોડે રડતો ઉભો રહ્યો.

પ્રકરણ ૧૨ મું

ગૌરીની મુંઝવણ

અગ્નિહોત્રીએ આંસુ લુછતાં હેતથી કદુની ખાંધ પર હાથ મુક્યો. રખેને એ હાથ ખસી જાય એવી બીકે કદુએ તેને પોતાના હાથથી દાખ્યો. અને અંદર ગયા. પાછળ શૌનક, ચરક અને તેના બે મિત્રો આવ્યા.

શકટાક્ષનું ધર નાનું, નીચું ને અંધારું હતું. અંધારી એસરીયાં એક તરફ ગાયની કોડ હતી.

અંદરના અડધા ખંડ પર છાપરું હતું અને આકીનો ભાગ ખુલ્લો વાડો હતો. એની પેલી તરફ બીજો એવોજ નાનો ખંડ હતો.

વચલા ખંડમાં પ્રમંદક બારણા પાસે બેઠો હતો-ગૌરવ ને વિદ્યારાત્રી મૂર્તિ જેવા સાંત ને તેજસ્વી. પાસે વૃક્ષ શકટાક્ષ બેઠો હતા. તેમનું જીથું છતાં ટટાર શરીર અત્યારે ગૂઢ શક્તિની સાક્ષી પુરતું હતું. તેની સામે સેનાજિત બેઠો હતો. તેના અલંકારો આ નિષ્ઠા પરિસ્થિતિમાં કશુંક જેવા જણાતા હતા. તેના મુખ પર ગર્વ ને અધીરાઈ હતાં. તે આ તપા આવનારાનો તરફ તિરસ્કારથી જોઈ રહ્યો.

“પ્રમંદક! આ પિતાજી આવ્યા.”

“કેણુ પ્રથમઃ તું!” અમિહોત્રીએ સાશુ-
નયને પુછ્યું.

“હા. હાહા” પ્રમંડકે કહ્યું.

“ને વિષ્ણુ-આચાર્ય ક્યાં?”

“અંદર છે, હમણાં આવશે.” પ્રમંડકે
કહ્યું; “ધણે વર્ષે આપણે મળ્યા.”

“હા, બાહ; ધરડે ધડપણ મારી આંખો
ટાઢી થઈ.”

“કેમ આચાર્ય દેવ?” અમિહોત્રી
શકટાલની પાસે બેઠા અને સૌનક વગેરે સામે
વિનમ્યપૂર્વક બેસી ગયા.

અંધ શકટાલે ડોકું ઉઘું ક્યું અને
ખોખરા, નિશ્ચેતન અવાજે પુછ્યું: “કેણુ
ભાનુ?”

મધરાતે મોલ તુટે અને તેના અવાજ
સુતેલાના હૃદયમાં જેવો આઘાત કરે એવો
આઘાત મધાના હૃદયમાં આ અવાજથી થયો.

પળ વાર અમિહોત્રી જરાક અસ્વસ્થ થયા
અને પછી હીંમતભરે પુછ્યું: “દેવ! પુશીમાં
તો છેને?”

શકટાલનું મોં વેદનાથી મચડાઈ રહ્યું.
“પુશી? હા.”

“આચાર્ય!” સેનાનિજિતે અધીરાઈથી કહ્યું;
“હવે અંધારું થવા આવ્યું. મારે એક વાત
કહેવી છે.”

“શી?” શકટાલે પુછ્યું. અંધ શાંત થઈ
સાંભળવા લાગ્યા.

“અંદર આવો.”

એક પળ વાર શકટાલ શાંત રહ્યા અને પછી
ભીંત પર હાથ ધુકી ઉભા થયા. ઉંચા, સુકા,
સ્નાયુવાળા, ઘૂઠ શકટાલ નિરાશાની મૂર્તિ સમા
અંદરના બારણા તરફ જવા લાગ્યા. સેનાનિજિત
શકટાલને હાથ આપી બારણા તરફ દોરવા
માંડ્યો. સૌનક અને તેના મિત્રો, કેંકે નવું

જાણુવાની તક ખોઈ હોવાથી, નાસીપાસ થઈ
ગયા.

સેનાનિજિત શકટાલને અંદર લઈ મધ્યેઃ
નિરુસાહ-નિરાશાને દોરી લાવતો હોય તેમ.
અંદરના ખંડનો પથુ અડધો ભાગ ખાપરા-
વાળો હતો અને અડધો ખાપરા વગરનો હતો.
ખાપરાવાળા ભાગ નીચે ગૌરી રાંધવાની તેઆઈ
ઝડપથી કરી રહી હતી. તેના હાથ જેમ બેઠ
મસળતા તેમ તેની આંખો ચમકતી હતી.

ખંડના ઉઘાડા ભાગમાં દૂર એક પાટલા પર
વિષ્ણુગુપ્ત પ્રાણાયામ કરી રહ્યા હતા.

સેનાનિજિતે એક નજર ગૌરી તરફ ફેંકી,
ખીજ પ્રાણાયામ કરતા બ્રાહ્મણ તરફ નાખી.
વિષ્ણુગુપ્ત ઉંચા પહોળા નહોતા; સ્વસ્થવાન
નહોતા; તેના વસ્ત્રમાં એક નાનું ડુંકું ધોતીઈ
હતું; અલંકારમાં ખાંધે જનોઈ ને કપાળમાં
ભસ્મ હતાં— અને છતાં સેનાનિજિતને એ કે
વિચિત્ર લાગ્યા. એને જેઠ સેનાનિજિતની દૃષ્ટિ
તદ્દન બદલાઈ ગઈ. પ્રમંડકે ખીંચે લાગ્યો;
શકટાલ એછો કઠોર દેખાયો. ગૌરી વધારે ને
વધારે દૂર ગએલી, દુષપ્રાપ્ય થએલી દેખાઈ; એને
કોઈક મૂલ ને કુદ્ર ગુન્હેગાર હોય એવો
દેખાયો. તેણે ગૌરી તરફ જોયું, તો તે નીચું
જેઠ લોટ મસળી રહી હતી. આ તેની ગૌરી
કે કાંઈ ખીજ? આ ફરફાર કેમ થયે તે તેને
નહીં સમજાયું.

પળ વાર તેણે આંખો મીંચી.

“આચાર્ય” સેનાનિજિતે ધમિયો કહ્યું;
“અહીંમાં વાત કરીશું?”

“અહીંમાં તો વિષ્ણુગુપ્ત પ્રાણાયામ કરે છે.”
ગૌરીએ ઉંચું જોયું, અને તેની નજર
સેનાનિજિત પરથી વિષ્ણુગુપ્ત પર ગઈ.

ગૌરીના હૃદયમાં આજે કેં નવા ભાવો ને
નવા વિચારો ઉદ્ભવતા હતા. નહોતો જ નહોતો

તેણે સાંભળ્યું કે બ્રાહ્મણ વિષ્ણુગુપ્ત નંદરાજાનું અપમાન કરી તેને ઘેર જતો હતો ત્યારે પહેલાં તો તેના હૃદયમાં દ્વારદ્વેષ પડ્યો. નરેન્દ્રદેવના ક્રોધથી કચ્છરાએલા મંત્રી પર આ એક નવી આકૃત આવી પડી અને આ આકૃતને પરિણામે તેના અને સેનાજિતના સંબંધમાં વિશેષ આવશ્યે એમ તેને લાગ્યું. એ એકદમ ઘેર જવા નીકળી.

ઘેર જતાં એ વિષ્ણુગુપ્ત કાણુ હશે તેનો તેને વિચાર આવ્યો; અને વર્ષો પર પિતાને ઘેર શિષ્ય તરીકે રહેતો 'વિષ્ણુ' તો ન હોય એવો સંશય પેદા થયો. એની રમરણસૃષ્ટિમાં એક વિષ્ણુ હતો-તેજસ્વી ને વિદ્વાન-થોડાઓએ અને વિચારશીલ, જે તેના પિતા જોડે સદાએ મતભેદ દર્શાવતો અને છતાં જે તેમને અનહદ માન આપતો. એને યાદ હતું કે જ્યારે એ વિષ્ણુ તેને લાં રહેતો ત્યારે પાઠશીપુત્રના શ્રોત્રિયો તેને હેતથી ચત્કારતા અને તેની બુદ્ધિની પ્રશંસામાં મુગ્ધ બનતા. ધણી વાર તેની પાસે તે શીખવા બેસતી અને તે તેને રમાડતો હોય તેમ જાણે શીખવતો. તે વિષ્ણુ તો ન હોય ?

અથવા સંકલ્પ વિકલ્પ કરતી ગારી અપાટા-બુદ્ધિ ભેર આવી અને પાછો બારણેથી ધરમાં આવતાં આ ખંડમાં તે વિષ્ણુને તેણે જોયો ને યોગાખ્યો.

આ વિષ્ણુગુપ્ત એ તેનાં રમરણોએ સંધરી મેળેલો વિષ્ણુ અને છતાંએ જુદો. એને મળવા બારાફરવી અનેક સીપુઓ, રાક્ષસ મંબી, શેષ જેવો દૂત પ્રણિધિ, ક્ષપણક જેવો જટિલ આવી જતાં તેણે જોયાં. બરમકરતી ક્રોધે ભેન્ન જોડે પીરો પીરો વધતો કરી. નિમલ નખને વિષ્ણુગુપ્તે જે સાંભળ્યો તેણે દરેક જણુ અપહુત્તવાવ વર્તતા; વિષ્ણુગુપ્તની સાર્વજનિક અજાણ રહેતી.

ગૌરી ધરકામમાં પડી. પણ તેનું ચિત્ત અસ્વસ્થ થઈ ગયું. તેના પિતાનો શિષ્ય વિષ્ણુ આવો કેમ થઈ ગયો ? ક્યાં પોતે એક અજ્ઞાન, ભ્રમગૌરવ મંત્રીની કન્યા, સેનાજિત જેવા રાજ-સેવકની વચનહતા, અને ક્યાં આ વિષ્ણુ જેની આગળ રાક્ષસ, શેષ ને જટિલાત્યાય ક્ષપણક નિર્જીવ લાગતા !

આ ખંડમાં આવતાં સેનાજિતના મનમાં જે પ્રશ્ન ઉદ્ભવ્યો તે ગૌરીના મનમાં ક્યારનોએ થયો. આ માણસ કેમ બધાથી જુદો લાગતો ? પ્રતાપી શક્તિશાળી એક સામાન્ય ને નિર્ધન શિષ્યમાં એવું શું હતું કે આમ લાગતું ? ગૌરી સેનાજિતને વીસરી ગઈ હતી. તેનું ચિત્ત અત્યારે માત્ર આનાજ વિચારથી બ્રમ થઈ રહ્યું.

જ્યારે સેનાજિત શકટાસને દોરીને અંદર લઈ આવ્યો ત્યારે તે પોતાના વિચારોમાંથી અજાણીને જાગી. તેનો સેનાજિત-જેની જોડે પરભુવા તે અધીરી થઈ હતી તે સેનાજિત અજાણે હતો; અને છતાં તેનું હૃદય પ્રુથ્વ થવા ના પાડતું હતું.

અત્યારે જીવનમાં પહેલીવાર સેનાજિતનું અધવાગમન તેને અચ્ચત્ત લાગ્યું. તે જા માટે અત્યારે આવ્યો ? તેનાં કંઠેલો ને કુંડળ જે જોઈ તે જાહ હરખાતી તે અત્યારે છીછરાપણાનાં પ્રદર્શન જેવાં દેખાયાં. તેનું રુપાણું, સુવસ્ત્રું સુખ જેની ચેતિદિશી તે વીસરી નહીં તે કશાની નબત્તા દર્શાવતું. જાની તે તે કહી શકી નહીં. તે અત્યારે યાં માટે આવ્યો ?

જરમથી સંભિત અનેક પૂર્વજોનું લોહી તેની હાડિકામાં વિકર આપી રહ્યું. સેનાજિતે જરમ કરી હોત તો વધારે ગૌરવશીલ લાગતો.

નીચું એ કરી તે ચરમ કરી રહી. તેની મુંઝવણનો પ્રારંભ હતો.

જેમાં શકટાલથી પોતાના શિષ્યનું ઉડાણ મપાતું નથી.

સેનાજિતે શકટાલને આગળ જતા અટકાવ્યા. “આચાર્ય વિષ્ણુગુપ્ત ધ્યાન કરે છે” તેણે કહ્યું. શકટાલ ઉભા રહ્યા. ગૌરી એકથી બીજા સામું જોઈ રહી.

થોડીવારે વિષ્ણુગુપ્તે ધ્યાન પુરું કરી આંખો ઉઘાડી-શાંત ને સ્થિર ને ગહન આંખો. સેનાજિતને વાત પડતી મુકવાનું મન થયું; પણ જીદે ભરાઈ શકટાલના હાથ પર હાથ મુક્યો.

“આચાર્ય દેવ !” તેણે કહ્યું; “પછી અમારું શું ?”

ગૌરીનું મુખ લાલ ચોળ. થઈ ગયું; તેણે નીચું ધાલી લોટ મસજ્યા કર્યો.

“વિચાર કરીશ.” શકટાલે ટુંકામાં જવાબ વાળ્યો.

“પણ ક્યારે ?” સેનાજિતે થોડી વાર પુછ્યું. ગૌરીને આ પ્રશ્નપરંપરા અયોગ્ય લાગી. અને તે વળી વિષ્ણુગુપ્તના સાંભળતાં ?

“નક્ષત્ર આવે ત્યારે” શકટાલે જવાબ વાળ્યો.

“પણ આમ દહાડા જય તેમાં અર્થ શો સરે ?”

“નક્ષત્ર વિના અર્થ સરેજ નહીં” શકટાલે દઢતાથી કહ્યું.

“અર્થજ અર્થનું નક્ષત્ર તારલાં શું કરેતા હતા ?” શાંત અવાજ અલગ્યો; અને ચમકીને સેનાજિત અને ગૌરી જોઈ રહ્યાં. વિધિનો અવંતાર હોય તેમ આ શબ્દો શાંતિથી બોલતા; વિષ્ણુગુપ્ત તેમના તરફ આવતા હતા.

સેનાજિત વિપલ વાર અસ્વસ્થ થયો. ને પછી

આ શાંત બ્રાહ્મણને જોઈ તેજોદેવથી પ્રેરાઈ રહ્યો. શકટાલ કર્કશતાથી હસ્યા.

“વિષ્ણુ” શકટાલે કઠોર ને નિશ્ચેતન અવાજે કહ્યું: “સેનાજિત ગૌરી સાથે લગ્ન કરવાની તિથિ પુછે છે.”

વિષ્ણુગુપ્ત હસ્યા-ધીમેથી, તટસ્થતાથી. “શકટાલી સેનાજિતને વરે તે તિથિ ક્યારે આવશે ?” તેની આંખો ગૌરી પર ઠરી. ગૌરી નીચું જોઈ બળી બળી થઈ ગઈ. “શકટાલી સેનાજિતને વરે !” —કેવું વિચિત્ર !

સેનાજિત ચુંચવાડાથી શકટાલ તરફ જોઈ રહ્યો. તેના ભ્રમગૌરવ મુખ પર દર્ષનો, વિનયનો ભાવ શો ? તેણે માથું ઉચું કર્યું, —અને નિસ્તેજ આંખો ફાડી. “જે દિવસે નરેન્દ્રદેવ મને વિષ્ણુ જોડે નૈમિષારણ્ય જવાદે તે દહાડે તિથિ” તેણે હસીને કહ્યું. હાસ્યમાં વિનય હતાં ને કૌય પશુ હતું. ગૌરી ગભરાઈ ગઈ. આ શું ? તેના પિતા નૈમિષારણ્ય જવાના. શા સારું ? જ્યાં સુધી તેને નૈમિષારણ્ય જવાની રજા નરેન્દ્રદેવ આપે નહીં ત્યાં સુધી તેનું લગ્ન નહીં થાય નહીં ! આ નવો વિચાર ક્યારે આવ્યો ?

નહીં જેવું હાસ્ય વિષ્ણુગુપ્તના મુખ પર રમતું હતું.

સેનાજિતે એક પળમાં મિશ્રમ કર્યો. “આચાર્યદેવ ! એમજ હોય તે નરેન્દ્રદેવ જાણે કાલે રજા અપાવું.”

ગૌરીને યજ્ઞ કુસો ભરાયો. તેના પિતા શબ્દને અર્થ, તેને છોડી ધાલી બળ. તો પછી લગ્નમાં મુખ શું ? તેની નજરે વિષ્ણુગુપ્તના શાંત મુખ પર રમતું અસ્પષ્ટ સ્મિત પડ્યું. આ ‘વિષ્ણુ’

એને કે રસ્તો નહીં બતાવે.

“વિષ્ણુ !” શકટાલે કહ્યું; “તો તારી સાથે મને લઈ જશે ?”

“જરૂર.” વિષ્ણુગુપ્તે મીઠા ને શાંત અવાજે બોલ્યો, “તમારા નરેન્દ્રેવ પર બધા આધાર.” કહી વિષ્ણુગુપ્તે બહાર ચાલી ગયા.

સેનાજિતને નીરાંત વળી. જે શકટાલને આ સંકલ્પ દઢ હોય તો તેના જેવું બીજું શું ? પ્રિયતમા મળે અને આડખીલીરૂપ અપ્રિય સંસારો ચાલ્યો જાય. “હું કાલે મળીશ” કહી સેનાજિત શકટાલને પાછો બહાર દોરી ગયો.

સેનાજિત બહાર ગયો. બધા ઉભા હતા— પ્રમંડક ને કદુ સીવાય બીજા હાથ નોડીને. વચ્ચે આચાર્ય વિષ્ણુગુપ્તે રત્નેશ્વરમાયાર પુછતા હતા; આખો સ્મિતભરી; અવાજ શાંત ને તટસ્થતાથી ભરપૂર; ઉભા રહેવાની ઢગ અપાર્થિવ, ગારવભરી, કોઈ નિર્બલતા અધીરાઈ કે અંચળ ઉમળકાથી અસ્પૃશ્ય એવા દેવની હતી. દેવની ! શું આ બધા મનુષ્યોની સૃષ્ટિથી તે પર હતો ? અને હતો તો કેવી રીતે ? સેનાજિતને વિષ્ણુગુપ્તના વ્યક્તિત્વનું વૈચિત્ર્ય સમજાયું. તે મનુષ્ય નહોતો. દેવનું હોય એવું તેનું વ્યક્તિત્વ હતું; તેમાંથી શાંત છતાં મહાત્મ કરતું તેજ બહાર પડતું. અને તે તેજ તેને બધાથી નીરાળો, દુરસ્થ બનાવતું.

તે પછે સેનાજિતની આંખે અંધારાં વળ્યાં. સ્વારથી આ માણસનું નામ સાંભળી તેનો દહાડો બગડ્યો હતો તેનું કારણ પશુ આ તેજ હતું શું ? તેના વડીલોને મોઢે ભેજે તપોમળથી રાગઓનાં તેજ અંધવતા તપોધનોની વ્રાત સાંભળી હતી. આ તેજ તો કાઈ નહોતો ! તેજે વિષ્ણુગુપ્તના કૃપાળ તરફ જાયું. ભરમથી તે આપતું હતું અને તેમાંથી નીકળતી અદૃષ્ટ જ્વાળાઓ બીજા બધાને કુદ બનાવી ચૂકતી હતી.

પ્રયત્ન કરી સેનાજિતે કલ્પનાને આવે માર્ગે જતી અટકાવી. આ માણસ નરેન્દ્રેવનો દ્વેષી હતો અને એને સીધો કરવો એજ તેની ફરજ હતી. તેજે વ્રાત તરફ ધ્યાન આપ્યું.

“આચાર્ય” અગ્નિહોત્રી ધ્રુજતે અવાજે બોલતા લાગ્યા.

“વિષ્ણુ ચાલશે” કહી વિષ્ણુગુપ્ત પ્રમંડકની આસની પર બેઠા. “ખુશીમાં તો ખરા ? તમારો કદુ કેમ લાગે છે ?”

“ભાઈ !” ગળગળા થઈ અગ્નિહોત્રી બોલ્યા; “આપની કૃપાથી એનો ઉદ્ધાર થઈ ગયો.”

સેનાજિત ધ્યાનથી જોઈ રહ્યો. વૃદ્ધ અગ્નિહોત્રીને વિષ્ણુ સાથે આટલો પરિચય ! આ બ્રાહ્મણો શું બધા એક છે ? પણ હાંખો વિચાર કરવાનો તેને સમય નહોતો. બધા બેસી ગયા. એજ એકલો ઉભો હતો.

“આચાર્યદેવ ! હું રજા લઉં છું. આચાર્ય વિષ્ણુગુપ્ત ! ફરી મળીશ.”

“હા. જરૂર” વિષ્ણુગુપ્તે જવાબ વાળ્યો.

“ભાઈ આવજો” વૃદ્ધ શકટાલે કહ્યું. તેના અવાજમાં ફરી બોલાવવાની વૃત્તિ નહોતી.

સેનાજિત પગે લાગી ચાલી ગયો. થોડી વાર કોઈ બોલ્યું નહીં.

“આ પેલો શૈનક તો નહીં ?” વિષ્ણુગુપ્તે કહ્યું.

“હા. મહારાજ હુંજ” જોળખાયાથી હવેલેલા થયેલા શૈનકે કહ્યું. “આપે મને જોળખી કાઢ્યો ખરા.” તેજે બલકાથી તેના મિત્રો તરફ જાયું અને તેની જામ છુટી થઈ. “આજે આપે હાક કરી. આજે આપે બ્રાહ્મણનું નામ દીધાલ્યું.”

“તમે બધા શું કરો છો ? ભાંડાં અધર્મ હોય ત્યાં વસવાટ શા કામનો ?” વિષ્ણુગુપ્તે પુછ્યું.

“આશ્વિન !” અમિહોત્રીએ કહ્યું. “શું કરીએ ? આપ દાદાનું ગામ મુકી ક્યાં જઈએ ?”

વિષ્ણુગુપ્ત શાંતિથી જોઈ રહ્યા. “કાકા ! ભગૌરવ બાલ્યુને પૂર્વજ કેવો ને અમ કેવું ?” તેના અવાજમાં મીઠાશ હતી; તિરસ્કાર હતો એમ કહેવાય એમ નહોતું.

“વિષ્ણુ !” સકટાલે કોરતાથી હસીને કહ્યું. “તને અમારી દલાની ખબર નથી.”

“ગુરુદેવ ! તમને ગામ છોડવાનો પ્રતિબંધ છે. આ બધા અહીંયાં શા માટે પડી રહ્યા છે ?” વિષ્ણુગુપ્તે કહ્યું; “નૈમિષારણ્યમાં શાંતિ નથી ? ગંગાતીરે વનોમાં ફળ મુળ નથી ? નંદને શ્રોત્રિયો નહીં ગમતા હોય તો એને અશ્રોત્રિય મગધ પર રાજ્ય કરવા દો. જે સત્કાર ન દે તેને સહાય શા માટે કરવી ?”

બધા ગૌરવભીષ્યા, આપડા ને બીચારા હતા. તેમના હૈયામાં અસંતોષ સદાએ બળ્યા કરતો હતો. આ દષ્ટિબિંદુએ તે અમિમાં ઘી હોમ્યું. બધા ઉત્સુક બની સાંભળી રહ્યા.

“વિષ્ણુ” સકટાલે કહ્યું: “દાએશ્વરને ડામ નહીં દે તારામાં બુદ્ધિ હોય તો રસ્તો ખતાવ.”

“આચાર્ય દેવને રસ્તો નહીં સુઝશે તો કોને સુઝશે ?” પલતાર વિષ્ણુગુપ્ત અંધ મંત્રી સામું જોઈ રહ્યા.

“મને નથી સુઝતો.” સકટાલે નિઃશ્વાસ મુક્યો.

“ભારે મારી સાથે નૈમિષારણ્યમાં કેટલા આવો છો ? હું થોડા દલાડામાં પાછો ચાલ્યો. શૌનક ! તું આવશે ?” એકદમ વિષ્ણુગુપ્તે પુછ્યું.

“હું !” અમકીને શૌનકે પુછ્યું.

“અમે આવીશું ?” અરે ઉત્સાહમાં કહ્યું.

“શૌનક ! શ્રેષ્ઠત્રિપને બધાં તપ ને સ્વાધ્યાય મળે ત્યાં સ્વદેશ, પાટલીપુત્રના કેટલા આકાશો મારી સાથે આવે એમ છે ?” વિષ્ણુગુપ્તે પુછ્યું.

“પણ અમારાં કુટુંબીજનોનું શું ?”

“આવીને પછી બધ જાને. ઉત્તરમાં જે રાગઓ બીજા વેદમૂર્તિઓને પુજે છે, તે તમને તહીં પોણે ? કદુ ! અભારે તો તારે ભાં જ અને જે આપણી સાથે આવવા તૈયાર હોય તેને બધ લે. શૌનક ! વિચાર કરી જોજો. બાનુકાકા ! હવે સીધાવો” જાણે સામાન્ય વાત કરી હોય એમ વિષ્ણુગુપ્તે વાત પુરી કરી.

“આચાર્ય દેવ !” અમિહોત્રીએ સકટાલને પુછ્યું; “તમે પણ જવાના છો ?”

“મારું નહીં નથી” શ્રૌં બીડી સકટાલે કહ્યું. બધારે બોલવાની તેમની વૃત્તિ નહોતી.

બધા જવા લાગ્યા. કદુ તેના બાપની જોડે ગયો. શૌનકાદિએ આચાર્યની આશિષ માગી. પ્રમંડક ઉઠી બહાર ગયો.

સકટાલના હોઠ જોરથી હાલતા હતા. વિષ્ણુગુપ્ત તેના પર નજર માંડી જોઈ રહ્યા હતા.

ગૌરી વચલા બારણામાં આવી. “આચાર્ય” તેનો અવાજ હોભથી મુજતો હતો.

“મને બોલાવ્યો ?” વિષ્ણુગુપ્તે પુછ્યું.

“સુકેતુ મળવા આવ્યો છે.”

વિષ્ણુગુપ્ત ઉઠ્યા.

“જોજો બાપ !” સકટાલે કહ્યું; “નદે કાંઈ મારો મોકલાવ્યો હશે”

“મમરાશો નહીં. સુકેતુ નંદને કહે કોઈને મારે એમ નથી.”

અજમ થઈ સકટાલે નિસ્તેજ આંખો પણ પહોળી કરી. આ છોકરાનું ઉંડાણ મેલ મારે એમ હતું ?

પ્રકરણ ૧૪ મું

જેમાં મૈનાકીને જીવન અકારું લાગે છે

ગૌરી રાધતી હતી તેને પેસે છેડે સુકેતુ અને મૈનાકી વિષ્ણુગુપ્તના આસન સામે બેઠાં હતાં. આચાર્ય ધીમે ધીમે આવ્યા.

સુકેતુ ને મૈનાકીએ ઉભાં થઇ નમસ્કાર કર્યા; અને આચાર્ય નમસ્કાર ગ્રીક્ષી બેઠા. “બોલો શું કામ છે?” આચાર્યે પુછ્યું. તેની તેજસ્વી આંખો ભાવહીન બની હતી. મૈનાકી નીચે મોઢે આંખનાં ખુણામાંથી આ નવા માણસની કૌમત આંકી રહી હતી.

“મહારાજ ! હું સુકેતુ છું—કુમાર ચંદ્રગુપ્તનો નાયક.”

“મેં ઝાળખ્યો. સંનિધાતા દર્શકની સહધર્મચારિણીની શી આજ્ઞા છે?” સામાન્ય બળ પુછતા હોય તેમ આચાર્યે કહ્યું.

મૈનાકી ગભરાઇ ગઇ. મહારાજમાં તેણે ઉંચું જોયું, અને તેનાં ભયભ્રમી નયનો આચાર્યને જોઇ રહ્યાં. આ તક્ષશિલાનો આદેશ તેને ઝાળખી ગયો. એ કોઇ જાણતો હતો કે કોઇ ત્રિકાળજીતે તે કાંપી રહી. આ અસ્વસ્થ દશામાં તેનું મોહિનીરૂપ વધારે મોહક બન્યું.

“આર્યઓમાં શ્રેષ્ઠ એવાં મૈનાકી !” મોહાશયી આચાર્યે કહ્યું; “બોલો કેમ આવ્યાં છો?”

“મહારાજ ! આજે કેટલા દહાડા થયાં કુમાર ચંદ્રગુપ્તનો પત્તો નથી. બધા કહે છે કે પ્રાગ્જ્યોતિષ ગયા છે. એનું શું થયું છે?”

“તે હું જાણું કે મહામાત્ર સંનિધાતાની ચાલી જાય છે?”

“મેં મહુ તપાસ કરી પણ ખીલકૂલ જાળ મળતી નથી.”

“હું પણ આજે કેટલા દિવસ થયાં શોધું” સુકેતુએ કહ્યું. આચાર્ય જરા હસ્યા.

“વકનાસના જ્ઞાનનો પાર નથી. જે વકનાસ જાય છે તે નંદ જાય છે. જે નંદ જાય છે તે દર્શક જાય છે. જે દર્શક જાય છે તે તેનું પ્રિયતમાથી અજાત કેમ હોય?”

મૈનાકીની કાળી ને ભવ્ય આંખો અમઝ ઉઠી. આ સત્યો એ કેમ વીસરી ગઇ? વાત મેળવવાના આ માર્ગે તે કેમ ચુકી ગઇ? સાંસાં વિષ્ણુગુપ્ત તરફ તે નિરાધાર બની બેઠી રહી. આ ભયંકર ત્રિકાળજીત પુરુષની શાંત આંખો તેનું અંતર સારતી હતી; તેનો શાંત, તટસ્થ અવાજ તેને મહાત કરતો હતો; તેના શબ્દોનું અર્થની ગદનતા તેને મૂઢ બનાવતી હતી.

મૈનાકી ઉસ્તાદ હતી. આ માણસને વા કરવામાં તેને વિજય દેખાયો. તે હસી રહી; એવું ખુશીથી કે જો એ હાર્ય દર્શકે જોયું હોત તે મોક્ષ મળ્યો માની તે પ્રાણ ત્યાગવા તૈયાર થાત. આચાર્ય માત્ર જોઇ રહ્યા.

“મહારાજ ! ચારા કુમારનો કે પસો મેળવ આપોને” સુકેતુએ કહ્યું.

“મને શા માટે પુછો છો?”

“તમારા વિના કોઇ મદદ કરી શકે એ નથી” મૈનાકીએ કરમરીને કહ્યું.

“મહારાજ ! તમારે જોઇએ તે લો. પણ આટલી મારી અરજ સાંભળો.”

“હું મદદ શા માટે આપું? હું તો પરદેશ છું. મને પાટલીપુત્ર સાથે શા સંબંધ?”

“મહારાજ ! પણ અમારું કોઇ નથી.”

“હે આર્યઓમાં શ્રેષ્ઠ ! પણ ક્યાં તમે

અને ક્યાં મૌર્ય? ક્યાં પ્રતિષ્ઠિત ગૃહિણી અને ક્યાં એ અગ્નિય, માનહીણો રાજકુમાર ? ”

મૈનાકીએ અધીરાઇથી હોઠ કરચ્યા. આ માણસ તેની પરીક્ષા કરતો હતો. તેણે નફટાઇથી પાસો નાખ્યો.

“ આચાર્ય ! ખરી વાત છે. ક્યાં મૌર્ય ને ક્યાં હું ? ક્યાં પ્રતાપી નરશાર્દૂલ અને ક્યાં તેની ચરણની એક રજ ? ” તેનું સૌંદર્ય તેને ખેરવી રહ્યું.

સુકેતુ આ હીંમત જોઇ ચકિત થઇ ગયો. આચાર્ય હસ્યા : “ તમે હીંમતવાન છો ? ”

“ નહીં તો અહીં આવત કેમ ? ”

“ મારામાં તમે શા માટે વિશ્વાસ મુકો છો ? ”

“ બીજું કોઇ વધારે વિશ્વાસપાત્ર નથી તેમાં ” મૈનાકી હતી.

“ હું દગો દેતો હોઉં તો ? ”

“ ચાલુક્ય ! બધાજ દે છે-તો એક જણુ વધારે. ”

“ પણ તમારો ધર સંસાર ? તમારી પ્રતિષ્ઠા-સંનિષાતા ? ” શુભક તટસ્થતાથી આચાર્ય પૂછ્યું.

“ પહેલાં કુમાર-પછી બધાં. ”

“ બોલો શી મદદ જોઇએ છે ? ”

“ કુમારને મેળવી આપો. ”

“ પછી ? ”

“ મહારાજ ! આચાર્ય ! ” સુકેતુ વચ્ચે બોલ્યો; “ એને પાટલીપુત્રથી દૂર કરો. અહીં આં એને જ પીને કોઇ જીવવા દેવાનું નથી. ”

આચાર્યે તીક્ષ્ણ દષ્ટિ મૈનાકી પર નાખી. તે નીચું જોઇ રહી હતી. “ આ આચાર્ય અહીં આં છે ત્યાં સુધી એ પાટલીપુત્ર કેમ છોડશે ? ” જાણે ધણીજ સ્વાભાવિક વાત હોય એમ આચાર્યે પૂછ્યું. શરમીંદી યુગળાતી મૈનાકી નીચું જોઇ રહી, “ કેટલાકને જીવ પ્રિય હોય, કેટલાકને સ્ત્રી

પ્રિય હોય. સુકેતુ ! કેટલાક મહાત્માઓનેજ જીવ ને સ્ત્રી બંને પ્રિય ન હોય. ”

“ ત્યારે નહ એને મરાવશેજ— ”

“ જો મરાવ્યા નહીં હોય તો. ”

સુકેતુએ માથું ખેંચી હસાવ્યું.

“ કેટલીક સ્ત્રીઓ સ્વાર્થનેજ ધરછે. બીજી

સ્ત્રીઓ પ્રિયતમને ચાહે. વળી બીજી સ્ત્રી પ્રિયતમના હિતને ધરછે છે સુકેતુ ! કઇ સ્ત્રી શું ધરછે છે તે બૃહસ્પતિ પણ કહી શક્યા નથી ” આચાર્યે સૂત્ર ઉચ્ચાર્યું.

તેની આ બોલવાની રીત મૈનાકીને બચકર લાગી. તેમાં સનાતન શાસ્ત્રવચનની નિશ્ચલતા હતી; કઠોરમાં કઠોર વચનની કટુતા હતી; અને તેમાં રહેલી તટસ્થતા ત્રાસ આપે એવી હતી. જવાબ આપવા તેનો જીવ યુગળાતો, અને છતાં કોઇ પુરાણકર્તાના અભિપ્રાયના શાસન માટે જે માન ઉત્પન્ન થાય એવું માન તેને ઉત્પન્ન થતું અને વણબોલેલા બોલો જીભ પર સુકાઇ જતા.

સુકેતુએ મોટો નીસાસો મુક્યો. આચાર્ય બોલ્યા નહીં. આખરે મૈનાકી ઘાકી, “ આચાર્ય ! હું શું કરું ? તે નિરાધાર બની બોલી. ”

“ આચાર્યોમાં શ્રેષ્ઠ ! કુમાર ખાતર ધન, પ્રતિષ્ઠા ને પાટલીપુત્ર સજશે ? ”

મૈનાકી પણ વાર મુગી રહી. તેની આંખોમાં અદ્ભુત ચમક આવી. તેણે એક ઉંડો શ્વાસ લીધો. “ ક્યારે ત્યજવો છો ? ”

“ કાલે મધ્યરાત્રિએ અહીં આં આવજો -પાટલીપુત્ર છોડવાની તૈયારી કરીને. ”

“ હા, આવીશ ” હોઠ દાખી મૈનાકીએ કહ્યું. તેનું મોઢક મુખ અદ્ભુત ભાવથી ઓપતું હતું. સુકેતુ મોઢું ફાડી જોઇ રહેવા જઈ શક્ય એટલે દર્શાવી શક્યો. “ જાઓ હવે હું કાલે વાદ જોઇશ. સુકેતુ આવશે કે ? ”

“હું તો ખરાસ્તો” કહી તે પગે લાગી ઉઠ્યો.
મૈનાકીએ પણ પ્રણિપાત કર્યા.

બંને જણ પાછાં આરણ્યથી ધરની બહાર નીકળ્યાં ત્યારે એમાંથી એકે જણને ખોલવાની હામ રહી નહીં. રાતે બહાર ફરનારે હાથમાં દીવો લઈ જવું જ જોઈએ એ શાસન પ્રવર્તાવનારની સત્તા પાટલીપુત્રમાં હજી સ્થપાઈ નહોતી એટલે અંધારામાં ને વગર ઓળખાયે તે ચાલ્યાં.

મૈનાકીનું માથું ધમધમતું હતું.

ધર છોડી આમ બહાર ફરવાનો ડર, વિષ્ણુ-શુભનો ત્રાસદાયક સમાગમ; કુમારનો વિરહ; તેને છોડવાની તીવ્ર ઇચ્છા; તે માટે ધરબાર ને આબરુને છોડવાની પ્રતિજ્ઞા; કાલે પ્રતિજ્ઞા પાળતી કે નહીં તેના સમ વિષમ:-આ બધાં તેના મગજમાં તરવરતાં; તેના હૈયાને ગભરાવતાં. ક્યાં સુધી એમાંથી એકે ખોલ્યું નહીં.

“સુકેતુ!” મૈનાકીએ કહ્યું; “તું શું કહે છે?”

“દેવી! તમે શું કહો છો?” સુકેતુએ કહ્યું.

“હું શું કહું? મને તો કે સમજ પડતી નથી.”

“દેવી! વાચાળપણું ક્ષમા કરો તો કહું” સુકેતુએ કહ્યું.

“ખોલ” મૈનાકીએ આજ્ઞા કરી.

“નંદ કુમારનો જીવ જરૂર લેવાનો-આજે નહીં તો વર્ષે, વર્ષે નહીં તો બે વર્ષે. અહીં આંધી નાસી છુટ્યા વગર એમને બીજે રસ્તો નથી. અને તમને મુકીને એ નાસી જવાના નથી.”

“એટલે તમારા બધાનું કહેવું એવું છે કે મારે લીધેજ એમને દુઃખ પડે છે.”

“ક્યાં તો તમે એને છોડી દો-નહીં તો એની જોડે નાસી જાઓ.”

મૈનાકીએ જવાબમાં હોઠ પીસી પગ ઠોક્યો.

એમાંથી કોઈ કે ખોલ્યું નહીં. મૈનાકી ઘેર પહોંચી ત્યારે તેને કહ્યું: “કાલે સવારે આવી જજો.”

“મધ્ધી રાતનું શું?” સુકેતુએ પુછ્યું.

“હું સવારે કહીશ.”

સંનિષાતા આવ્યા; સ્ત્રીને મનાવવાની મહેનત કરી ને તે મહેનતમાં નિષ્ફલ ગયા. મુગે મોઢે ખાધું, ને રીઝવવાની ઇચ્છા પર નિદ્રાએ આક્રમણ કર્યું હોવાથી સુતા.

મૈનાકી પણ આખરે સંનિષાતા પાસે સુવા આવી.

મંદમંદ બળતા દીપકના તેજમાં સંનિષાતા સુતેલા તેણે જોયા. આખો દિવસ પોતાનું કર્તવ્ય સંતોષકારક રીતે બજાવ્યું હોવાથી તેમની ઉંઘમાં કે પણ ખલેલ નહોતી; તેમની કુંઠ નિયમિતપણે પુલતી અને સંકેત આપતી; તેમનાં નરકોરામાંથી ધીર ગંભીર મર્મના થતી.

મૈનાકીના સ્ફટિકશ્યા કપાળ પર બજાનક ભ્રમંગ થયો. તેની આંખોમાં હિંસક પશુની આંખનું ઝેર આવ્યું. દરરોજ રાતના આ દરખ જોવાનું, આ વિશ્વલ વપુમાં લપાવાનું, આ ઘેરની મર્મના સાંભળવાનું, આ લોભી, લુભ્યું મુખ સવારે જોવાનું તેને લઘાટે લખાયું હતું-આસ ને પ્રાણ એકે હતા ત્યાં સુધી. અજગર શીકાર તરફ જોઈ રહે તેમ તે જોઈ રહી. દર્શકનું સ્ફટિક પળે પળે અકારું, અસ્પર્શ્ય, બપોલક લાગવા માંડ્યું.

મૈનાકી હોઠ પર હોઠ બીડી ઉભી રહી. તેની આંખો સ્થિર થઈ. તેનું મુખ પાપાણ જેવું નિશ્ચેતન થયું. કેટલો વખત થયો તેનું જાન રહ્યું નહીં. મોઢીવારે દર્શકે પાસું ખસ્યું.

મૈનાકી ચમકી. તેણે આંખો ઓળા ને તે બજાડી: “આશ્ચર્ય તમારી સલાહ મને કંઈક છે.”

પ્રકરણ ૧૫ મું

શકટાલનો શિષ્ય

જામાડી, જમી, વાડામાં ખાટલો ઢાળી ગૌરી ઉઘવા સુતી.

તેને રડું રડું થયાં કરતું હતું. સવાર સુધી આ ક્ષુદ્ર જીવન પશુ સુખી હતું. પિતાની સેવા ને સેનાનિતની ભક્તિ બેથી તેનું હૃદય પ્રવૃદ્ધ રહેતું હતું. આખા દિવસની મહેનતમાં પશુ તેને રસ પડતો. આજે તેની આંખો ઉધડી, આજે જોએલી વસ્તુઓએ તેના અંતરમાં વિસંવાદ ઉભો કર્યો.

અત્યાર સુધી સેનાનિત તેનો પ્રભુ હતો. ભાવિ પતિના રુપાળા મુખમાં સ્મરણો તેને મુંઝવે કરતાં; તેના અલંકારોની ઝમક તેને આંજ નાખતી; તેનું હારય તેને વશ કરતું; તેની વાત-ચીતમાં તેને અદ્ભુત આકર્ષણ લાગતું. તેની સ્ત્રી બની તેના પાદ પુજવાની આકાંક્ષામાંજ તેને મોક્ષ દેખાતો હતો.

સ્પષ્ટ રીતે ન કહેવાય ને ન વિચારાય એવી રીતે આજે તે સેનાનિત એક મોજાલો અલંકારી સત્તાધીશ જણાયો. તેના ભલકભયાં અલંકારોમાં ધનની ક્ષુદ્રતા, તેના હારયમાં અનાકર્ષક આત્મસંતોષ, તેની વાતચીતમાં અસ્થિકર સ્વાર્થ જણાયાં.

—અને તેના પિતા તેના લગ્નની વિરુદ્ધ હતા. નહીં તો તેનાં લગ્ન થયે તે પાટલીપુત્ર છોડી જવા તૈયાર થાય કેમ ? જે પિતાએ તેને લાડથી ઉછેરી હતી તે તેના લગ્નમાં સુખ જોતા ન હતા. શા માટે ?

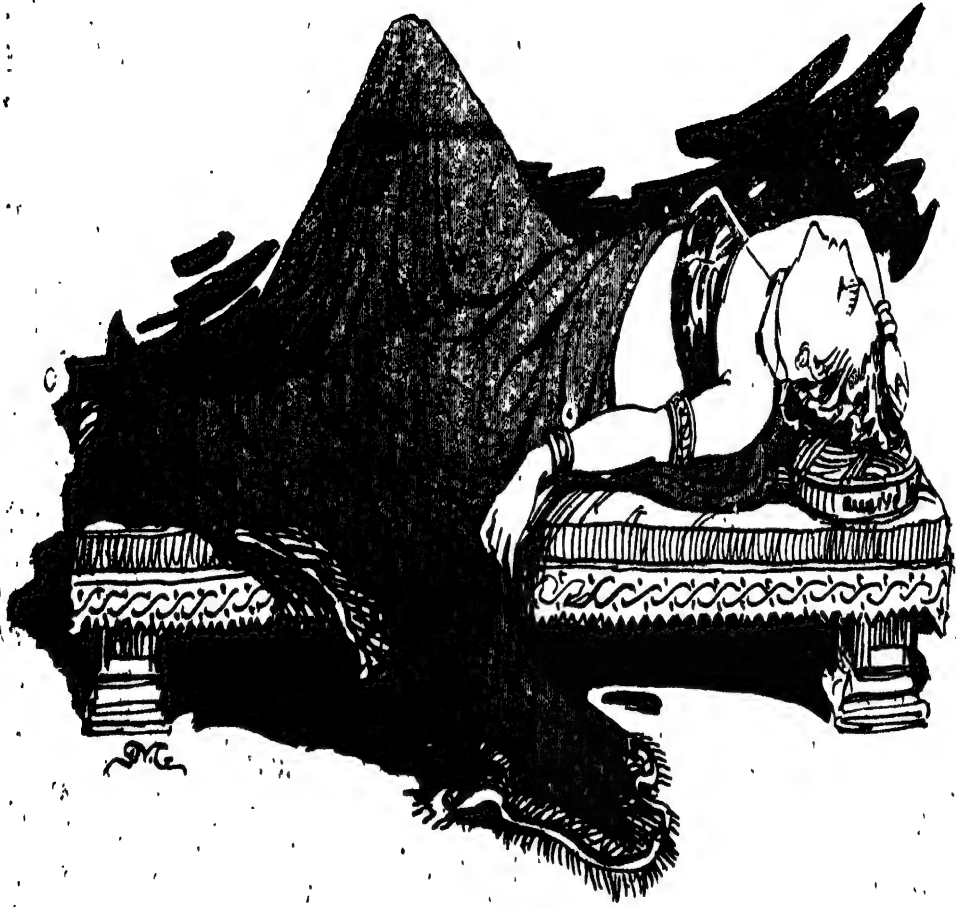
અને આ વિષય—! એનું શાંત મુખ, એનો તટસ્થ અવાજ, એની આકર્ષક સત્તા, એનાં અનૈકાર્ય સૂત્રો, એની ભસ્માલંકૃત ભવ્યતા;

આ બધામાં શા નવો જાદુ રહ્યો હતો ? તેના વિકરાલ પિતા પશુ તેને માન આપતા. શેષ અને ક્ષપણક—દંતકથારૂપ પ્રતાપી માણસો પૂજ્યભાવ દર્શાવતા—અને તેનાં દર્શનથી આજે બધાની કીંમત પશુ કેમ ફેરવાઈ ગઈ ?

આજે પહેલી વખત પોતે બ્રાહ્મણકન્યા છે તેનું એને તીવ્ર ભાન થયું. તેના પિતાએ અનેક વાર તેને પોતાના પૂર્વજની કથા કહી હતી. ચક્રવર્તી શેથુનાગ મહાનંદીના રાજ્યકાળમાં કાશીથી તે ચાલીને પાટલીપુત્ર આવ્યા. તે સર્વશાસ્ત્રવિશારદ હતા; તે રાજનીતિજ્ઞ હતા. તેમને મળેલો રાજ્યકાર્યભાર વિદ્વતાનું અંગ હતો. ‘આદિકાચાર્ય’નું આચાર્યપદ મંત્રીપદથી સુવિખ્યાત ને પ્રતાપી હતું.

આદિકાચાર્યની પોતે કદપેલી મૂર્તિ અને વિષ્ણુગુપ્ત એ તેને એક જેવાં જણાયાં. વિદ્વતા તેજ ગૌરવ : સરળતા એજ ભવ્યતા : શાંતિ એજ સત્તા; વાણી એજ શક્તિ—આ ભાવના પ્રેરિત પૂર્વજની કન્યાના સંસ્કારની દૃષ્ટિએ વિષ્ણુગુપ્તની વિદ્વતામાંજ ગૌરવ દેખાયું. તેની તટસ્થતામાંજ ભવ્યતા જણાઈ, તેની શાંતિમાં જ પ્રતાપ જણાયો, તેના શબ્દોમાંજ શક્તિ દેખાઈ. તેના આત્માનાં ચક્ષુઓએ આત્મા નીહાળ્યો; અને તેના તેજમાં બધું અધિકારમય ને અનાકર્ષક લાગ્યું.

તે સુતી સુતી વિચાર કરતી હતી અને તેની વિચારમાલા તુટી. આગલા ખંડમાં વિષ્ણુગુપ્ત અને તેના પિતા વાત કરતા હતા. તેને એ વાત સાંભળવાની ઇચ્છા થઈ. તે આંખો ઉઘાડ્યા વિના કાન માંડી રહી.

[सिंहार:]

ते आंभो छिपाआ विना कान भांडी रही.

[५४ पर

[रा. गोरक्षकर

વિષ્ણુશ્રમ બોલતા હતા: “આચાર્યદેવ! મારી પ્રશ્નસા શા માટે કરે છે? હું તો તમારો શિષ્ય છું. હે ગુરો! આપણે તો આદિકાચાર્યે કરેલા પાપનું ફળ ચાખીએ છીએ.”

ગૌરી ચમકી. આ લોકો પણ આદિકાચાર્યની વાત કરતા હતા. તેણે-તેના પૂજ્ય પિતામહે-શું પાપ કર્યું?

વિષ્ણુશ્રુતના શબ્દો અડધાપડધા સંભળાતા હતા.

“હું પહેલા કહેતો હતો કે ઉશ્ચનસનો સિદ્ધાંત ખોટો છે ત્યારે તમે હસતા હતા. આજે મારી વાત ખરી નથી લાગતી?... આદિકાચાર્યે મહાપદ્મની આકાંક્ષા પુરી પાડવા રાજનીતિ બદલી... તમે તેને ચાલુ રાખી... દંડનીતિ-નેજ એક વિદ્યા રચાવી. આચાર્ય દેવ! તમે-તપોધને સૂત્ર ઉચાર્યું: ‘લોકની પ્રગતિના સાધકે ઉચ્ચતદંડ ચલુ!’ દંડ... દંડ... તમારી દંડનીતિ વકનાસે અપૂર્વ કરી-આજે તમે નષ્ટ થયા... દેવ! દેવ! તમારો મિત્ર વકનાસ અને નંદ ઉચ્ચતદંડ થઈ પૃથ્વી દમે છે...”

ગૌરી વિસ્મય પામી. તેના પિતા જેનાથી આખું ગામ ડરતું હતું તેની સાથે આ તેના શિષ્ય લહેતા હતા, અને તેના પિતા તે સાંખી રહેતા હતા. આ પરિવર્તન કેમ થયું?

વિચાર કરતાં તેને ઝાઝું આવ્યું. તે પાછી જગી ત્યારે વિષ્ણુશ્રુત બોલતા હતા.

“વિદ્યા વિના વિપ્ર નહીં. દંડનીતિ એકજ વિદ્યા હોય તો વકનાસ આહાણ, સેનાનિત આહાણ, નંદ આહાણ...”

સેનાનિત આહાણ?—નંદના જોડે?

ગૌરીની ઉંધ ઉડી ગઈ. શબ્દપ્રવાહ આગળ વધ્યો.

“...આચાર્યદેવ! ખરી વિદ્યાનું સ્થાપન કર્યા વિના ઉદ્ધાર નથી.”

“ખેટા! કલિ તપે છે...”

“ખરી વિદ્યાઓના ઉદ્ધારથીજ કલિ ઝાંખો પડશે. ગુરુ દેવ!... વિદ્યા કાલનું કારણ છે... આન્વીક્ષકી,^૧ ત્રણ વેદ ને વાર્તા^૨-એ ત્રણ વિદ્યા દંડનીતિમાં ભળશે. કલિ એની મેળે અસ્ત થશે...” વિષ્ણુશ્રુતનો અવાજ સમુદ્રના મજનની માફક વધતો અને ઘટતો. શાંત અવાજ હૃદયને ભેદતો હતો... ગૌરીને પાછી ઉંધ આવી ગઈ. તે પાછી જગી ત્યારે તેના પિતા બોલતા હતા.

“તાત! મારામાં હવે કે શક્તિ રહી નથી. હું અહીંઆ રહી શું કરી શકવાનો છું?”

“આચાર્યદેવ! તમે ભલે તમારી જાતને અશક્ત માનો-એ જણ તેમ માનતા નથી. વકનાસ ને હું. સર્વ વિદ્યાના આશ્રય! વિદ્યાઓનો પુનરુદ્ધાર તમારે હાથે થશે. આદિકાચાર્યે જે સ્થાપ્યું તેનો વિનાશ તેના પુત્રેજ કરવો ધરે છે.”

“હું અપંગ છું.”

“તમારી નીતિ ને શક્તિ હજી સર્વ શક્તિ-માન છે. પાંચસો ગૃહ પુરુષ^૩ તમારી સેવામાં રહેશે...”

...પાછી વાત ધણીજ ધીમી થઈ ગઈ. અને ગૌરીની ઉંધ ઉડી ગઈ હતી છતાં તે કે સાંભળી શકી નહીં. તે પધારીમાં પડી પડી કાંપતી હતી આ બે જણ શું કરતા હતા?

થોડીવારે વિષ્ણુશ્રુતનો અવાજ સ્પષ્ટ રીતે સંભળાયો.

“ આચાર્યની કન્યા સેનાજિતને વરે ! શું વાત કરે છે ? ”

“ બીજો રસ્તો નથી. ને ગારી પણ એજ ઇચ્છે છે. ” શકટાલે કહ્યું.

ગૌરીને થયું કે તેના પિતા આવું તે શું બોલતા હશે.

“ ભરદ્વાજ, પરાશર, ને વિશ્વાલાક્ષ જેવા મહર્ષિઓના સમોવડીઆની પુત્રી એક અસંસ્કારી સામાન્યને પરણે ? ”

“ હું ના કહીશ તો નંદ મને મારી નાખીને એને પરણાવશે. ”

“ ગૌરીને બીજાને પરણાવો. ”

ગૌરી ચમકી ઉઠી. આ વિષ્ણુગુપ્ત શું ઉચ્ચપાચલ કરવા બેઠો છે ?

“ કોની મગદુર કે એને પરણે ? ” નિરાશાથી શકટાલે કહ્યું.

“ પ્રમંડકને પરણાવશે ? ” ગૌરીને ગુસ્સો આવ્યો.

“ ભદ્રાક્ષ ઋષિનો પુત્ર — ”

શકટાલે ધીમેથી સવાલ પુછ્યો : “ કુટિલ ઋષિનો પૌત્ર, ને ચણક ઋષિનો પુત્ર મારી પુત્રી નહીં સ્વીકારે ? ”

ગૌરી એકદમ પથારીમાં બેઠી થઇ. એની છાતી ધમકી ઉઠી. તેની ફાટેલી આંખ આગળ વિષ્ણુગુપ્તની મૂર્તિ ખડી થઇ. આચાર્ય વિષ્ણુગુપ્તની પોતે પત્ની ! તેના મોં પર લોહી તરી આવ્યું. ... ને સેનાજિત !

વિષ્ણુગુપ્તનો શાંત ને તટસ્થ અવાજ આવ્યો : “ જ્યારે ધર્મને ચારે વિશ્વા પ્રેરશે, જ્યારે આર્યાવર્ત પર ધર્મ પ્રવર્તશે, ત્યારેજ હે આચાર્ય ! કુટિલનો પૌત્ર આશ્રમ બદલશે. ”

ગૌરીને પોતાનું હૃદય ધમકતું અટકી જવું હોય એમ લાગ્યું.

“ ભારે ગૌરીનું પાણિપ્રહણ કરશે ? ”

ગારીએ શ્વાસ ક'બ્યો.

શાંત ને સ્વસ્થ અવાજ આવ્યો : “ હા જો તે વખતે કુટિલને સુયોગ્ય ગૌરી હશે તો. ”

ગૌરીનું મોં ગરમ ગરમ થઇ ગયું. તેનું હૃદય પાછું જોરથી ધમકી ઉઠ્યું. તેનું મગજ શું ચવાકા-માં ભ્રમિત થવા લાગ્યું.

“ બોલાવું ? ”

“ હા. ”

“ ગારી ! ગૌરી ! ” શકટાલે યુમ પાડી.

ગૌરી ઉઠીને આવી. શરમની મારી તે નીચેથી ઉઠ્યું જોઇ શકતી નહોતી. અત્યારે ધરતી માગ કેમ નહોતી આપતી ? વિષ્ણુગુપ્તની રિથર આંખો અત્યારે જાણે તેની મનક કરતી હોય એમ લાગતું હતું.

“ ગૌરી ! ” શકટાલે કહ્યું : “ પુત્રીઓમાં શ્રેષ્ઠ ! તારી ઇચ્છા પુછું છું. ”

“ શાની ? ” જેમ તેમ કરતાં ગૌરીએ કહ્યું.

“ અત્યાર સુધી તારા લમની વાત તારી ઇચ્છા પ્રમાણે નક્કી કરી હતી. ” આંગળીઓથી સુદા કરી પ્રવચન કરતા હોય તેમ શકટાલે કહ્યું : “ હે ગૌરી ! આજે બીજી વાત ઉઠવી છે. ”

“ શી ? ” વધારે નીચું જોઇ ગૌરીએ પુછ્યું.

“ તું સેનાજિતને પરણવા ઇચ્છે છે કે કુટિલ ઋષિના પૌત્ર અને શકટાલના શિષ્ય આચાર્ય વિષ્ણુગુપ્તને ? ”

“ ગૌરી ! આચાર્ય દેવ સ્પષ્ટ કહેતા નથી. ” ચાણક્યે શાંતિથી કહ્યું : “ સેનાજિત કાલે પરણવા તૈયાર છે. એને પરણશે તો તને પ્રાસાદે વચાવશે, અલંકારે શણગારશે, ને રાજ્ય વેલવથી રીઝવશે. મારી જોડે પરણવાની તિથિ હજી વિધિએ નક્કી કરી નથી; કારણકે ધર્મથી પર કે નથી એવું પ્રતિપાદન થશે ત્યારે કુટિલ તારું પાણિપ્રહણ કરશે. અને હે શકટાલ ! ત્યારે પણ જે ત્રિપુરારિએ પર્વતકન્યાને આપ્યું તેટલુંજ

ગૌરી એકદમ પથારીમાં બેઠી થઈ. તેની ફટકેલી આંખ
આગળ વિષ્ણુમુર્તિ મૂર્તિ ખડી થઈ.

[૫૪ ૫૫]

તમે મળ્યો. શિક્ષણની શૈયા, બિડાપાત્ર, મુશ્મયને વિશ્વતિ.”

ગૌરી મોઢી નહીં. તે શું મોઢો ? આશ્ચર્ય અપૂર્ણ નિશ્ચય કેમ થાય ? ખીચારો આશ્વાસન, ક્રોડભર્યો મેનાજિત કેમ છોડાય—અને આ પ્રતાપી આકર્ષક શ્રોત્રિય કેમ જતો કરાય ? ને સેનાજિતનો પ્રેમ ? ને તેને પરણવાની ઉત્કંઠા ? આટલી છોકરી આ બે મહારથીઓને શો જવાબ આપી શકે ?

“ ગૌરી ! ” સક્રાંત્ર બોલ્યા. અને તેના અવાજમાં અવશ્યનીય હેત હતું. “ મેં તને વચનથી સેનાજિતને દીધી તારે મેં સંકલ્પ કર્યો હતો કે જે પળે તે તને પરણે તે પળે કાં તો મારે પાટલિ-પુત્ર લાગવું કે દેહ લાગવો. બાલ્હિકના પુત્ર સર્વ-સત્તાધીશ સક્રાંત્રને જૂતળ તારે બારે સારવાની જરૂર રહે નહીં, કારણ કે મારો વિદ્યા, વૈભવ ને સત્તાના અવશેષમાં માત્ર તું જ છે. તે પારછી થવાની, પણ આજે આ મારો શિષ્ય આવ્યો. મને—જીવતા મરેલાને—તેણે સજીવન કર્યો. પ્રેત સમાન જીવ્યા કરતાં, જીવન્ત સમાન સંવૃત્ત સારું. બાલ્હિકાચાર્ય ને સક્રાંત્રની વિદ્યા ને શક્તિ મારા પુત્રથી વધારે આ શિષ્યમાં પ્રગટ્યા છે. મારું સ્થાન એની પાસે છે.” ડોસાના ગળા-માં મખરી આવી; “ તારું સ્થાન ક્યાં ? ”

ગૌરીના ગળામાંથી અવાજ પણ ત્રનીકળી સકયો. તેના મિતબાપો પિતાની જીભમાંથી આવજ શબ્દજ્વાલાઓ નીકળતી હતી. “ તારું સ્થાન ક્યાં ? તારે જોઇએ તો સેનાજિતને વર—મને ના નથી. હું અંધ છું—વગર જોએ આશીર્વાદ આપીશ.”

“ પિતાશ્રી ! હું શું કહું ? ” ગૌરી એટલું જ જોષી સકી. પછત્તાર તે મુશ્મયની પથારી પર બેઠેલા યુવાન સંકર સમા વિષ્ણુચુરતમે જોઈને.

“ તારે જ નહીં કરવું છે. જો તું મેં નિતરે નહીં વરે તો બ્યાં કું ત્યાં તું—અને બ્યાં આ વિષ્ણુ ત્યાં હું. અને જો નહીં હાથે ગચ્છેલી પૃથ્વી પ્રાપ્તી ગળે લો—તો બહાર મહાવરાકની ગૃહલક્ષ્મી ચલ્યા—”

તટસ્થ રીતે, પદાસન વાળું હોય એમ ટહાર વિષ્ણુચુરત બેઠા હતા.

“ તમારી શી ઇચ્છા છે ? ”

“ તારી ઇચ્છા તેજ મારી ઇચ્છા.”

“ મને કે સમજાતું નથી. કંઈ મુખી કે નહોતું ને આજે બધું કેમ બદલાય ગયું ? શું કરું ? ક્યાં જઈ ? કાને પૂછું ? ” ગૌરીએ ગુંચવાડામાં પુછ્યું; “ પિતાશ્રી ! તમે રસ્તો નહીં જતાવો તો કોણ બતાવશે ? ” સક્રાંત્રે મૂકી દેવાવ્યું. ગૌરીએ નીસાસો નાખ્યો. “ આચાર્ય ! ” તે વિષ્ણુચુર તરફ ફરી; “ તમે પણ કેમ કે કહેતા નથી ? ”

“ હું શું કહું ? ” ક્રાંતિથી વિષ્ણુચુરને કહ્યું. “ જો મહાન પ્રેરના હોય, જો રાજ્યલક્ષ્મીની લાલચ હોય, જો વિલાસ વૈભવનું આકર્ષણ હોય, જો દીધેલો ફાલ હંખતો હોય તો સાક્રાંત્રી ! તું સેનાજિતને વર. એથી બીજું રહે નથી.”

ગૌરી અનિમિષ નેત્રે જોઈ રહી. આજુકાલની આંખોમાં દિવ્ય તૈજ આવ્યું. તેના સંત અવાજમાં વેદવાક્યની ગર્જના સંકળાઈ.

“ પણ જો મહર્ષિનાં પાદ સેવતી કપિ-પત્નીની સ્પર્ધા કરવાની ઉત્કંઠા હોય તો ગૌરી ! અભયર્થાત્રમે પહેલાં હતી તેવી તું મારી સહાયક-ચારિત્રી થઈ રહે. મહરથાત્રમે તું મારી સહયમ-ચારિત્રી થશે. આચાર્ય દેવને મેં કે આપું નથી. આ મારું વ્રત એજ મારી ગુરુસિધ્ધા ! ”

ગૌરીની આંખો ફરી મૂક. વિષ્ણુચુરના મુખેની ભયંકર ગર્જના સંભળાયા ફરી. તેની

અધારી થતી આંખે પહેલાંની બહારી વિષય પિત્તપાચિથી વધારે પ્રભાવશાળી દેખાયો. તેના પિતા-નેનો વિષય અત્યારે એક હતા. પોતે તેમની કે દૂર દેખાતા સેનાજિતની? લગ્નના કાડ, વેભવની આકાંક્ષા તેનું હૃદય ભેંદી રહ્યાં. ધર્મનો

વિષય, તપની સિદ્ધિ જીવલેણ ખેંચાણું કરી રહ્યાં. આંખે અધારાં આવ્યાં; કાને કે સંભળાયાં નહીં. તેના ધુંટણ વળ્યા-તે પડી. નિશ્ચેતન-તાના તિમિરમાંથી શાંત અવાજ આવ્યો: “આચાર્ય દેવ ! જ્યાં ધર્મ ત્યાં જય.”

પ્રકરણ ૧૬ મું

૦૦૦૦૦૦૦

જેમાં નરેંદ્ર દેવ ઉંધમાંથી ઉઠે છે

નરેંદ્ર દેવને ઉંધમાંથી ઉઠવાનો સમય થયો હતો.

ચોડીક નાલિકા થયાં સૂર્યનાં કિરણો મોહનગૃહના રત્નજડિત સ્તંભોમાં હજારો સૂર્યનાં પ્રતિબિંબ પાડી રહ્યાં હતાં.

આ પ્રતિબિંબિત રવિઓના ચમકારામાં રાક્ષસી યાવનીઓ, રીવાજ મુજબ, મોહનગૃહની આસપાસ હાથ જોડી ઉભી હતી.

મોહનગૃહના ઓટલા પર હાથમાં નાગી તલવાર લઈ આઠ બચંકર દ્વારપાળો પથ્થરની મૂર્તિઓ સમા નિશ્ચલ બની ઉભા હતા.

અંદરના ખંડમાં ચાર ખુંધા વામનો દારની રક્ષા કરતા હતા. તેમનાં રંગ ને રૂપ કોઈ બચંકર સ્વપ્નામાં ધડાયાં હોય એમ લાગતું હતું. મોટી કાળી આંખો ફાડી તે જોઈ રહ્યા હતા.

આ ખંડ મોટો હતો, તેનાં ભીંતો ને સ્તંભો રૂપે મઢયાં હતાં; અને તેમાં લાલ ને લીલમના આકારો કાતર્યા હતા. ખે ચાંદીના સિંહો અંદરના પારણા આગળ ઉભા હતા.

પાણુ પર એક રૂપાનો કોતર કામે શોભતો બાજુ હતો. તેના પર વક્રનાસ અને રાક્ષસ બેઠા હતા. રાક્ષસના મુખ પર અધીરાઈ હતી. અમાલ્ય વક્રનાસનું હંમેશનું દ્રેષભયું, દુષ્ટતાદર્શક મુખ અત્યારે, તેવું ને તેવું જ હતું-માત્ર વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે હાલતું ત્યારે પોતાની વિશિષ્ટતા એમર

પ્રસારતું હોય એવું લાગતું હતું.

સાંથી અંદર જતા સુવર્ણ ખંડમાં સેનાજિત એને રોજને સ્થાને હાજર ઉભો હતો. પાસે કંચુકી નરેંદ્રદેવને ઉઠવાની વાટ જોતો, અવાર નવાર અંદરના ખંડમાં નજર નાખ્યા કરતો હતો. ખે કદરૂપી, વૃદ્ધ અને સ્નાયુઆળી યાવનીઓ ધનુષ્યગ્રહી અંદરના પારણાનું રક્ષણ કરતી હતી.

આ ખંડની ચાર સુવર્ણમય ભીંતો ચૈલના આકારમાં બાંધવામાં આવી હતી. લીલમ વડે તે આકારોને અલંકૃત કર્યા હતા. આ ખંડની વચ્ચે વરણી હતી તેમાંથી હવા અને અજવાળું આવતાં. વરણીની ઉપર ચાર યાવનીઓ ચોકી કરતી હતી.

એની અંદર શયનખંડ હતો. સુવાસભર્યા ચંદન કાષ્ટની ભીંતો અને સ્તંભો પર સુવર્ણનાં કોતરકામ ચમકતાં. ચાર તરફ ચાર દેવની મુખડની મૂર્તિઓ ભોંતમાંજ જડવામાં આવી હતી. ચારે દિશાઓથી ભોંતમાં રાખેલા વાદાનીઆમાંથી પવન આવતો.

પારણા આગળ ઉમરાની ઓથમાં એક કુચ્છ ઉંધતી હતી. તેને ઓળંગીને અંદર જનારને યાવનીઓ તરત વીંધી નાખતી, કારણ કે કોઈ પણ તેની રજા વિના શયનખંડમાં જઈ શકતું નહોતું.

આ સુરક્ષિત શયનખંડમાં આશીસ્તનો ચક્રવર્તી, ઈંદ્રના વેભવની વિડંબના કરતો હિરણ્ય-

ખુમ નંદ નરેન્દ્ર એકલો અંદનના ખાટલા પર સુતો હતો.

ખંડમાં જરા ઉગ્મથ થવા લાગ્યો. ખાટલા પર નરેન્દ્રદેવ સળવળ્યા. કુખળ પથારીમાં બેઠી થઈ ગઈ.

નંદે આળસ મરડ્યું ને ખુમ મારી: “કુખળ !”

“જય નરેન્દ્ર !” કહી કુખળ દોડતી આવી. સાડેક વર્ષની કદરૂપી, સશક્ત, સ્ત્રીજગતના કલંકરૂપ આ રાક્ષસી શીવાય ખીજા કોઈને નિશ્ચેતન અવસ્થામાં નંદ પોતાનો પ્રાણુ ધીરી શકતા નહોતા.

બહાર ઉભેલી બે યાવનીઓ અંદર આવી હાથ જોડી ઉભી રહી.

નરેન્દ્રદેવ આજે અકળાએલા ઉઠ્યા હતા.

“રાક્ષસ આવ્યો છે ?”

“હા” યાવનીએ કહ્યું.

“ને વકનાસ ?”

“હા.”

“બોલાવ” કહી નરેન્દ્રદેવ હલંગ ભરી બહારના સુવર્ણ ખંડમાં ગયા.

સેનાજિત અને કંચુકીએ સાષ્ટાંગ દંડવત કર્યા.

“સેનાજિત !” નરેન્દ્રદેવ બોલ્યા “વકનાસ ક્યાં છે ? રાક્ષસ ક્યાં છે ?”

“બોલાવું” કહી સેનાજિત બહાર ગયો.

“કૃપાનાથ” કહી કંચુકીએ સુવર્ણના કલશ પર મુકેલું દાતણુ ધર્યું.

તેના તરફ નજર નાખ્યા વિના નરેન્દ્રે તે લીધું અને મોંમાં નાખ્યું. તેણે એક હાથે વાળ ઉઘાડ્યા કર્યા. અકવામલા મુખમાં ચવાઈ રહેલું દાતણુ, વીખરેલા વાળ, જરાક લાલ બનેલી આંખો આ બધાં નરેન્દ્રને અભારે ગૌરવાન્વિત કરતાં ન હતાં...

વકનાસ ને રાક્ષસ આવ્યા. રાક્ષસે સાષ્ટાંગ

દંડવત પ્રણામ કર્યા. વકનાસના આઠ અંગ કાણુમાં ન હોવાથી તેને માત્ર નમસ્કારથીજ ચલાવી લેવાનો અધિકાર હતો. તે અધિકારનો તેણે ઉપયોગ કર્યો.

“કંચુકી ! બહાર જા.” દાતણુ ચાવતાં નરેન્દ્રે કહ્યું; “રાક્ષસ ! કાલે જઈ આવ્યો ? શું થયું ?” કંચુકી અને સેનાજિત બહાર ચાલી ગયા.

“દેવ ! વિષણુગુપ્તે આવવા ના પાડી.”

“કેમ ?” બન્ને ચઢતી નરેન્દ્રે પુછ્યું.

“એણે કહ્યું કે જે ધરમાં વિદ્યાઓનો વાસ નહીં હોય તે કંઈ આવીને રહું ?”

“એમ !” નરેન્દ્રે કહ્યું; “પછી ?”

“નહીં આવ્યા ખીજું શું ?”

“બ્રાહ્મણ ચીખાવલો છે” વકનાસે કહ્યું.

“કુરુવર્ધ ! એમ નથી.”

“કેમ ?”

“એ વિદ્વાન છે, પ્રભાવશીલ છે, ને નિર્ભય છે.”

“તું એના પર પ્રસન્ન થઈ ગયો હોય એમ લાગે છે” નરેન્દ્રે કહ્યું.

“દેવ ! હું તમારો દાસ ન હોત તો તેની પૂજા કરત.” રાક્ષસે હાંમતથી કહ્યું; “આવા શ્રીતિયો રાજ જડતા નથી.”

“પણ દાસ છે એટલે ?” વકનાસે કહેલું મોં કરી પુછ્યું.

“એટલે હું એને જકમૂલથી ઉખેડી નાખીશ અને શું કહ્યું તે ખબર છે ? અને કહે કે ‘મંત્રીવર્ધ’ તમે અને હું સાથે સાથે ધર્મરાજ્યનો ભાર ક્યારે વહીશું ?” મેં કહ્યું; “આશ્ચર્ય ! આજે-તમારી ઇચ્છા હોય તો. નરેન્દ્રદેવ તમને આજે મંત્રીપદ આપે.”

“પછી ?” નરેન્દ્રે થુકતાં પુછ્યું.

“મંત્રીવર્ધ ! તેણે જ્યારે સાંતિથી કહ્યું; ‘ધર્મરાજ્ય માટે ધર્મરાજ ઉદ્ધ અને મુક્ત બહુરૂપિત

બને જોઈએ.”

“ બને છે ” દુષ્તાથી ભયંકર રીતે હસતાં વકનાસે કહ્યું.

“ વકનાસ ! હવે શું કરીશું ? ” નરે અચવાધને પુછ્યું.

“ એ છોકરો એમ નરો વચ થાય. કે હે એને ત્યાં શેષ, ક્ષપણક, અમિહોત્રી, ભાતુ અને થોડા ધણા ખીજ ગયા હતા. સેનાજિત ગયો હતો. રાતના સુકેતુ અને કોઈ સ્ત્રી પણ ગઈ હતી.” વકનાસે પોતાની સર્વગતા દર્શાવી.

“ હું ! ” નરેંદ્રે કહ્યું; “ પછી ? ” તેના અવાજમાં ચિંતા હતી.

“ એજ રસ્તા છે. ” દીર્ઘદર્શી મંત્રીએ જવાબ વાળ્યો.

“ શા ? ”

“ કાં તો એ મરી જાય, કે કાં તો એ અહીંઆથી ચાલી જાય ” ધણીજ શાંત રીતે વકનાસે કહ્યું.

નરેંદ્ર પ્રશંસામુગ્ધ બની જોઈ રહ્યા.

“ શક્ષસ ! એને મારી નાંખાવ.”

“ ના. ” તિરસ્કારથી હસીને વકનાસે કહ્યું.

“ શક્ષસનું એ કામ નહીં; અને ચણક ઋષિનો મુત્ર, શેષ અને આંખિનો મિત્ર, અને ક્ષપણકનો પૂજ્ય, તેને એમ કેમ મરાય ?

“ તારે ? ” દાતણ જોરથી મચડતાં નરે પુછ્યું.

“ સેનાજિતની ગૌરી સીવાય શકટાક્ષને ત્યાં ખીજી કોઈ રાંધે છે ? ” નિર્દોષિતાથી વકનાસે પુછ્યું. નરેંદ્ર સમજ્યા ને હસ્યા.

“ સેનાજિત માનશે ? ” તેણે પુછ્યું.

“ કેમ નહીં ? એનું જો ગૌરી માને તો ” વકનાસે કહ્યું.

“ સેનાજિત ! ”

“ પ્રભો ! ” કહી સેનાજિત અંદર આવ્યો.

“ કમિ તું શકટાક્ષને ત્યાં ગયો હતો ? ”

“ હા જી. મારા લમખીસિંહિ નજીકે ગયો ” જરાક અસ્વસ્થ બની સેનાજિતે કહ્યું.

“ આ વિષયગુપ્તને મળ્યો ? ” નરેંદ્રે પુછ્યું.

“ હા અનદાતા. ”

“ કેવો લાગ્યો ? ”

“ ભયંકર. ”

“ એને દૂર કરવો જોઈએ. તું શું કારે છે ? ” વકનાસે કહ્યું.

“ મને પણ એમ લાગે છે. ” સેનાજિતે જવાબ આપ્યો. “ પણ કેવી રીતે ? ”

“ એ તારા હાથમાં-ગૌરીના હાથમાં છે. ” વકનાસે નિષ્કંપ આવાજે કહ્યું.

“ મારા હાથમાં ! ગૌરીના ! ” પદ્મ વાર સેનાજિત વિચારમાં પડ્યો. પણ તરત સમજ્યો. સેનાજિત જરા ગુંચવાયો; “ દેવ ! ગૌરી મારું નહીં માને. ”

“ કેમ ? ”

“ આ માણસના આવ્યાથી કે કોણ જાણે કેમ પણ ગૌરી હતી તે નથી રહી ” સેનાજિતે નીચું જોઈ જવાબ આપ્યો. “ મને વિશ્વાસ નથી પડતો. ”

“ તો જવા દે. ” નરેંદ્રે કહ્યું; “ તો શું કરીએ ? ”

“ હું વિચાર કરું ” વકનાસે કહ્યું; “ પણ સેનાજિત તારા લમખનું શું થયું ? ”

સેનાજિતે નીચું જોયું. “ નરેંદ્રદેવની આજ્ઞા હોય તો કંઈ. ”

“ હા. ખુશીથી. ”

“ પ્રભો ! શકટાક્ષ કહે છે કે જો એને નૈમિષારણ્ય જવાની રજા આપો તો એ મને ગૌરીને પરણવાની રજા આપે. ”

“ એમ ” બાડી આંખે સેનાજિત તરફ જોતાં વકનાસે કહ્યું.

“ કેમ ! એને શું થયું છે ? ” નરેંદ્રે હસીને કહ્યું.

“એને પાટલિપુત્ર છોડવું છે.”

“અંહ ” વકનાસે કહ્યું; “વારુ ! એ વાત પછી.”

“સેનાગિત ! તું મહાદેવીને તૈયાર કરે. હજારે તું કુમાર આંખિને એવળી પાસે લઇ જા. કોને એવી બહેનને મળવું છે. અને આવી પહોંચીએ છીએ.”

“બેસી આજી ” કહી સેનાગિત અને રાક્ષસે રજા લીધી. એ બને ગયા એટલે બંદે શબ્દ અમાલ તરફ બેઠે રહ્યા. વકનાસના નિર્દય મેલ પર બીજામણી રીતે સ્વસ્થ પ્રસારી રહ્યું.

“આ છોકરો જાકો છે. ’ ભેજે કહ્યું.

“કોણ ?”

“હા. એને આંહીઆંથી કાઢે એ બેઠાએ.”

“એ એ ખરી વાત, પણ કેવી રીતે ?” નરેંદ્રે પુછ્યું.

“એક તો ચંદ્રચૂલલી પીઠા છેજ.” વકનાસે રસથી મણત્રી કરવા માંડી. “એવ આંહીઆં છે. તેમાં આંખિ અ.વ્યો સકટાલ નૈમિષારણ્ય જવા આગે છે. મહાદેવી તક્ષશિષ્યા જવા મળે છે. ક્ષપણુક નવાં નવાં ભવિષ્ય બાપે છે. ને તેમાં આ આવી પ્રદેશો. આમાંથી કાઢને એમા ગળવા દેવા ન બેઠાએ.” ચિચર કરતાં કરતાં તે બોલ્યા; “એકજ રસ્તો છે.”

“રોડ ?”

“હા. અમાને બીએસી-દેવા. મહાદેવીને તક્ષશિષ્યા બોલવાથી દો-એટલે આંખિને આ વિષય-ગુપ્ત ચાલી જશે.”

“હું કહો છો ?” અગિત થઇ નરેંદ્ર દેવ કોમળ. અભાર રૂપી તો કેઇ પણ પ્રસાર મહાદેવીને આંહીઆંજ કાળથી એવો નિશ્ચય હતો.

“હા. એ મહાદેવી રહેશે તો આંખિ રહેશે; અને તો આ વિષયગુપ્ત રહેશે. તે રહેશે તો એક મહાસાગર, મહાસાગર પાટલિપુત્ર છોડવાની જે

પ્રેરણા કરી રહો છે તે મહીનામાં શું કરશે ? ને શેષ પણ એનો મળતીઓ છે. શેષની મા ને ચંદ્રચૂલની દાદી તે એ સગી બહેનો ભુલી ગયા ?”

“ખરી વાત. એ તો હું વીસરીજ ગયો.”

“અને સકટાલને જવાની રજા આપો; પણ મારીને પરણવાની ત્રિષિ લખાવો. એટલે સકટાલ આંહીઆંને આંહીઆંની મજર અગમ્યથી એ જાય એ જાને જરા પસંદ નથી. આંખિઓ છે છતાં એ સંવેતન કાચ તે બહુ ભુલેલી હોયી કરે.”

“એક દહાડો પુરો કરીએ.”

“હમણાં નહીં. તેના વખત આવશે ત્યારે એ વાત.”

“ત્યારે મહાદેવીને જવાજ રહ્યો. અને એના પર એવો કાળ ચઢે છે !” નરેંદ્રે હાંત પીસી પાત્રી તરફનો ભાવ દાખવ્યો.

“હમણાં એને જવા દો. નહીં તો આ બ્રાહ્મણ બધા પાપમહત્તુ કેંદ્રસ્થાન થઇ પડશે.”

“વરુ. ત્યારે મહાદેવીને ક્યારે મોકલી આપીએ ?”

“આજે શું થયું-ત્રીજ. યોગ-પાંચમ-છઠ. છઠ. આચાર્ય વિષ્ણુમુખને સમાજ પુરો થતાં અર્ધ પણ આપીએ. તેમને પણ પાટલિપુત્રનો મોહ રહી ન જાય, ને દંડ બૃહસ્પતિ ચાહ રહે.” કહી વકનાસે ભયંકર હાસ્યથી પોતાનો આત્મ-સંતોષ દાખવ્યો. “ચાલો દાનણુ કરી રવાના થો તો મહાદેવીનો ને તેના ભાઈનો હાસ્યવિનોદ સાંભળીએ. શરી સાંભળવા નહીં મળે.”

“હા.” હસીને નરેંદ્રે કહ્યું. વકનાસના તોડ-થી તેને પણ આનંદ થયો, માત્ર વાંધો તેમાં એટલોજ હતો કે, મહાદેવી ચાલો જતી હતી. નંદને મહાદેવી મમતી નહીં, પણ તેના અદ્ભુત કાલજ વિના તેને તૃપ્તિ થતી નહીં.

પ્રકરણ ૧૭ મું

મહાદેવી અને આંબિ

મેના જીદથી બોલી રહી હતી: “કસ્યાણી-સેનાજિત-કસ્યાણી-સેનાજિત.”

પોતાના અંતઃપુરમાં મહાદેવી સુમોહા આશા-ભર્યાં નયને બારણા તરફ જોતી હતી. તેનું પૂર્ણ ચંદ્ર સમું ત્રિલાસી મુખ અત્યારે લાલ દેખાતું હતું. તે પરણીને આવી સારે આવે ઉત્સાહ તેના હૈયામાં રમતો હતો; આજે પીયર જવાની આશા તેવોજ ઉત્સાહ પ્રેરતી હતી.

તેને શરીરે સજેલા સોળ શણગારમાંથી નાનાં મોટાં રત્નો ચમકતાં હતાં. સજાના ધનસંચય-માંથી આણેલા અણુમોલા હીરા સમી તેની આંખો તે-પથી વધારે ચમકતી.

એ અપૂર્વ હોઠો તલસતા હતા-ચુંબન માટે નહીં, પ્રણય માટે નહીં-લાઇની ખબર પુછવા માટે.

સેનાજિત આવ્યો ને પ્રણામ કર્યા: “મહાદેવી! કુમાર આંબિ પધાર્યા.”

બારણામાં સોનેરી બખ્તરમાં સજ્જ, મહાદેવીની જરાક ઉચી, જરાક સખ્તાઇમરી પ્રતિમા ઉભી હતી.

“અંધુ!” મહાદેવીના તરસ્ય હોઠે અમૃત પીધું.

“ભગિની!” બારણામાંથી આંબિ અંદર આવ્યો. તેના અવજ હર્ષભર્યો હતો. પાછળ રાક્ષસ આવીને ઉભો.

“વીરા! તું કેટલો મોટો થઇ ગયો છે?” પંખીણીની માફક ઉડતી મહાદેવી આગળ આવી.

“ને તું સુમોહા! તું સી નથી રહી-સીના આકારમાં તેજ:પુંજ બની છે.”

પોતાના શણગાર તરફ ગર્વમાં સુમોહા જોઇ

રહી. પોતે રૂપવતી છે તેનો ગર્વ તેણે ક્યો દહાડે અનુભવ્યો. તેના ગાલ પર શરમ છવાઇ રહી.

“અંધુ! પિતાજી કેમ છે?”

“પુશીમાં. માતા પણ મગ્નહમાં છે. તું કેમ છે?”

“હું?” ચમકીને સુમોહાએ કહ્યું: “પુશીમાં” તેણે નિશ્વાસ નાખીને કહ્યું. પલ્લવારમાં હોંસ, ઉત્સાહ ને આનંદ જતાં રહ્યાં, તેની દુઃખીસ્થિતિ-નું તેને ભાન થયું. લયઝરત સસલાની માફક તે ચારે તરફ ફાટી આંખે જોઇ રહી.

“રાક્ષસ-સેનાજિત ને-અનુષ્યો” મેના-એ ચોકીદારનું કામ કર્યું.

સુમોહા નિસ્તેજ થઇ. તેના હોઠ શીઝા થયા. આંબિ સાવચેતીથી આ ફરફાર જોઇ રહ્યો. “બીજી એક વાત ખબર છે? તારી બહેનપણી મરી ગઇ” તેણે ધીમેથી કહ્યું.

સુમોહા ચમકી. તેને કસ્યાણીએ સંકેત કહી રાખ્યો હતો તે-યાદ આવ્યો. શું એ વૃદ્ધ દાસી તેની અને તેના ભાઇ વચ્ચે સંદેશા લઇ જઇ શકે એમ હતું?

તેણે શ્વાસ ઘઇ પુછ્યું. “કયી?”

“કસ્યાણી.” ભાઇ બહેનની આંખો મળી. રાક્ષસ ને સેનાજિત ન સમજે એવો અર્થ તે દષ્ટિમાં સમાયો હતો.

રાક્ષસ ને સેનાજિતને અકારણ લાગે એવી રીતે મહાદેવી હસવા લાગી. આંબિ પણ હસી હસીને તલ્લશિલાની વાતો કરવા લાગ્યો.

તે સામંસામાં બેઠાં. રાક્ષસ અને સેનાજિત થોડે દૂર-સેવકોની માનભરી રીતથી અને ચોકી-દારોની સાવધાનતાથી. પલ્લવારમાં બાઇ બહેનના

સ્મરણોના સમન્વયથી મગધના અંતઃપુરનું બુદ્ધી, વિશ્વાસહીનું વાતાવરણ અદૃષ્ટ થયું; અને ત્રિશ્ચિત્રોમાં સ્વાતંત્ર્યમાં વિહરતું તક્ષશિખાનું સંસ્કારમય વાતાવરણ પ્રસરી રહ્યું.

દીપતા સૂર્ય પર રાહનું આક્રમણ થાય; ઉદ્ભાસભર્યા બાલવૃંદ પર ચમરાળનો પડછાયો પડે તેમ નરેન્દ્રદેવ અને વકનાસનું હારમ સંભળાયું. મહાદેવીનું હસવું ઠરી ગયું; આંખિની સ્નેહાળતા શુષ્ક બની.

કંચુકી આવ્યો. “મહાદેવી ! નરેન્દ્રદેવ અને અમાત્ય વકનાસ પધારે છે.”

સુમોહા ઉભી થઈ. ત્રણે પુરુષો પથ્થુ ઉભા થઈ વચ્ચે ને ચક્ષુ સજ્જ કરવામાં રોકાયા.

નરેન્દ્રદેવની મોટી આંખોમાં હજી જરા ઊંધ હતી. એના વાળ અવ્યવસ્થિત હતા. તેના હોઠની સ્થૂલતા અત્યારે વધારે દેખાતી.

વકનાસના મુખ પર રહેતા સ્વભાવજન્ય દેષ પર પાતો ચક્રો હોય એવું લાગતું.

“કેમ કુમાર !” નરેન્દ્રે કહ્યું; “બહેનને મળ્યા ? અમારે ત્યાં કે દુઃખ તો નથી પડ્યું ?” તેણે તોછડાઈથી પુછ્યું.

આંખિએ નમસ્કાર કર્યા; “નરેન્દ્રદેવ ! તમારે ત્યાં કે ખામી હોય ?”

વકનાસ ડાબી આંખે આંખિને જોઈ રહ્યો. “સુબાહુરાજની કન્યાને શોભે એવું મુખ છેને ?”

આંખિ વકનાસ તરફ જોઈ પોતાનો તિરસ્કાર દાખ્યો દખાવી શક્યો નહીં. મુંઝે મોઢે તે નરેન્દ્રદેવ તરફ ફર્યો, અને અમાત્યને જવાબ આપવાની તરદી લીધી નહીં.

“મગધનાથ !” આંખિએ કહ્યું; “સુમોહાને તમારે ત્યાં કે ઓછું સુખ હોય ? પથ્થુ અમારું બાંકુઓનું અધીરું હૃદય કે એમ ધીરજ પકડે ?”

મહાદેવી તો નીચું જોઈ ચ્ચાનવદને ઉભી હતી. આજે તેને નરેન્દ્રદેવ ને વકનાસના મુખ

પરના ભાવ ભયભર્યા લાગતા હતા; અને પથ્થુ વાર ભાઈ જોડે કરેલી વાતચીત આ ભયભરેલી દુનીઆને વધારે અકારી બનાવી મુક્તી હતી. આ ભાઈ કાલે ચાક્યો જવાનો અને વાહણ હતું તેવું ધેરું થઈ રહેવાનું.

“બધું ખરું” નરેન્દ્રદેવે કહ્યું; “પથ્થુ મહાદેવીને તમારે ત્યાંના જેવું તો નહીંજ મળે. કેમ ખરું કે નહીં ?” તેણે સુમોહા તરફ ફરીને પુછ્યું.

સુમોહા ખોલી નહીં. વકનાસ હસ્યો. “એ તો બધાને એમજ હોય. પથ્થુ આ આંખિરાજ ! આપ આવ્યા તે મહાદેવીની ખબર લેવા કે એમને લઈ જવા ?”

નરેન્દ્ર તોછડાઈથી હસ્યા. હવેના શબ્દો પર જીવનનો આધાર રહ્યો છે એમ લાગવાથી સુમોહા એ આંખો મીચી. આંખિએ તીક્ષ્ણ નંજરે વકનાસ અને નરેન્દ્રદેવનો અર્થ પારખવા પ્રયત્ન કર્યો.

“નરેન્દ્રદેવ !” તેણે વકનાસના સવાલનો જવાબ આપ્યો; “મહાદેવીને આવવું હોય તો લઈ જવા માટે; ન આવવું હોય તો ખબર લેવા માટે.”

નંદ્ર અડખડ હસ્યો; “વકનાસ !” તેણે કહ્યું; “મેં નહોતું કહ્યું કે કુમાર સુબાહુરાજને પથ્થુ પટુતામાં ટપી જશે ? ખોસો મહાદેવી ! હવે તમારે શું કરવું છે ? કેમ નહીં વકનાસ ! એમની જેવી ઇચ્છા.”

સુમોહા નમ્રતાના અવતાર સરખી ઉભી હતી. તેની આંખોનાં ઝનુની તેજ તેના હૃદયમાં રહેલા રોષનાં જરાક દર્શન કરાવી રહ્યાં હતાં. “મારી થી ઇચ્છા ? સ્વામીની આજ્ઞા એજ મારી ઇચ્છા.”

નરેન્દ્રે નકટાઈથી હસીને વકનાસ તરફ જોયું. “વકનાસ ! મગધનાં ધન્ય ભાગ્ય છે, કે આવાં સુશીલ આર્યા તેનાં મહાદેવીપદે છે. ખરું

કેની ? આંબિરાજ ! મહાદેવી જશે તો મારું તો હૃદય ચીરાઇ જશે. શું કરવું તે મને સૂઝશે નહીં. નહીં વકનાસ ? પણ ધણી વર્ષથી મહાદેવી મા-આપને મળ્યાં નથી એટલે ન છુટકે આપણે જવા દેવાં પડશે.” નંદની આંખમાં લાલસા ને ઉત્સુકતા બંને સ્પષ્ટ દેખાતાં. તેની લુખી આંખ મહાદેવીનાં અંગે પર પડતાં વધારે લુખી જણાતી હતી.

મહાદેવીએ આંખો પહોળી કરી નરેંદ્રદેવ તરફ જોયું. શું આ તેણે ખરું સાંભળ્યું ? શું તેને આ કારાગૃહમાંથી જવાની રજા મળશે ? શું મરતા પહેલાં તે માતપિતાને ફરી મળશે ? જેટલો તેને હર્ષ થયો તેટલીજ આ વાત ખરી ડરશે કે કેમ તેની તેને શંકા થઇ. તેણે ક્ષોભથી હાથનાં કંકણો ફેરવવા માંડ્યાં.

આંબિ પણ શંકાશીલ હૃદયે સાંભળી રહ્યો. સેનાનિજત ચક્રિત થએલો દેખાયો. રાક્ષસ આંખ ઝીણી કરી આ નવા પલટાનું રહસ્ય પારખવા મહેનત કરી રહ્યો.

“ નરેંદ્રદેવ ! ” વકનાસે તિરસ્કારથી હસીને કહ્યું. “ જેમ પત્નીને પતિની આરા, તેમજ પુત્રીને માતપિતાની સેવા. મહાદેવીએ જવુંજ જોઇએ-જો સુખાહારજો બોલાવ્યાં હોય તો. ”

આંબિ પણ વિચારમાં પડ્યો. અશક્ય વાત આમ સરળતાથી શક્ય કેમ થઇ ગઇ ? તે કેક એવું બોલવા માંગતો હતો કે જેથી તે કષ્ટથી બંધાય નહીં અને આ ભોકાનો મુદ્દો સમજી શકે, અને વખત મળે આચાર્ય વિષ્ણુગુપ્તની સલાહ મંગાવી શકે. પણ મહાદેવીના મુખ પર થએલો ફેરફાર જોઇ તે મુગો થઇ ગયો. રાત્રિના અંધકાર પર સંજીવિની ઉપાનો પ્રકાશ પ્રસરે તેમ તેના મ્હાન વદન પર હર્ષ ને ઉત્સાહ પ્રસર્યાં હતાં. તેની આંખોમાંથી તેજના કુવારા ઉડ્યા. તેમાં ‘ તક્ષશિલા ! તક્ષશિલા ! ’ વંચાતું હતું.

મ-૬

“ દેવ ! ” તેણે કહ્યું; “ મને આંબિ હમણાં-જ કહેતો હતો મારાં માતાજી માંદાં છે અને મને મળવા માંગે છે. મારો જવાનો વિચારજ છે. ”

“ ત્યારે તમે નક્કીજ કર્યું છે. ” નરેંદ્રે હસીને કહ્યું; “ ચાલ, વારુ ત્યારે અમારે બોલવાનું કે રહ્યુંજ નહીં. નહીં વકનાસ ? મહાદેવીને વહેલાં જવું પડશે-માતાજી માંદાં છે પછી કેમ થાય ? વકનાસ ! સારી તિથિ ક્યારે આવે છે ? ”

“ આજે ત્રીજ થઇ. છો પ્રયાણગ્રહ ધણીજ સારા છે. ”

“ ઠીક, ત્યારે છો જાઓ ” નરેંદ્રે કહ્યું; “ પણ જુલ્યો આંબિ ! અહીંનાં તમારે રહેવું હોય તો અમને વાંધો નથી. ”

“ ના રે ! મારે પણ જેમ બંને તેમ જલદી જવું છે. ”

“ પણ આમ ઉતાવળ કરો તે, શા કામની ? ” વકનાસે મનઃકલ્પ્યાં અવાજે કહ્યું.

“ માતાજી માંદાં છેને ” સુમોહાએ કહ્યું.

“ ત્યારે છો સમાજ પુરો થાય ને તમે જાઓ ” વકનાસે કહ્યું.

“ સમાજ ! ક્યારે ? ”

“ તમારા ભાઇ આવ્યા છે ને. ” નરેંદ્રે કહ્યું.

“ કે ચાલે ? ” વકનાસે એક આંખ મીચી કહ્યું; “ કે કૃપા કરી ઓ હો હો ! ને ત્યારે આચાર્ય વિષ્ણુગુપ્તને અર્થ પછી આપીશું. ”

સુમોહા ને આંબિ આ નવી વાત સાંભળી ચક્રિત થઇ ગયાં.

જે ત્રણ નાલિકા સુધી આ પ્રમાણે વાતચીત ચાલી રહી. એટલામાં એક કંચુકી દોડતો આવ્યો.

“ કૃપાનાથ ! ” તે હાથ જોડી ઉભો રહ્યો. તે કુપ્પધ હતો અને શું બોલવું તે તેને સૂઝતું નહોતું.

“ શું છે ? ” અધીરાધથી નરેન્દ્રે પુછ્યું.
સેનાનિત ઉભો થઈ કંચુકી પાસે ગયો.

“ તક્ષશિલાના પ્રાણજીવિ ઉત્તરેન સ્થાનિકને
મારી નાખ્યો ! બહાર ખસી આવે છે. ”

“ શું ? ” કહી નરેન્દ્રે ઉભા થઈ ગયા.
બધાં પણ ઉભાં થઈ ગયાં. “ કોણ ? ”

વક્રનાસની આંખ અડધી મીંચાઈ ગઈ.
કંચુકી ક્ષોભથી બોલી પણ થક્યો નહીં.

“ શું છે ? ” વક્રનાસે આગળ આવી કહ્યું.
આંખ પણ પાસે આવ્યો.

“ ગૌતમ એવારે તક્ષશિલાના આચાર્યે
ઉત્તરેન સ્થાનિકને વીંધી નાખ્યો. ”

“ અને નહીં ગાંડા ” વક્રનાસે કહ્યું.

“ તમારો આચાર્ય શું કરે છે ? ” નરેન્દ્રે
આંખ તરફ ફરીને કહ્યું.

“ આચાર્ય વિષ્ણુગુપ્ત કદી અવિવેક કરે
નહીં. કોઈએ એને છેડ્યા હશે. ”

“ પણ એ કેં થોડો છે ? ” વક્રનાસે કહ્યું.

“ યુદ્ધ થશે ત્યારે બતાવશે. પણ હું જાણું
ને જોઈ શું થયું. ” આંખએ કહ્યું ને તે આગળ
ધસ્યો.

“ રાક્ષસ ! તું પણ જા. જો શું થયું. ”
નરેન્દ્રે કહ્યું.

“ નરેન્દ્રે ! ” આંખએ ગુસ્સામાં કહ્યું.
“ જો આચાર્યને કેં થશે તો— ” પણ વાક્ય પુરું
કર્યા પહેલાં અધીરાધથી તે ચાલી ગયો. નરેન્દ્રે
તેના તરફ દ્રેષથી જોઈ રહ્યા.

“ તો શું થઈ જવાનું હતું ? ” રાક્ષસ તરફ
અર્થસૂચક દ્રષ્ટિ કરી વક્રનાસે કહ્યું.

“ ગુરુવચ્ચ ” દંડતાથી કહ્યું; “ મારે હાથે
પ્રહાર નહીં થાય. યુદ્ધમાં મળશે તો જીતી
વાત. ”

“ જા. જા. પછી વાત ! ” નરેન્દ્રે અધીરાધ-
થી બધાં ચઢાવી આગ્રા કરી; અને રાક્ષસ
અપાટાબંધ ચાલી ગયો.

પ્રકરણ ૧૮ મું

જેમાં રાક્ષસમંત્રી પણ વિસ્મય પામે છે

આંખ ઉતાવળે રાજગૃહની બહાર
પડ્યો અને સાથે રાક્ષસ પણ આવી લાગ્યો.

ધોડેસ્વાર આંખના સેનાનાયકો દોડતે
ધોડે તેની પાછળ થયા. રાક્ષસના અનુયાયીઓ
પણ મંત્રીની પાછળ જવા લાગ્યા.

આંખના નાયકો ઉંચા, સચકત, સ્વેતરંગી,
આજના પદ્માણના પૂર્વજોને શોભે એવી કાઠીના
હતા. તેમની મોટી આંખો અને કાળી દાઢીઓ
પાટલીપુત્રના નગરજનો અજ્ઞયબીથી જોઈ રહ્યા.

રાક્ષસ અને આંખ અપાટાબંધ ગૌતમ
એવારે ગયા. આંખનાં નરકારાં અધીરાધથી,

ગુસ્સાથી ફાટી રહ્યાં હતાં. રાક્ષસ સ્વસ્થ હતો
પણ તેની આંખમાં ચિંતા હતી.

એવારે પાસે આવતાં સમુદ્રની ગર્જના
જેવો અવાજ તેમને સંભળાયો; અને એવારે-
ને રસ્તે ધોડાઓ વાળતાં સેંકડો માણસોની
મેદની તેમની નજરે પડી.

અસંખ્ય સ્ત્રીપુરુષોના સાગરના તરંગો
આગળ વધી આવતા હતા; અને તોફાની
સાગરતરંગો પણ ભયંકર અવાજ કરી રહ્યા
હતા. સૂર્યોદયે ગામલોક બધાં-સ્ત્રી પુરુષ ને
છોકરાં ગંગામાં નહાતા હતા અને આ નવા આવ-

નારનો સમૂહ, બીને લુગડે ચાલી આવતો હતો.

સૌથી આગળ સિદ્ધાચાર્ય ક્ષપણકના શિષ્યો 'જય જય જયંત'ની ઘોષણા કરી રહ્યા હતા. એક તરફનો સમૂહ 'આચાર્યદેવની જય' ઉચ્ચારતો હતો. બાકીના બધા અનેક પ્રકારના અવાજો કરતા હતા.

એક તરફ દસેક ઘોડેસ્વાર સૈનિકો આ મનુષ્યોના સમૂહને ભેદવાને વ્યર્થ પ્રયત્ન કરી રહ્યા. પાટલીપુત્રની પ્રજા ન કદપી શકે એવી ધૂણતાથી કેટલાક આ રાજસૈનિકોના ઘોડાઓને આગળ વધતા અટકાવતા હતા.

સૈનિકો સીવાય બધા માણસો નહીં નાહી પાછા આવતા દેખાતા હતા.

આ મનુષ્યપ્રવાહ ઝપાટાબંધ આગળ આવતો જોઇ આંબિ અને રાક્ષસ વધારે ઝપાટાબંધ આગળ વધ્યા; અને રાક્ષસે ક્ષપણકના શિષ્યોને થોભવાનો હુકમ કર્યો. જવાબમાં એકબીજાનાં શરીરો સાથે સાંકળી તેમણે દુર્જય કોટ કર્યો. "શું છે ? શું છે ?" રાક્ષસે મોટે અવાજે પુછ્યું. મગધની ભાષાથી બહુ પરિચિત નહીં એવો આંબિ ઉત્તરો આપી જોઇ રહ્યો.

એક ઉંચા, પડછંગ યુવકે બાવાઓના ખભા પરથી કુમાર આંબિને જોયા, અને મજાનું હાથવતી બાવાઓને ખસેડી તે આગળ આવ્યો અને પ્રણામ કરી આંબિ પાસે આવ્યો; "કુમાર આંબિનો જય !"

"કોણ કહ્યું ?" આંબિએ તેને ઝાળખી પુછ્યું: "આચાર્ય દેવ ક્યાં ? શું થયું છે ?"

કદુના મોટા મુખ પર એક વિશાળ હાસ્ય છવાઇ રહ્યું. "કેં નહીં; એ તો મગધનું આતિથ્ય માણીએ છીએ." તે બાવાઓ તરફ દર્શાવે: "ખસો ! ખસો ! કુમાર આંબિ આચાર્યદેવને મળવા આવ્યા છે. જમ્યા કરો !"

બાવાઓ બાળુ પર થયા અને તેમણે આપેલા માર્ગમાંથી પહેલાં આચાર્ય વિષ્ણુમુખ અને તેની પાછળ પ્રમંડક-એમ અને આગળ આવ્યા.

જેમ ધણીખરા નાહી આવનારા નીચોવેલા લુગડે આવતા હતા, તેમ તે પણ આવતા હતા. આચાર્યના મુખ પર સ્મિત હતું; તેની શાંતિ અભંગ હતી. તેમની પ્રતિમા સમી તટસ્થતામાં ફર પડ્યો ન હતો. તેને આવતા જોઇ આંબિ ઘોડા પરથી ઉતરી આગળ આવ્યો; આંબિનું જોઇ તેના નાયકો ઘોડા પરથી ઉતરી પ્રણામ કરી આગળ આવ્યા; રાક્ષસને અને તેનું જોઇ તેના અનુયાયીઓને પણ ઘોડા પરથી ઉતરી હાથ જોડી આગળ આવ્યા વિના ચાલ્યું નહીં. જે ઘોડેસ્વારો આ મેદની ભેદવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા, તે રાક્ષસ મંત્રીને જોઇ તેના તરફ આવ્યા; અને તેને ઘોડા પરથી ઉતરતો જોઇ પોતે પણ ઉતર્યા. આ ઠઠક થંભીને ઉભી.

"કેમ કુમાર ? અત્યારે તમે ક્યાંથી ?" આચાર્યે પુછ્યું. "મંત્રીવર્ય !" રાક્ષસ તરફ ફરી તેણે કહ્યું: "તમે પણ ક્યાંથી ?"

"અમને ખબર આવી" આંબિએ કહ્યું: "કે અહીંયાં કે રમખાણ થયું છે; એટલે અમે આવ્યા. શું છે ?"

"કેં નહીં" રાક્ષસ તરફ જોઇ આચાર્યે કહ્યું. "તમારો એક સ્થાનિક આ બીયારા આજણના માણુ ભેતો હતો." કહી તેણે શેનક તરફ હાથ કર્યો.

શૌનકનું દીક્ષ લોહીલુહાણ હતું. તેની એક આંખ પર પાટો બાંધેલો હતો, અને બેભાન અવસ્થામાં તે બાવાઓના હાથમાં પડ્યો હતો.

રાક્ષસે પુછ્યું: "એનું નામ શું ?" આચાર્યે કહ્યું: "નહીં ઝાળખ્યો ? એનું નામ શૌનક. તમે

શાનકનું દીક લોહીહુઢાણ હતું. તેની એક આંખ પર પાટો આધેલો હતો.

મગધના બ્રાહ્મણખંડુઓને † ક્યાં ઓળખવા રહ્યો એમ છો? મંત્રીવચ્છ! પુછો આ તમારા સ્થાનિકને.”

જે સૈનિકો લોકો પર હુમલો કરતા હતા તેનો આગેવાન પાસે શરમીદા બની ઉભો રહ્યો હતો. તેના માથાના મુગટના ઠેકાણાં નહોતાં. તેના દીલ પર કાદવ લાગ્યો હતો. તેના હાથ પર તેણે પાટો બાંધ્યો હતો; અને લોહીના છાંટા તેના દીસે અને તેના વસ્ત્ર પર દેખાતા હતા. તેની આંખો વિકરાળ હતી, અને તે વિષજીરૂપ તરફ દ્રેષ્યથી જોઈ રહ્યો હતો. એના મોઢા પરથી આવું કૈંક વંચાતું હતું: “આચાર્યદેવની જય!” બોલાવતા શૌનક જેવા ધૃષ્ટ અને ક્ષુદ્ર જન્ટુ પર ઘોડો ચલાવવામાં તેણે એવો શો મોટો ગુન્હો કર્યો કે જેથી આ બધું ધાંધલ થયું?

“ઉમ્મસેન!” રાક્ષસે કહ્યું; અને સખ્તાઈથી મંત્રી સ્થાનિક તરફ જોઈ રહ્યો.

“આણે” ઉમ્મસેને દાંત પીસી મંત્રીને જવાબ આપ્યો: “મને કર્પણથી વીધી નાખ્યો. જુઓ આ કર્પણ” કહી તેણે એક નાનકડું તીર સામું ધર્યું. એ તીર માત્ર એ વેંત જેટલું જ લાંબું હતું. આ શસ્ત્ર ધનુષ્ય વડે ફેંકાતું નહોતું, પણ અચુક અને અનુભવી મહારથીઓ તેને હાથ વડે જ સેંકડો વામ દૂર નાખી શકતા.

“તું શું કરતો હતો?” ઉમ્મસેન વીશે અવિશ્વાસ ઉપજવાથી રાક્ષસે કહ્યું.

“પાણીમાં ઉભો ઉભો આ બ્રાહ્મણ નહાતા માણસને કનડતો હતો ને હું કહેવા ગયો એટલે અપમાન કરવા બેઠો.” તે અટક્યો; “પછી આણે—મને ભગવાન અશ્વિનોના મંદિર પરથી કર્પણ માર્યું.”

“ઉમ્મસેનજી” કહ્યું તેનો ખવાએલો હાથ પકડ્યો.

“ઓ બાપરે—” સ્થાનિકે વેદનાથી ચીશ પાડી.

“એમનું નામ ‘આણે’ નથી—આચાર્યદેવ છે” કહ્યું મનકમાં કહ્યું.

“કદુ!” સખ્તાઈથી આચાર્યે આંખ વડે આંસુ કરી. કદુ સ્થાનિકનો હાથ છોડી મુગો રહ્યો.

રાક્ષસે જોયું કે આ બધા વચ્ચે અસારે નરેંદ્રદેવની સત્તાની વિડંબના થતી હતી; અને આ સ્થાનિકે મુખાંધ કરી હતી એટલું જ નહીં પણ તે જીદું બોલતો હતો. તેણે સખ્તાઈથી કહ્યું: “ગાંડો થઈ ગયો છે. અશ્વિનોના મંદિર પરથી મારેલું કર્પણ તને સો ધનુર* દૂર પાણી આગળ વાગ્યું. ને તે આચાર્યે! જુદા જ અહીં આથી—”

“મંત્રીવચ્છ” આચાર્યે કહ્યું. તેમની આંખમાં મનક જેવું દેખાયું. “મેંજ કર્પણ માર્યું. એ સીવાય શૌનકને, બમાવવાનો બીજો રસ્તો ન હોતો.”

“પણ સો ધનુર!” રાક્ષસે આંખો ફાડી અમયબીથી પુછ્યું. એનું હૈયું કંપી ઉઠ્યું. આ નાનો સરખો બ્રાહ્મણ-શરીર સામાન્ય માત્ર વદ્ધતાથી વિખ્યાત—આમ જ્ઞાતિથી કર્પણ મારે! અને મગધનો સેનાપતિ માંડ માંડ પોણોસો ધનુર—કર્પણ ફેંકે ને આ સો ધનુર! આંભિ ને તક્ષશિલાનો માણસો ખડખડ હતી પડખી. રાક્ષસ ચમક્યો.

“મંત્રી!” આંભિએ ખડખડ હસતાં રાક્ષસના બલો પર હાથ મુક્યો. “ગભરાશો નહીં. જરૂર પડે આચાર્યદેવ દોહસો ધનુરે વીધી નાખશી.” તક્ષશિલાના બધા માણસો

† આ સમયમાં મગધેશના બ્રાહ્મણો મગધના બ્રાહ્મણોની અધમ દસને બીધે તિરસ્કારથી લેખને બ્રાહ્મણખંડુઓ કહેતા.

* ધનુર=૧૦૮ આંગુલ=૧ ફીટ ૧૦૦ ધનુ એટલે ૧૭૫ ફીટ.

ફરી હસ્યા; સાથે ક્ષપણકના શિખો અને આસપાસ ઉમેશા માણસો પણ હસવા લાગ્યા.

“મંત્રીવર્ધ !” આચાર્યે તટસ્થતાથી કહ્યું: “આ બધી વાત પછી કરીશું. હમણાં આ શૈનકને ક્યાં લઇજા છએ ?”

રાક્ષસ હજી સ્વસ્થ થયો નહોતો. “શૈનક !”

“આ બ્રાહ્મણમંધુ” આચાર્યે કહ્યું; “આટલામાં કે જગ્યા નથી? અમે તો સિદ્ધાચાર્યને સ્થાનકે લઇ જતા હતા.”

“ના” રાક્ષસે કહ્યું; “મારી સાથે ચાલો. અહીંયાં કુક્કુટારામમાં એક ભિક્ષુ ચિકિત્સક છે. ઉત્રસેન ! જા ! અમારૂં દેવને ખમર કહે હું આવું છું. મહારાજ !” તેણે આંખિને કહ્યું.

“ના ! હું પણ તમારી સાથેજ આવું છું. મારે અશ્વિનોનાં દર્શન કરવાં છે.” આંખિએ જવાબ વાળ્યો.

“આચાર્યદેવ !” વિષ્ણુગુપ્તે શકટાલને કહ્યું; “આપ પ્રમંડક જોડે સીધાવો. હું શૈનકનું કે ઠેકાણું પડે ને આવું છું. ચાલો.”

આંખિ, વિષ્ણુગુપ્ત, રાક્ષસ, શૈનકને જે બાવાઓએ ઉચક્યો હતો તે અને આંખિના નાયકો ઉભા રહ્યા. પ્રમંડક શકટાલને દોરી લઇ જવા લાગ્યો. લોકો ભી ઉભા રહ્યા. નરેન્દ્ર-

દેવનું આપમાન કરનાર-શકટાલ સાથે ઉઘાડે ચોકે ફરનાર-કુમારને રાક્ષસની સેવા સ્વીકારનાર અને દોડસો ધનુરૂ કર્પણ ફેંકનારને છોડી કાણુ જાય ?

રાક્ષસે લોકો તરફ ફરી કહ્યું: “જાઓ. હવે ઘેર જાઓ, કેં કામકાજ છે કે નહીં ?”

“મગધવાસીઓ !” આચાર્યે અવાજ મોટો કરી કહ્યું: “પધારો. તમારો રત્ને મને અહીંયાં આકર્ષણ. ફરી આવીશ.”

રાક્ષસે જરાક વહેમાઇ આચાર્ય તરફ જોયું. શું આના શબ્દોનો કેં જુદો અર્થ હતો ?

લોકોએ રસ્તો કર્યો, અને રાક્ષસ આગળ થયો.

“કદુ” આચાર્યે હસીને કહ્યું; “તું મારી સાથે ચાલ. તારી પાસે કર્પણો છે, તે વખત છેને જરૂર પડે.”

“સો ધનુરૂ કર્પણ !” રાક્ષસથી બોલ્યા વિના નહીં રહેવાયું. આંખિ ખુબ હસ્યો.

“મંત્રીવર્ધ” હસીને આચાર્યે કહ્યું. “સો ધનુરૂ તો મારો કદુ ફેંકે છે. એ વાત છોડો, નહીં તો તમારા નરેન્દ્ર દેવની સેવા જુદી જશે.”

રાક્ષસ આ ન સમજાય એવા માણસની શાંત આંખો જોઈ રહ્યો.

પ્રકરણ ૧૯ મું

સંસ્કૃત

સદંત યસ

આચાર્ય વિષ્ણુગુપ્ત, રાક્ષસ, આંખિ અને કદુ અશ્વિનોના મંદિર તરફ ચાલ્યા. આંખિના અનુયાયીઓ બેલાન શૈનકને ઉચકીને પાછળ આવ્યા. થોડેક દૂર પાછળ ભેદિનાં ટોળાં શું થાય છે તે જોવાને માટે આતુર બની આવ્યાં.

રાક્ષસ જેવો મહામાત્ર પડે ચાલીને તક્ષ-શિલાના બ્રાહ્મણ સાથે જાય એ દશ્ય બોકોને જેવું અપરિચિત હતું તેવુંજ આકર્ષક હતું: કારણ કે નંદનો માનીતો મંત્રી અધ્યક્ષતાનો સ્વાદ ચાખે તેમાં બધાને રસ પડ્યો. તેમ

આંખિનું આકર્ષક સ્વરૂપ અને તેના અનુયાયી-ઓનાં ભવ્ય ને પડકાર કરી જોઈ શોકોને સ્વાભાવિક આકર્ષણ થયું. અને જે આકાશ્ય નંદનું અપમાન કરી ઉઘસેન જેવા સ્થાનિકને ધામધ કરી પોતાની શક્તિથી પડકાર કરી રહ્યો હતો તેને વધારે જેવા પણ બધા ભલયાયા.

રાક્ષસ મુજે મોઢે રસ્તા બતાવવા આગળ ચાલી રહ્યો. અત્યારે ઝાઝું બોલવું અને ઠીક લાગ્યું નહીં. પોતાની સાથે સ્વસ્થ ડગલે ચાલી આવતા આચાર્ય તરફ તેનું હૃદય અજબ રીતે આકર્ષાતું. નંદના દરબારમાં ઉછર્યા છતાં અને સત્તા ભોગવ્યા છતાં પણ તેના હૃદયમાં આવી શાંતિ, શક્તિ અને શુદ્ધિ માટે પૂજ્યભાવ પેદા થાય એટલું ઉમદાપણું રહ્યું હતું. પણ આ પૂજ્યભાવ તે બહાર દેખાવા દેતો નહીં. સતત સેવેલું મુસદ્દીપણું તેને સાવચેત રહેવા ચેતાવતું. આચાર્યનાં શાંત ને તટસ્થ નેત્રોમાં રહેલા પ્રતાપથી રખે તેના માલીકની સત્તા ઢાઝી ભય તેનો તેને ભય લાગ્યા કરતો હતો. અને જેમ તેમ કરતાં આ આકાશ્ય પાછો તક્ષશિલા ભય તે ધન્ય પણ માટે તે પણ વફનાસની માફક વાટ જોતો હતો.

આંખિ વિષ્ણુગુપ્ત જોડે વાતો કરવાને કુદી રહ્યો હતો પણ રાક્ષસની હાજરીમાં શું કહેવું ને શું ન કહેવું એ સમજ ન પડવાથી વિષ્ણુગુપ્ત-માંજ શ્રદ્ધા રાખી તે મુજે મોઢે ચાલી ગયો. શાંત આચાર્ય સ્વસ્થતાથી રાક્ષસની સાથે આગળ વધ્યા.

અંધિનોનું મંદિર છોડી તેઓ પાટલિપુત્રના કોઠની મસદીલે આગળ ને આગળ ગયા.

આખરે આંખિથી નહીં રહેવાયું. “અહીં આં જાતમ ઋષિને આશ્રમ છે શું ?”

રાક્ષસ હસ્યો. “આ જાતમ આવારે કહે-

વાય છે તેથી પુછો છો ?

“હા.”

“અહીં આં જાતમ ઋષિ થઈ ગયા નથી પણ આપણે જે બિહુ પાસે જઈએ છીએ તેમના પંથના મહાત્મ્યની નામ છે. એ વાત આપને એ બિહુ સરસ રીતે કહેશે.”

“મંત્રીવર્મા !” આચાર્ય વિષ્ણુગુપ્તે રાક્ષસ સામે જોઈ પુછ્યું; “નંદરાજ પાખંડીઓને સેવે છે કે ?”

રાક્ષસ કડવા સવાસમાં રહેલો કટાક્ષ મળી ગયો ને હસ્યો.

“યસની પાસે અવારનવાર આવે છે.”

“યસ કોણ છે ?” આચાર્ય પુછ્યું.

“કામંદકનો પુત્ર યસ” રાક્ષસે જવાબ આપ્યો. “બિહુઓનો અમણી છે. અને બિહુ-ઓની વિદ્યામાં ને રાજ ચિકિત્સામાં થયેલ અધીષ્ઠ મનાય છે.” એ આ કુકુટારામમાં હાથ વાસો કરે છે.” રાક્ષસે કહ્યું.

“કુકુટારામ શું છે ?”

“એ બિહુઓનું તપોવન છે. અમનો વૈશ નારદ નરેન્દ્ર મુન્ડના સમયમાં રહી ગયો ત્યારથી એ સ્થાન ધણું પવિત્ર મનાય છે.”

અશ્વિનોના મોઢરથી થોડે દૂર નદી તીરે એક નાનકડું તપોવન હતું. તેમાં આઠ નવ નાની નાની ઝુંપડીઓ દેખાતી. કેટલાંક વૃક્ષ વૃક્ષો પોતાની વિશાલ છાયાથી આ સ્થળને રમણીય કરી રહ્યાં હતાં. પાટલીપુત્ર જેવા ઉદ્યાગી મહેરની પાસે આવું સુંદર ને શાંત સ્થળ મનોરમ થાય તેની નવાઈ નહોતી.

પહેલી ઝુંપડી આગળ એક વૃક્ષ પુરુષ બેઠો હતો. રાક્ષસે કહ્યું: “યસ અહીં આંજ બેઠો છે.” રાક્ષસ ઉતાવળે પડે તેના તરફ ગયો. આંખિ જિજ્ઞાસાથી આ વૃક્ષ પુરુષ તરફ જોઈ રહ્યો. મોટી

તેજસ્વી આંખો, સ્વચ્છ કેશવિહીન માથું, પહેાળા, બાડા હોઠ અને પીળાં વસ્ત્રો:-આ બધામાં શોભતો કામંદકનો પુત્ર યસ ‘નમો તસ્મ ભગવતો બરહતો સમાસ્તમ્બુદ્ધસ’ બોલતો બોલતો ડોકું ધુણાવતો હતો. તે ભલ્લમનસાધનો અવતાર લાગતો. આંખિ ઉત્સુકતાથી અને આચાર્ય ઝીણવટથી આ વૃદ્ધ પુરુષને જોઈ રહ્યા.

રાક્ષસે તેને શૌનકની વાત કરી અને આંખિના અનુયાયીઓ શૌનકને તેની પાસે લઈ આવ્યા. યસે તરત-આવા વૃદ્ધ પુરુષમાં ન આશ્ચર્ય રખાય તેવા ઉત્સાહથી-શૌનકને ઉપચાર કરવા માંડ્યા અને કુકુદારામની આ નાની ઝુંપડી આગળ પાછળ આવતા મનુષ્યોનું વર્તુલ થઈ રહ્યું. કેટલાકો અહીં આ આવતાં-આવા બિહુઓના સ્થાનમાં આવતાં જરાક ખંચાયા; પણ રાક્ષસ, આચાર્ય ને આંખિની હાજરીથી હીંમત રાખી રહ્યા.

યસ કોઈ કોઈ વાર પોતાનો પાઠ બોલતો, કોઈ વાર તાનમાં આવતાં શૌનકને સંબોધતો, કોઈક વાર હસીને રાક્ષસ જોડે બે અક્ષર બોલતો.

“મંત્રી !” યસે પુછ્યું; “આ બધા કાણ છે ?”

“આ તક્ષશિલાના રાજકુમાર મહાદેવીના ભાઈ,” રાક્ષસે જોળખાણ આપી. “ને આ એમના-” રાક્ષસે અચકાતે કહ્યું; “-એમના આચાર્ય.”

આંખિ અજબ થયો. આવી અજબ જેવી વાત સાંભળી આ વૃદ્ધ પુરુષે ઉંચું પથ્થુ ન જોયું ને બેદરકારીથી પોતાનો પાઠ અને ઉપચાર કરવા લાગ્યો. એટલામાં તેના જેવા બીજા બે બિહુઓ આવી લાગ્યા અને તેમણે શૌનકનો ઉપચાર કરવાનું કામ ઉપાડી લીધું.

“હે ભદ્રંત યસ” રાક્ષસે કહ્યું,

“આંખિ કુમારને આ ગૌતમ એવારાનું નામ કેમ પડ્યું તે સાંભળવું છે.” યક્ષની આંખોમાં રસ આવ્યો. તેણે આંખિ તરફ પહેલી વખત ધ્યાનથી જોયું, અને અજબ રીતે હસ્યો.

જરાક સખ્તાઈ ભરી રીતે, હમેશ કરતાં વધારે તટસ્થતા દાખવતા આચાર્ય અડમ બની આ વૃદ્ધ પુરુષને તીક્ષ્ણતાથી જોઈ રહ્યા. આચાર્યની તીક્ષ્ણ નજરની પરવા કર્યા વિના પોતાના બોડા માથા ઉપર યશે હાથ ફેરવ્યો ને હસીને કહ્યું: “રાજન્ ! ગૌતમ એવારો પરમ ધામ છે. એ નિર્વાણનું દ્વાર છે. અહીંથી ભગવાન તથાગત ગંગા જોળંગીને ગયા.”

“ભગવાન તથાગત !” આંખિએ અજબ થઈ પુછ્યું.

“ગૌતમ-શાક્યમુનિ. આ બિહુઓનો સંઘ સ્થાપનાર” ટાઢાશથી કોઈ પણ પ્રકારનો રસ દેખાડ્યા વિના આચાર્યે માહિતી આપી.

“ભગવાને-સંયુદ્ધ એવા ભગવાન તથાગતે શિષ્યોમાં પ્રિય એવા આનંદને કહ્યું;” વૃદ્ધ યસે આચાર્ય તરફ જોયા વિના બોલવા માંડ્યું. એના અવાજમાં પૂજ્યભાવની આદ્રતા હતી. એની આંખમાં ભક્તિનો નીશો હતો. અનેક વખત કહેલી વાત તેને મન વિનય અને નિકાય-ના સમગ્ર પાઠથી પણ વધારે પ્રિય હતી.

આંખિ જરાક હસ્યો. “ભદ્રંત યસ !” તેણે કહ્યું: “તથાગત ! એ કાણ ?”

નિઃશ્વાસ મુઠી યસે ઉંચી આંખો કરી અને બોલ્યો: “ભગવાન યુદ્ધ ! ભગવાન તથાગત ! ભગવાન વિજયચરણ સમગ્રજ્ઞ લોકનાથો ! રાજન્ ! ચક્રવર્તીપદ સરળતાથી મળે છે પણ ભગવાન સુગતની કથા સહેલાઈથી સંભળાતી નથી.” આદ્ર અવાજે યસે કહ્યું: “સાંભળો ! રાજગૃહથી નાલંદામાં આવતાં ભગવાન તથાગતે પ્રિય શિષ્ય

ભગવાન કૌટિલ્ય

આયરમા : આનંદને કહ્યું. “ચાલો પાટ-
લિક્રમામ જઈએ.” સિબ્યોએ હા પાડી

અને અહીંયાં ભગવાન
આવ્યા. ભગવાને બીજે
દિવસે સવારે ઉડી અતિ-
ગૌરવાર્હ આનંદને કહ્યું:
‘આનંદ! પાટલિક્રમામમાં
શહેર કોણ વસાવે છે ?’
આયરમા આનંદે જવાબ
દીધો : ‘પ્રભો! ભગવાન!
મગધના મંત્રીવર્યો સુનીધ
અને વરસકાર વજ્રજ્યોતે
રોકવા માટે પાટલિક્રમામ
આગળ શહેર વસાવે છે.’
આ સાંભળી ભગવાને કહ્યું:

‘હે આનંદ!
દિવ્ય દષ્ટિ-
થી હું જોઉં
હું કે મનુ-
જ્યોતી પણ
એક એવા
હજારો દેવો
પાટલિક્રમા-
મમાં વાસો
કરશે. હે
આનંદ! જ્યાં
સુધી સુંદર
પ્રાસાદો છે,
વ્યાપારીઓ
વ્યાપાર કરે
છે ત્યાં સુધી
આ પાટલિક્ર-
મામ જગતનગર

થશે અને દરેક પ્રકારની વસ્તુઓનો વિનિમય અહીંઆ થશે.’ અને બિવિધ ભાખતાં ભગવાન ધંમ્મરાજએ કહ્યું: ‘હે આનંદ ! પાટલિકપુત્રને તથુ ભય છે: અગ્નિ, જલ અને આંતર કલહ’ આમ કહી પશ્ચિમ દ્વારેથી ભગવાન બહાર પડ્યા અને આ ઓવારેથી ગંગાને પેલે તીર ગયા.”

યસની આંખો આકાશ પર ઠરી રહી હતી. તેમાંથી ભક્તિનાં તેજ ખરતાં હતાં. તેના અવાજમાં આદ્રતા હતી.

તે યસના શબ્દોમાં જિભિંભયાં હ્રદયની સર્જકતા હતી. તેની આંખ આગળ એના ભગવાન એને દેખાતા હોય એમ લાગતું હતું. તે માત્ર વાત નહોતો કરતો, પણ હ્રદયનાં વારંવાર દેખેલા મિત્ર દસ્યનું શાબ્દિક સજ્જન કરતો હતો.

યસની પૂજ્યભાવપૂર્ણ આંખો બધા તરફ ફરી, અને વિપલ વાર અપરિચિત અનેલી સૃષ્ટિને જોઈ રહી. બે બિહુઓ હઝાર વાર સાંભળેલી આ વાત રસથી સાંભળી રહ્યા. રાક્ષસ મુસલમાની ધીરજથી ધ્યાન આપી રહ્યા.

આંખોના મુખ પર હાસ્ય હતું. એક નજીરી વાતને પણ આ ભક્ષો ભોળો જુદ કેટલી અગત્ય આપતો હતો ! આચાર્ય સખત તટરજનામાં, તિરસ્કાર દર્શાવી રહ્યા : “રાક્ષસ !” આચાર્યે યસ તરફ જોયા વિના કહ્યું: “હવે આ ભેડા પરવાર્માં હોય તો શૌનકને લપ જઈએ.”

“જેની આજ્ઞા !” રાક્ષસે કહ્યું અને અનુકરેને શૌનકને ઉપાડી લેવા કહ્યું.

યસ આચાર્ય તરફ ડોળા કાઢી જોઈ રહ્યો. બિહુઓમાં એ અગ્રગણ્ય હતો; એના શબ્દો એનો સંધ પૂજ્યભાવથી સંધરતો; ધનનંદ પોતે તેની પાસે કદી કદી આવતો; અને અગ્નિના ખરેદથી તેની તરફ સ્પષ્ટ રીતે તિરસ્કાર ખતાવતો હતો. એનું આદમગૌરવ ધવાયું.

“તમે બ્રાહ્મણ કહાવો છો ?” તેણે જરાક અધીરાઈથી આચાર્યને કહ્યું; “તો સાંભળતા જાઓ-નિર્વાણમંત્ર” અને મોટે અવાજે તેણે પઠકાર કર્યો.

“બ્રાહ્મણ માથી જન્મેલાને હું બ્રાહ્મણ કહેતો નથી. જે તે ધનાઢ્ય હશે તો લોકો તેને ‘ભો !’ કહી બોલાવશે. જે આકંચન હોય, સેવાની ધગ્ગા વિનાનો હોય, તેનેજ હું બ્રાહ્મણ કહું છું. સર્વ સંયોજનોને છેદીને જે ત્રાસ પામતો નથી; જે આસક્તિથી પર ગયો છે, તેને હું બ્રાહ્મણ કહું છું. ચામડાના વરતને, તથા જાળને તથા મહોરીને ક્રમ પ્રમાણે છેદીને જેણે ભોગળને ફેંકી દીધી છે તેવા યુદ્ધને હું બ્રાહ્મણ કહું છું.”

આચાર્યના મુખ પર હાસ્ય હતું; પણ તેની તેજસ્વી આંખોનાં શ્વાંત ને એકાગ્ર તેજથી યસ છેલ્લી પંક્તિઓ બોલતાં અસ્વસ્થ થયો.

આસંગસ ઉભેલા લોકો પ્રિય થઈ પડેલા આચાર્યને આ પ્રમાણે સંબોધતા બિહુક તરફ જરાક ગુસ્સામાં જોઈ રહ્યા.

પલ વાર શાંતિ પ્રસરી.

“કામંદકના પુત્ર યસ !” તેના અવાજમાં તક્ષશિલાના વિશ્વવિખ્યાત વિદ્યાપીઠમાં શિષ્યસમૂહોને શાસ્ત્રજ્ઞાન દેતા પ્રતાપી આચાર્યની સત્તાશીલ શાંતિ હતી. “હું વિવાદ માટે અહીંઆ નથી આવ્યો; પણ ખચર ન હોય તો જાણી લે:

“સ્વર્ધમમાં અવ્યબિચારી, આર્યોની મર્થાદામાં વ્યવસ્થિત, વર્ણાશ્રમમાં સ્થિત, ચારે વિદ્યામાં વિચારદ એવોજ બ્રાહ્મણ નાશ પામતો નથી.

“પુત્ર દારા છોડી, તેના પોષણની પરવા કર્યા વિના જે પરિવારજક થાય છે, જે ક્ષત્રિયોને પરિવારિકાઓ કરે છે, તે હે યસ ! હંકને

અધિકારી થાય છે.—એટલું જ નહીં તેને ગામમાં આવવા દેનાર રાજ સ્વધર્મથી ચળે છે. ”

બોદા હસ્યા. આચાર્ય ફરીને આંભિ જોડે ચાલવા લાગ્યા. યસ ધુરડી રહ્યા.

“ કામદંકના પુત્ર યસ ” રાક્ષસે મીઠાશથી વાત ફેરવી; “ તમે વેશાલી^૧ ક્યારે જવાના છો ? ”

પલ વાર યસ બોલી શક્યો નહીં. “ હું બિહુઓ સાથે પરમ દહાડે સવારે જવાનો છું. ” તેણે માથા પર હાથ ફેરવતાં જવાબ આપ્યો.

આચાર્ય જતા હતા તે યસ તરફ ફર્યા. તેની આંખોમાં જરાક હાસ્ય હતું. “ વિનય વિવાદ ક્યારે પુરો કરશે ? હજી વસ્તુનો^૨ નિર્ણય થયો કે નહીં ? ”

“ ક્યાંથી થાય ? ” આ હજી વસ્તુ યસની અકળામણનો પ્રશ્ન વિષય હતો. “ આજે જ અધાએ ડાહ્યા થઈ બેઠા છે. ”

“ તેમાં વેશાલી જાઓ છો ? ”

“ હા. થું કયું ? નિર્ણય તો કરવેય પડ્યું તમે ક્યાંથી જાવું ? ”

આચાર્ય હસ્યા. “ જોતમ જોવારે જ જવાના હશે ? ”

“ હાસ્યો. ”

“ ચાલો હવે ” કહી આચાર્ય લાપ-સ્થૂલની નીકળ્યા.

પ્રકરણ ૨૦ મું

સકટાલ

ગૌરીના લાપ-સ્થૂલભદ્ર

સુવાર પડી તોએ ગૌરીની વ્યવસ્થાનો પાર રહ્યો નહીં. ઉગતા જીવનની તેની હોંશ નષ્ટ થઈ ગઈ. સેનાજિત માટે તેને પ્રેમ હતો અને છતાં તેના તરફ વિશ્વાસઘાત કરવાનું મન થતું. પિતા માટે તેને ગાદ સ્નેહ હતો અને તેને દુઃખી કરવાની ઇચ્છા હતી. વિષ્ણુમુખ માટે તેને પૂજ્ય બાવ મેદા થયો હતો, અને તેનાથી નાસી છુટવા માગતી હતી. એકીસાથે તે સેનાજિતને પરજીવા આગતી, પિતાને રીઝવવા માગતી, આચાર્યના મહાન કાર્યમાં મદદ કરવા માગતી—અને ત્રણેને સુખી કરવા માગતી. એના પ્રયત્નમાં હજારો વખતે પાર્વતીજી તો દુલની પ્રસારીમાં પડ્યાં હતાં.

સકટાલ પદમલ ક્યા ત્યારે તે અણસરતી બાલકી હતી; એટલે એ બાલકી તેના હૃદયમાં ધણી કડવાસ આપી નીચેતી. અને પ્રશ્નનો હોંશ રાજ્યમાં રહેલી હોવાથી પાલિકાનું વાતાવરણ તેને મન આત્મિક હતું. આ એક વિષ્ણુમુખતા આચાર્યના સ્થિતિવા વિચારો વેળે અનુભવ્યા. રાજનીતિમાં આંતર દુષ્ટોના હોંશ તેના પિતાની અપમંદતા નંદે વ્યવસ્થાની દુષ્ટતાનું પરિણામ હતું. આદ્યમદ્ય; સંસ્કૃત શુદ્ધિમાં, વિદ્યામાં, શિક્ષણમાં પદવીઓના અંગેની મેષ્ટતા હતી. સકટાલ અને વિષ્ણુમુખે કે મોટા સંકલ્પો કર્યા હતા. આ માટે નવું વિચારોના આરંભ તેઓ તે આંખો નીચે

૧. શહેરનું નામ. ૨ આ સમયે બાલ બિહુઓમાં જે તર પડ્યાં હતાં; એને સંસ્કારનો પુરો હોય એવો ‘દસ વર્ષનું’ હતા. યસ એક પક્ષનો નેતા હતો અને એક નામ, પક્ષ એ વિચારોના નિર્ણયકાર—અધિનિર્ણાનના સો વર્ષ પછી—વેશાલીમાં બિહુઓની સંસ્થા (મંચ) પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી હતી. એ સંસ્થા પછી સ્થવિરવાસી અને મહાસંધિક એવા બે પક્ષ પડ્યા.

મધ્ય: અને છતાં એક વસ્તુ એના મગજમાં તર્યાજ કરી. જે આ બધામાં પોતે મદદ નહીં કરે તો ધર્મદ્રોહનું કલંક તેને માથે પડવાનુંજ.

શબ્દો તેના કાનમાં ગળના કરી રહ્યા: “ખરી વિદ્યાનું સ્થાપન કર્યા વિના ઉદ્ધાર નથી!...” ખરી વિદ્યા! આ વિદ્યામાં સેનાજિતનું કે સ્થાન ન હતું. ‘કલિ એની મેળે અસ્ત થશે.’ કોને લીધે? આચાર્યને લીધે? એવું શું કરવા માંડ્યું છે કે કે કલિ અસ્ત થશે? અને તેમાં તેનું સ્થાન કયું? તેના પિતાનું કયું? સેનાજિતનું કયું?... પશુ તેનું સ્થાન કેવું હતું? ‘મહર્ષિના પાદ સેવતી ઋષિપત્નીની સ્પર્ધા કરનારી’ તે! અનસૂયા અરુંધતી-સોપામુદ્રા: અને પોતે તેમની પ્રતિસ્પર્ધા! તેનું હૈયું ઉછળી રહ્યું. તેના હયાના ધબકારા કેમ કર્યા શરૂઆત નહીં.

પશુ સેનાજિત!-વર્ષો થયાં તેના શબ્દ પર જીવનારો પ્રજુથી! તેનું શું? “ઓ અશ્વિનો! હું શું કરું? કોને પુછું?”

કોને પુછું?—એ પ્રશ્ન તેને ધણો અધરો લાગ્યો. તેને કોઈ સંકલ્પરી ન હોતી, તેના પિતા સાથે કોઈ સંબંધ રાખી શકતું નહીં, તેને કોઈ સચું નહોતું. સચું? હા. તેના માડીજીયા ભાઈઓ હતા-પશુ તે પ્રેતલોકના. વાસી જેવા દુઃખાપ્ત હતા. મંત્રીપદ ખોવા છતાં રાજ-સેવામાં ઉત્સુક એવો એક ભાઈ શ્રીયક વક્રનાસને રીઝરી, શ્વદાને પરણી દાક્ષેણ્યપણના અંત:પાલનું પદ ભોગવતો હતો. તે પાટલિપુત્ર આવવાની હિંમત કરતો નહીં અને પિતા જોડે કશો વ્યવહાર રાખતો નહીં. જીવતા આપનું તેણે કેટલાંએ વર્ષ થયાં સ્નાન કયું હતું.

સ્વૃણમદ્ર-મોટો ભાઈ પાટલિપુત્રમાં હતો. પશુ આજે બારબાર વર્ષનાં વહાળ્યાં વારાં તેણે આપ

ને બહેનનું મોં જોયું નહોતું. તે કુર્લાગાર હતો. તેણે છકાતેર પેઢીનું નામ બોલ્યું હતું. કુનીઆ બધી તેને સૃષ્ટિના એક કલંકરૂપ ગણતી હતી. તે શા કામનો?

પશુ ગૌરીનું એકલવાયું હત્ય એના ભાઈ માટે તલસી રહ્યું. ગમે તેવો હોય પશુ તેની માતા લક્ષ્મીવતીના કુખમાં પાકેલો સગો ભાઈ! એકની એક બહેનને કે રસ્તો નહીં દેખાડે!...

પશુ એ ભાઈ મળે ક્યાં? લોકવાયકા એ ભાઈની કારકીર્દીને અનેક રંગે ને રૂપે વર્ણવતી. કોશા નામની ગણિકાને ત્યાં પડી રહેતો; તેની સાથે સ્વરચ્છદે, આચાર ને વિચાર લાગી, વિહરતો; ધણીવાર તે પાનાગારમાં સુરામત બની કલહ કરતો. એને ક્યાં મળવું? કેવી રીતે મળવું?.....

કોશાનું જીવન નદી પર જવાના માર્ગ પર હતું. ત્યાંથી આવતાં ગીત, વાણ ને નર્તનનો ધ્વનિ તેણે ધણીવાર સાંભળ્યો હતો. અંદર જઈ ભાઈનાં દર્શન કરવાની ઊર્મિ પશુ કોઈક વાર ઉઠેલી. પશુ ગણિકાના ઘરમાં કેમ જવાય?...

આજે તેને ભાઈને મળવાનું મન થઈ આવ્યું. તેણે શિષ્ટાચારનાં, સાવચેતીનાં, પિતાની પ્રતિષ્ઠાનાં અનેક સૂત્રો પોતાની જાતને કઢી સંભળાવ્યાં. પશુ ભાઈને મળ્યા હૈયું ઠાલવવાની ઉત્કંઠા વધતી ગઈ. ગમે તેવો પશુ માનો જણ્યો ભાઈ! તેનું નહીં સાંભળે? તેને કોઈ શીખામણ નહીં દે? તેને કે રસ્તો નહીં બતાવે?...

‘ભાઈ! ભાઈ! ભાઈ! તને કેવી રીતે મળું’ તેનાં શેમે શેમ પોકારી રહ્યાં. બધાં જોને અન્યાય કરતા હતા. શા માટે એને કુર્લાગાર ગણતા હતા? ગણિકાને ત્યાં રાગજો નહોતા જતા, મંત્રીઓ નહોતા જતા? અને કોશા?

કેવીએક હશે ? આખું ગામ એની વાતો કરતું. એણે એના બાપને લોભાવ્યો તેમાં એ શું કરે !.....

જેમ તે વિચાર કરતી મ્હ તેમ સ્થૂલભદ્ર સીવાય ખીજે આરો દેખાવો નહીં. બાપ-તેનો વહાલો બાપ-તેને આકર્ષી રહ્યો.

અપોર પછી, પિતા અને પરાણાઓને જમાડી તે પાણી ભરવા મ્હ. અપોરે રસ્તા પર બહુ લોકો નહોતા મળતા. તે કોશાના ધર આમળ આવી—પણ પગ ચાલ્યા નહાં.

કોશા પાટલિપુત્રમાં સુવિખ્યાત વ્યક્તિ હતી. તેના આરણ્ય આમળ એક હાથી ખુલતો હતો, અને લોકો આવળ કરતા હતા. ત્યાં આમળ તેનાથી કેમ જવાય ? અને મણિકાને ત્યાં પોતે જન્મ-પોતે-ગૌરી-શકટાલની આત્મજ-મહર્ષિ-એના પાદ સેવતી, ઋષિપત્નીઓની સ્પર્ધા કરનારી તે ? તે ઝપાટાખંધ ત્યાંથી ચાલી મ્હ.

કોશાના ધરથી જેમ તે દૂર જતી મ્હ તેમ ત્યાં જવાનું તેને મન થયું. તે પાણી ભરી પાછી આવી. એ ધર ફરીથી દેખાતાં તે કંપી ઉડી. ત્યાં તે મન કાણુમાં રાખી શકી નહીં.

અપોરના તડકાને લીધે રસ્તો નિર્જન હતો. તેની સાથે કોઈ ન હતું. શા માટે બાપને પણ વાર ન મળી આવવું ? બાપ ! તેનો બાપ !

તે ધર આમળ આવી ઉભી રહી, થોડી આમળ મ્હ, થોડી પાછળ આવી. ધર આમળ બહારે કોઈ નહોતું. આરણ્ય ઉધાડાં હતાં. અંદરથી મૃદંગનો અવાજ આવતો હતો. કોશા મણિકાને ત્યાં તે જાય ? શા માટે ? બાપ બહાર આવશે, પછી અંદર જવાની શી જરૂર ?

આરણ્ય પાસે જવાની તેની હીમત ચાલી નહીં. તે પાસે એક ચાલીમાં મ્હ. ત્યાં પાછળ આરણ્ય દેખે તો ત્યાં તપાસ કરવાનો નિશ્ચય

કર્શે. ત્યાં એક ઝોટલા પર એક વૃદ્ધ વાસણ મળતી હતી.

ગૌરી ઉભી રહી, પાછી ચાલી, પાછી ઉભી રહી.

વૃદ્ધાએ પુછ્યું : “ કોનું કામ છે બહેન ? ”

“ સ્થૂલભદ્ર ! ”

“ સ્થૂલભદ્ર ? ” હસીને વૃદ્ધાએ પુછ્યું. “ તું કોણ છે ? ”

મહામહેનતે ગૌરીએ જવાબ દીધો. “ હું એની બહેન થાઉં છું. ”

“ શકટાલની છોકરી ? ” અન્યથા મ્હ વૃદ્ધાએ કહ્યું. “ શું કામ છે ? ”

“ મારે બાપને મળવું છે ” કંપિતા સ્વરે ગૌરીએ કહ્યું.

“ કોણ છે એ ? ” અંદરથી કોઈનો અવાજ આવ્યો. ગૌરીના ગભરાટનો પાર રહ્યો નહીં.

“ એ તો શકટાલ મંત્રીની પુત્રી આવી છે ” વૃદ્ધાએ કહ્યું. એક ખીજી સ્ત્રી આવી. તે ભુવાન, ને રૂપવતી હતી. તેણે આવી ગૌરીને અંદર આવવા નિમંત્રણ કર્યું. “ સ્થૂલભદ્રને મળવું છે ? જરૂર. આવો, હું લઈ જઈ ” અંદર જવું ન જવું એ પ્રશ્નનું નિરાકરણ થાય તે પહેલાં ખો નિશ્ચય કર્યો. ગૌરી બહાર ગામર મુકી ધરમાં મ્હ અને પેલી સ્ત્રી તેને ઉપર લઈ મ્હ.

ગૌરીમાં ધરની સમૃદ્ધિ જોવા જેટલી પણ સ્વસ્થતા નહોતી. જ્યારે જાન આવ્યું ત્યારે એક સુંદર ખંડમાં એક ઉભી, છટાભરી સ્ત્રીની સમક્ષ પોતે ઉભી હતી એવો ખ્યાલ તેને આવ્યો.

આ સ્ત્રીની આંખોમાં ઉંધ ને મ્હ હતાં. તેના વાળ વીખરાઈ મળેલા હતા, અને પારિજાતકનાં ફરમાએલાં પુલો કેટલેક કેટલેક હજી લટકતાં. સામેથી પુષ્પમાલાઓ પથ આમળ પડી હતી. એક પેટી પર ઉતારેલાં ધરણાં પડ્યાં હતાં. ગૌરીના ગભરાટનો પાર રહ્યો નહીં.

“દેવી ! શકટાલની પુત્રી આવી છે.”

“કાણુ ગૌરી ?” પેલી સ્ત્રી અનન્ય બની આગળ આવી. તેની અનન્યબી પણ વાર રહી. તેણે ગૌરીને જોઈ, હસી ને આવકાર દીધોઃ
“આવ બહેન, એસ !”

ગૌરીને લાગ્યું કે આ સ્ત્રી કાશી સીવાય બીજી હોઈ શકે નહીં.

કાશી પ્રતાપી મગધમાં પણ પ્રતાપ પાડનારી વ્યક્તિ હતી.

આઠ વર્ષની હતી ત્યારથી તેણે ધનનંદના અગ્રેસર નંદ આગળ ગાવું ને નાચવું શરૂ કર્યાં હતાં. કેટલાંક વર્ષો સુધી જીવ, સોનાનો કુંભ અને પંખો લઈ નંદની પાલખી, સિંહાસન અને રથ શોભાવ્યાં હતાં. મોટી થતાં તે નંદની રાજગણિકા થઈ. ધનનંદ ગાદીએ આવતાં તે રાજસેવાથી વિમુક્ત થઈ હતી; અને છતાં નરેન્દ્રથી માંડીને ગામના અધિકારીઓ અને શ્રેષ્ઠીઓ તેની સાથે પરિચય રાખવામાં મોટાઈ સમજતા હતા.

હિંમત આવતાં ગૌરી આ રૂપાળવી સ્ત્રી તરફ જોઈ રહી, તેનાં આકર્ષણોને પાર નહોતો. તેની લાંબી ને સુરેખ આંખો, બરેલા ગાલ, ઉચી ડોક, લાંબા ને ગોળ હાથ અને છટાદાર, ઉચું શરીર—આ બધાં વિલાસોત્સુક સ્વભાવનું સ્પષ્ટ સૂચન કરતાં. પણ તેના મુખ પર બલાઈ હતી. તેની આંખોમાં સ્નેહ હતો, તેની રીતભાવમાં સંસ્કારિતા હતી.

તેણે ગૌરીની વાત હેતથી સાંભળી અને મૃદુ ને મીઠા અવાજે કહ્યું: “તારા બાપને મળવું છે ? હા. પણ હજી ઉઠ્યા નહીં હોય.”

“ઉઠ્યા !”

“હા.” હસીને કાશીએ કહ્યું; “અમારે લાં ઉઠવાનું જરા મોડું છે. કું હમણાં જ ઉઠી.”

મધ્યાહ્ન પછી ઉત્તાર આ સ્ત્રીને જોઈ ગૌરીને કમકમાટ આવ્યો.

“ચાલ મારી જોડે, એને ઉઠાડીએ” કહીને ગૌરીને સાથે લઈ ગઈ. આટલે આવ્યા પછી પાછાં કેમ જવાય તેનો વિચાર કરતાં પહેલાં તે કાશી એને નીચે લઈ પાસેના મકાનમાં લઈ ગઈ.

પાસેના મકાનનું બારણું પાનાગારમાં—દારની દુકાનમાં—પડતું હતું. પ્રતિષ્ઠિત માણસો સીવાય બીજાને સુરા પાનાગારની બહાર મળતી નહીં; એટલે કાશીના ધરમાંથી દુકાનમાં આવવાનો આમ જાનો રસ્તો રાખવામાં આવ્યો હતો. આ દુકાનના એક ખંડમાં તેઓ આવ્યાં. સમૃદ્ધિશીલોના સ્વચ્છંદથી અપરિચિત ગૌરીને પોતે ક્યાં આવી છે તેનું ભાન નહોતું.

એક અંધારા ખંડમાં, જે પથારીઓ અને ત્રણેક આસનો પડ્યાં હતાં. ચારે તરફ મંધ ને પુષ્પની સુવાસ ઉડી રહી હતી. ભોંય પર અનેક પ્રકારની સુરાનાં ખાલી પત્રો પડ્યાં હતાં. જે બારણે તેઓ આવ્યાં તે શીવાય બધાં બારી અને બારણાં બંધ હતાં. ગૌરી બારણામાં ફાંપલ થતાં અચકાઈ એટલે પહેલાં કાશીએ જઈ એક બારી ઉઘાડી.

એક પથારી પર, ગમે ત્યારે પણ ગૌરીના સહોદર તરીકે ઓળખાય એવો, એક પુરુષ ધસ-ધસાટ ઉઘતો હતો. તે પુરુષોમાં અસાધારણ ગણાય એવા સ્વરૂપનો હતો. તેના સુવાસભર્યાં લાંબા વાળ પથારી પરથી બટકતા હતા. તેની બંધ આંખોની આસપાસ ઉજ્જગરા અને સ્વચ્છંદે કાળાં ચાઠાં પાડ્યાં હતાં, છતાં તે આકર્ષક હતી. તેના હોઠ પર વિષમલાલસા સ્પષ્ટ દેખાતી. તોફાનમાં ચારે તરફ વેરેલાં પુષ્પોથી તે રણમાં વિજય પામી નિદ્રા લેતા યોદ્ધા જેવો દેખાતો હતો.

[ચત્રકાર :] “છોકરી ! શા માટે અહીંઆ આવી ? તારું અહીંઆ શું કામ છે ?” -૫૪૮૦ [શ. ગોશ્વકર

પોતાના આ બાઇને ઝોળખ્યો હતો. છતાં આવા વિષયી પુરુષ પાસે જતાં ગૌરી ખંચાઇ. કોશા ઉત્સાહભર્યા સ્નેહથી પથારી પાસે ગઇ અને સ્થૂલભદ્રના કપાલ પર હાથ ફેરવ્યો.

“ભદ્રદેવ ! ઉઠો !” કોશાએ કહ્યું. આ ગણિકા ગમે તેવી હોય તોપણ તેના બાઇને ચાહતી હતી એ વાત તો ગૌરીને નિઃસંશય લાગી.

ઉંઘમાં સ્થૂલભદ્રે પાસું બદલ્યું અને હંમેશની ટેવથી પોતાના હાથ વડે કોશાના હાથને આંટી નાખી. ગૌરીએ શરમના માર્યા આડું જોયું.

“દેવ ! ઉઠો. ગૌરી આવી છે. ઉઠો, ગૌરી-તમારી બહેન !” કોશાએ કહ્યું અને સ્થૂલભદ્રને હટાવ્યો.

“ઉઠ” કરી અધીરાઇથી તેણે કોશાનો હાથ દૂર કર્યો.

“ઉઠો દેવ ! ગૌરી મળવા આવી છે.”

એકદમ સ્થૂલભદ્ર કચવાઇને ઉઠ્યા અને ગુસ્સામાં કોશાને દૂર ધકેલી. તેની આંખો ઉબગરે લાલગોળા હતી, અને બારીમાંથી આવતા અજવાળાને લીધે ઉધાડે રતી. તેના કપાળ પર બગડેલી ઉંઘ અને સુરા બેના મિશ્રણથી નીપજતો ગુસ્સો હતો. દાંત પીસી તે બોલ્યો : “શું છે ? ઉંઘવા પણ નથી દેતી !”

કોશાએ હેનથી તેને વાંસે હાથ મુક્યો. નિદ્યતાથી સ્થૂલભદ્રે તેને ખસેડી નાખ્યો. “જતી રહે. કેમ આવી છે ? જપ્ત તો દે.” તે ગભર્યો અને કોશાને ધકકો મારી દૂર ખસેડી.

નીચું જોઇ ઉભી રહેલી ગૌરી પણ તેની નજરે પડી. પહેલાં તો લેને સ્વપ્ન જેવું લાગ્યું. તે ડોળા ફાડી જોઇ રહ્યો, પછી પોતાના વાળ પકડી ખેંચ્યા, પછી આંખ પર હાથ ફેરવ્યો.

“ગૌરી ! ગૌરી !” ખોખરા અવાજે

સ્થૂલભદ્રે કહ્યું. “તું ક્યાંથી ? પિતા મથસહન મયા ?” તેણે એકાદજો જોઇ રહેતાં કહ્યું. તે પોતાની સ્મરણશક્તિ સતેજ કરવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો.

“ના. એ તો માત્ર મળવા આવી છે” કોશાએ કહ્યું. સ્થૂલભદ્ર કચવાઇ ગયો. “અરે પણ તું જાની રહેતી” કોશા જરાક હસીને મુગી રહી. હમણાં હમણાં સ્થૂલભદ્ર ચીઠીઓ થઇ ગયો હતો.

ગૌરીને નાસી જવાનું મન થયું. આ માણસને શું કહેવું, ને શું પુછવું ? એને જીવન એક નિરંતર મચી રહેલો વાસનાનો ઉત્સાહ હતો. સેનાનિજત, વિષ્ણુગુપ્ત, રાજ્યનીતિ, ઋષિપત્નીઓની સ્પર્ધા એ બધાંની આને સ્ત્રી પરવા ? એ બધાંને સમજવાની આને ક્યાંથી બુદ્ધિ ? અને એની સલાહ શા કામની ?

“તને અહીં કાણુ લાવ્યું ?”

“કોશા” ગૌરીએ યુગળાતે, રડતે રાગે કહ્યું.

“કોશા !” તેના તરફ ફરી સ્થૂલભદ્રે કહ્યું ; “તને આ કર્યા વિના નહીં ચાલ્યું ?” તે કોશા તરફ કંટાળાથી, અકળામણથી જોઇ રહ્યો. કોશા સ્નેહભરી સહિષ્ણુતા દર્શાવી રહી. “જાકરી ! શા માટે અહીં આં આવી ? તારું અહીં આં—અહીં આં—” તેણે તિરસ્કારથી ચારે તરફ પડેલી સામગ્રી બતાવી, “શું કામ છે ?”

ગૌરીનું હૈયું ભરાઇ આવ્યું. તેની આંખમાંથી આંસુ ખરવા માંડ્યાં. મુરકા ખાતાં તેણે કહ્યું : “બાઇ ! મેં સુલ કરી. હું જાઉં છું.”

“જા. મને કાઇનું મોહું નથી મમલું.”

ગૌરીથી ધાંટા પાડી રડાઇ ગયું. તે જાન સાંભળી સ્થૂલભદ્ર એકદમ ઉભો થયો. ને તેની પાસે ગયો.

જોઈશો. જોઈશો નહીં રહે. "તે અમલ સિદ્ધિથી મિત્રો. " મારું મોઢું તારે જોવા આવ્યું નથી. જન."

સહી રહી જોઈશો બીજીની મારી આવી મળે. કોણ સ્વૃષ્ટભાદ્રની પાસે આવતી.

"આદેશ નાથ! આમ આકળા સા માટે થડો છે. જે જરા સ્નાન કરે, જણ મધુ ખીચે, ખાઈ રસરસ થશે."

"મારે સ્વસ્થ થવું નથી" તેણે કહ્યું. પર આકળાથયુ ઠાઠી. "જોઈશો. પછી જોઈશો. જોઈશો" તે અહાર બધાં લાગ્યા. "જોઈશો બધાં છે. જે સ્નાન તો કરે. ખાંચે કો હાથ?"

"યમને ધેર" કહી મહાને તરછોડી સ્વસ્થ ભદ્ર જાવી ગયો.

કાશાએ નિઃશ્વાસ યુક્તે. હાથમાં હાથમાં સ્વૃષ્ટભાદ્રની તાપ્તિએત સારી નહોતી રહેતી.

અકરણુ ૨૧ મું

જેમાં સ્વૃષ્ટભાદ્રને નવો રસ્તો જડે છે

જુહાપાદામાં સ્વૃષ્ટભાદ્ર ધારી મહાર નીકળ્યો. અને તડકાની પરજા કર્યા વિના પાસે ના કમળા હવાળા વરસે ગયો.

જેના અમળમાંથી હજુ નીસો ફર મળે નહોતે. હજુ મુદ્રિ બધી સ્વનવત્ લામતી હતી. તેમાં કચ્ચાએલી હાંધી જાણી આખી ફુનીઆ તેના પર ઘુર્મી મડતી હોય જોવો કે અમ તેને પેલા મળે હતો. જે ફુનીઆમાં જ પીને ઉંધાવ વહી તે ફુનીઆ કુઃખમ નહીં તો બીજું શું? જર વર્ષ થયાં તે કોરાને સાં પડ્યો. પાથરો ફેટે હવેલ અને પથે પળ નિકાવ લુસિનાં તોફાનો- માં તે ચમ્પો નહો હવે. કોણ માટે પિતા, મુતિયા ને જાત તેણે જતાં કર્યાં હતાં, સમ્યાં સાંખ ખીચોને વીસારે પાડ્યાં હતાં. પથુ તેની વાની બહેન જોરી તેને મન એક પવિત્રતા અને નિર્દોષતાની મુતિ હતી. તે મુતિને આપ પાનામારમાં કોણા થઇ આડી તેથી તેને કોણ જાણ્યો. કોણાએ તેની બહેનની પવિત્ર મુતિને કાઢ કરી. કેલક દુઃસહ.

બર વર્ષ થયાં તે કોરાને સાં પડ્યો. પાથરો ફેટે હવેલ અને પથે પળ નિકાવ લુસિનાં તોફાનો- માં તે ચમ્પો નહો હવે. કોણ માટે પિતા, મુતિયા ને જાત તેણે જતાં કર્યાં હતાં, સમ્યાં સાંખ ખીચોને વીસારે પાડ્યાં હતાં. પથુ તેની વાની બહેન જોરી તેને મન એક પવિત્રતા અને નિર્દોષતાની મુતિ હતી. તે મુતિને આપ પાનામારમાં કોણા થઇ આડી તેથી તેને કોણ જાણ્યો. કોણાએ તેની બહેનની પવિત્ર મુતિને કાઢ કરી. કેલક દુઃસહ.

આટલાં વર્ષ તેના હાંધમાં સરમનો સંચાર મળે નહોતો. કરેક મળે, અભેચાળથી તિર- કારવામાં તે મળે મળે હતો. સદ્ગુણોની

મરહરી કરી કરી તે નહોત મળ મળે હવે. આજ તેણે જોરીને જોય. જોરીના અમળમાંથી પરિવર્તાવો, સ્નેહનો અને મહાને પડી વાગ્યો. જોઈશો આપણાં વર્ષો જે વાહ તેણે જોય વહોતી તે તેણે જોય.

જોરી જેવીની અદમતા અને પોતાની સ્વૃષ્ટતા વચ્ચેના અંતર તેને આપણાં સ્નેહ તેને પોતાની રિમિતિની કરચ આવી. અવિત્રતા અને નિર્દોષતાની નમ મુતિમાં હાંધે કરતારે તેને પોતાની અધોમતિ સાચળા. તેના અદમ કાંધે; આ જોરી એ પાને એક માન્ય હોઈ હતાં, અને છતાં કર્યાં જોરી અને કાં પોતે.

જોરી જેતાં તેને જેના પિતા અમ આપણા પિતા થઈ આપણાં ફુનીઆની મુતિ-અને તેની આજ્ઞાહિત મધુ અમુક મુતિ આપ આપી.

આસિદ્ધિમાં-યુક્તે. માથે મળે, મળે તેજ સ્વી, મળે. મળે મળેનું કામન અમાનુષ્ય આપણાં વર્ષો તેને સ્વસ્થ મળે. જોઈશો પોતાની આખી અપલી હાંધમાં તેના મિત્રાની સાચ મુતિ તેના સાચ અમળ સ્વી સ્વી.

નિર્દોષતાના કોણ અમિત્રાં આપણે જોઈ જોઈ આપણાં મળે. મળે. મળે તેને મળે મળે.

નિર્ધનતા, અધાપો, નરેન્દ્રનો દ્રેષ અને પુરવાસી-
ઓના તિરસ્કારમાં પશુ ભયંકર ગૌરવ ધારી
રહેલા વૃદ્ધ શકટાલ નજર આગળ દેખાયા,
આવા પ્રતાપી કુશળા અવશેષમાં એક નિર્માલ્ય
અવશેષ, તે તેનો ભાષ. શ્રીયક-જેણે કીર્તિમય
મરણ કરતાં અકીર્તિ કરે જીવન પસંદ કર્યું તે;
અને બીજો પોતે જે બધું વીસારી સુરાપાન
અને કાશાના આલિંગનમાં દિવસ ને રાત પુરા
કરતો હતો તે. તેનો આત્મતિરસ્કાર વળ્યો.

તે તિરસ્કારથી હસ્યો. મહત્તા, કીર્તિ,
ભવ્યતા-એ કાનાં સગાં ને કાનાં નહીં? તેમાં
સાર શો? ક્યાં અમાત્યશ્રેષ્ઠ શકટાલ અને
ક્યાં આંધળો, ક્ષુદ્ર બીખારી આજનો શકટાલ?
ક્યાં બાલ્હિકાચાર્ય અને ક્યાં તેનો વંશજ
પોતે? બધા જન્મ્યા; બધા મુઆ. ખાલી હાથે
જેમ આવ્યા તેમ ખાલી હાથે ગયા. પોતે
સુરાપાનમાં ચક્ર્યુર રહેતો. બીજા કીર્તિનું-જાત
છેતરામણની સુરાનું-પાન કરતા. આખરે
બધાને રસ્તો એકજ. તે કડવાશથી હસી રહ્યો.
કેવી વ્યર્થતા! કેવાં ફાંદાં! મડેનત કરો. કે
ન કરો; કીર્તિ મેળવો કે ન મેળવો: મહત્તા
પામો કે નહીં; આખરે જન્મથી મરણ સુધીના
એક કંટાળાભર્યા પ્રયાણ સીવાય તેને બીજું કે
દેખાયું નહીં.

તે થાકેલો હતો; નિરોજ હતો; કચવાએલો
હતો. હજી નિદ્રાભંગની મહાવ્યથામાંથી છુટ્યો
નહોતો. એની કંટાળેલી દષ્ટિએ આખી
જીવનચર્યા નિરર્થક દેખાઈ. પશુ અભારના તેના
કચવાટનાં મૂલ ધણી ઉંડા હતાં. પરંતુ મૂલ તેની
શક્તિનું શ્રેયિષ્ય હતું. દિવસ ને રાત અનેક
પ્રકારની મસ્તી સેવી તેનું શરીર નિર્બલ પડ્યું
હતું; અને તેનું મગજ સ્થિર અને અસ્વસ્થ
રહેતું હતું. આખો વખત સુરાના સેવનથી તે
કૃત્રિમ ઉત્સાહ રાખી રહેતો; અને ખરું બળ

ખોતો હતો. શરીર ને મન હવે છેલ્લે માટલે
બેઠાં હતાં. સુરાપાન વિના તે અત્યંત દાખવવા-
ની ના પાડતાં હતાં. અભારે સુરાના ધેનમાંથી
જગતાં, ઉંઘના ભંમથી કચવાતાં, ગૌરીને જોઈ
અધમતા અનુભવતાં અને શરીર ને મન-
જવાબદારી ઓડી નિઃસત્વ દશામાં પડ્યાં હતાં.
જીવનક્રમ માત્ર ભારણ લાગતો હતો; તેની નીચે
કચરાઈ જવાનો તેણે ન છુટકે સંકલ્પ કર્યો
હતો.

આથી પશુ એક મોટું-અને ખરું જોતાં
મોટામાં મોટું-કારણ કાશા હતી.

કાશા, ડુનીઆમાં ધણી પ્રતાપી સ્ત્રીઓ
હોય છે તેમ, સદાએ તરસ્યા વિલાસની મૂર્તિ
હતી. રસિકતાના ધનુષ્ય પર ઠરેલા ભોગાકાંક્ષાનાં
તીર જેવી સ્થિર, એકાચ ને તત્પર તે હતી. તે
માતી, અને સષ્ટિ યુંજતી. તે ચીતરતી અને
સર્વે ભાવો મૂર્તિમાન થતા. તે નાચતી અને
દશે દિશાઓ ચનગન કરતી. તે હસતી કે
ક્રોધોભેતી અને લાલસા ચારે તરફથી મર્યાદા
છોડી ઉમરાતી. તેની આંખો કટાક્ષ ફેંકતી અને
હેયાં કહ્યું કરતાં નહીં. તે આલિંગ્યની અને
મોક્ષનો સ્પર્શ થતો.

દિવસ ને રાત-બાર વર્ષ સુધી આ સદાચ
તત્પર એવા બાણને એણે ઝીલ્યું હતું. અને
સત્કારથી નિરંતર સેવેલી આ જીવનચર્યામાં
તેને પલ વાર પશુ વિચાર કરવાનો વખત
મળ્યો નહોતો. થોડો વખત થયાં તેની શક્તિ
ક્ષીણ થતી હતી. અને પહેલાં જોવો સત્કાર કરવો
અથવા થઈ પડ્યો હતો.

પશુ કાશાને તૃપ્તિ નહોતી. કાશને પશુ
અતિતૃપ્તિ થઈ શકે તે તે સમજી શકે એવું
નહોતી.

સ્થૂલભદ્ર અતિ તૃપ્તિની દુઃસહતા અનુભવ
સાં લેતો.

તે કપાટાબેર ગામની બહાર નીકળ્યો અને અજ્ઞાતમણનો માર્ગો આગળ ને આગળ ચાલ્યો.

નમતો પહેર થયો. પાછા વળવાને બદલે તે આગળ ચાલ્યો. માથું ડુઃખતું હતું, પગ ડુઃખતા હતા, ને આત્માનું ડુઃખ સહુ જતું નહોતું. અધું અકારું હાગતું હતું. સૂર્ય, બોમ્બ, પ્રેમી, દુષ્ટો એ બધાં તરફ કંટાળાની નજરે તે જોતો હતો. અધુંજ ભારરૂપ હતું.....

એક મુંડ અને તેના બે શિષ્યો રસ્તા પર થઈ એક નેળ તરફ વળતા હતા. સ્થૂલભદ્રે તિરસ્કારથી તેમની સામું જોયું. આવા માણસો શા માટે આમ નીરાંતે ફરતા હશે? ફુતીઆમાં ડુઃખ જોઈ છે કે વળી અમ રખડવાનું ડુઃખ વેઠવું?

તેણે જણના હાથમાં રંજેહરજી હતાં. સ્થૂલભદ્રે વિચિત્ર રીતે તેના તરફ જોઈ રહ્યો.

સ્થૂલભદ્રે પહેલાં સાધુ તરફ દ્રષ્ટિ કરી. એણે સખળ અને નિરાંગી શરીર જોયું; એણે તેજસ્વી ને શાંત મુખ જોયું; જ્ઞાન અને કરુણાથી પૂર્ણ આંખો જોઈ. એણે સમભાવની પરાકાષ્ટા પર પહોંચેલાં વ્યક્તિત્વનું દર્શન રચ્યું.

ક્યવાએલા સ્થૂલભદ્રની નજરે નવું તેજ દેખાયું. અતિવૃત્તિને લીધે ફુતીઆથી તે કંટાળી ગયો હતો. તે ફુતીઆ આ માણસને સ્પર્શતી નહોતી એવો ભાસ થયો. ધર્મસમિતિમાં લીન સાધુએ હંચું જોયું ત્યારે તેણે હાથ જોડી નમસ્કાર કર્યા.

“વત્સ! ધમ્લાભા!” સાધુએ કહ્યું.

“ક્યાં જાઓ છો?”

“આ મામમાં રાતવાસો કરવા જઈએ છીએ. હે વત્સ! તું કોણ છે? આવાં ચીમળાએલાં વચ્ચે ને કરમાએલાં પુણ્યો પહેરી ક્યાં ફરે છે? નગર તો પશ્યું દૂર પડ્યું છે.”

“મારે ક્યાં પશ્યું જવું નથી.”

“ત્યારે શું કરશો?” સાધુએ કહ્યું.

“મારે કે પશ્યું કરવું નથી.”

“ત્યારે હે વત્સ!” સાધુએ કહ્યું.

“બિનામગરૂપી સુધાનું પાન શા સારુ કરતો નથી કે જેથી વિષમજન્ય ક્ષણિક સુખનો લાભ કરી તું મહાનંદ પામે?”

સ્થૂલભદ્ર જોઈ રહ્યો. એને એવો પ્રયોગ કરે એવીજ સુધા જોઈતી હતી. કાશા અને તેના પર અવલંબેલા જીવને પેદા કરેલાં ડુઃખો શમાવવાની સુધા ક્યાં મળે?

“સુધા ક્યાં મળે?” નિરાશાથી સ્થૂલભદ્રે પૂછ્યું.

“પારાવાર વિપત્તિરૂપ સંસાર સમુદ્રમાં કુબનારને સર્વજ્ઞાનીઓમાં શ્રેષ્ઠ, સર્વ પરમેષીઓમાં પ્રથમ એવા શ્રી મહાવીર અરિહંતને શરણે જા.”

સ્થૂલભદ્રે મહાવીરના અનુયાયીઓ વીરો થોડું સાંભળ્યું હતું. “પ્રભો! આપ કોણ છો?”

“વત્સ! મારું નામ સંજીવિવિજય છે. તું મારી સાથે આવશે? ડુઃખમય સંસારમાં છુટવાનો એજ રસ્તો છે.” આત્મિક સંજીવિવિજયે ઉમેર્યું.

પળ વાર સ્થૂલભદ્રે વિચાર કર્યો.

આની જોડે નહીં જાય તો પાછી કાશા; નિરંતર ગામન, વાહન, દુલ્હ, સુરા; નિરંતર વધ, માલ્ય ને રંજ; નિરંતર દેહનાં ક્ષણિક સુખ, નિરંતર કલ્મોહ, દુર્જન ને હાસ્ય, વિયોગ ને સંયોગ, એજ પાછી ચિત્રશાળા, એજ પાણું પાનાગાર, એજ પાછી શરવા. આ અનંત ચક્રના પાશમાંથી છુટવાનો રસ્તો શો? અને આની જોડે જાય તો સ્વચ્છંદે વિહાર; ભૂમિની ચમ્પા; બિશાનું અન્ન; નહીં વિરહનો અગ્નિ, નહીં સર્વોમનો લોભ; નહીં મુખ, નહીં ડુઃખ.

પળ વાર તેને કાઠીલી કાશાં વાહ જાયવી.

તે વાટ જોશે, રક્ષે, કકળશે.... પણ સવારે
હઠી તેનું મોં—રાતે તેનું મોં...

“ભગવાન ! હું તમારે આપીન છું. અને
દીક્ષા આપો.

સંઘતિવિજયે તેને માથે હાથ મુક્યો.
“વત્સ ! ત્યાં પાસેના ગામ જઈ સામયિક-
પૂર્વક હું તને દીક્ષા આપીશ. જિનાગમના
સ્તંભ થવાનું તારે લક્ષ્ય લખાયું છે.”

સ્થૂલલદને હૃદય પરનો ભાર હલકો થયો
લાગ્યો, તેણે પાછા ફરી નગર તરફ જોયું અને

દાંત પીરયા. કાળા પાળા રૂપ-રસ, ગંધ,
સ્પર્શ ને શબ્દનું—રસિકતાના મનુષ્ય પર-કરેલા
ભોમાં કાક્ષાના તીર જેવી સ્થિતિ, એકાગ્ર ને તત્પર
એવી કાક્ષાનું અરપણ ને અરપણ થતું સ્મરણ
ચિન્હ હતું. ફુનીઆમાં જેટલી વગ્ન તેને અકારી
થઈ પડી હતી તેની એ પ્રતિમા હતું.

તેણે બીજી તરફ જોયું. રૂપ, રસ, ગંધ,
સ્પર્શ ને શબ્દના દ્વેષ તરફ એ જતો હતો.
ઉત્સાહથી તેણે ડગલાં ભર્યાં; એ દ્વેષમાં તેને નવું
જીવન જણાયું.

પ્રકરણ ૨૨ મું

—:૦:—

જેમાં પોતે કોને પરણશે તે ગૌરીને સમજાતું નથી

ગૌરી જન્મ તેમ કરતી ઘેર આવી. જાનાં-
માનાં કાશા જેવી પતિત અને ત્યાં જઈ આવી,
તેના ગભરાટ, અને તેના ભાષની દુર્દશાના
દર્શનથી પેદા થએલો ખેદ એ બેથી તેની હતી
તેટલી હોંનિત પણ આવી ગઈ. તેની સૃષ્ટિ પર
પ્રભયકાર થવાની તૈયારી થતી હોય એમ લાગી.

આજે તેનું ઘર મંદિર થઈ ગયું હતું.
આમણા ખંડમાં તેના પિતા અને આચાર્ય
વિષ્ણુગુપ્ત બેઠા હતા; અને દર્શન કરનારાઓની
પરંપર આવતી અને જતી. આ ખુંપડીએ
આટલા માણસો કદી જોયા ન હોતા. તે રસોડા-
માં કામ કરતી કરતી થોડી ધણી વાતચીત
સાંભળતી હતી, પણ તેમાં તેને રસ પડતો ન
હતો. પાછી ખુંપડી નિહાવ ને એકાંત ક્યારે
થાય તેની તે વાટ જોતી હતી.

તેને સેનાજિતને મળવાનું થયું મન થયું
હતું. એ બીચારો પરણવાના તલસાદમાં ઘેલો
બનતો હશે, અને અહીંઆં તો તેની કન્યા
બીજાને વરાવવાની હતી. કહવાજથી ગૌરીએ
વિચાર કર્યો. સેનાજિત આજે આવશે એમ

તેને લાગ્યું હતું. કાલે તેના પિતાએ કંઈ સ્મરતે
લગ્ન નક્કી કરશે તે કહ્યું હતું; આજે તે નરેન્દ્ર
દેવની સ્ત્રી આસા છે તે કહેવા આવેલો
જોઈએ. આવે તો તેણે શું કરવું ?

આખરે તેની આશા ખરી પડી. ઉતાવળે
પગે સેનાજિત આવ્યો. અને શક્ટાબને દોરી
અંદર લઈ આવ્યો. ગૌરી યુગ્મગાઈ ગઈ. શું મોહું
લઈને સેનાજિતને મળી શકશે, કે પણ વાત કરી
શકશે ? શું એ લગ્નતિથિ નક્કી કરી લાવ્યો ?
શું તેના પિતા તેને પરણાવવાની ના કહેશે ? શું
સેનાજિતને તે આખરે નહીંજ વરે ? અને આખરે
તેના પિતા તેના લગ્નની ના કહેશે. આરે તે શું
કરશે ? તે ક્યાં જાય ? ક્યાં ભરાય ? ધરમાં
એક ખંડ ખાલી નહોતો. શક્ટાબને દોરી
સેનાજિત અંદર લઈ આવ્યો. તેનું મોહું મંબીર
હતું. તેની આંખોમાં ઝાંઝાન હતી. શું પિતાએ
ના કહી દીધી ? ગૌરીને સંશય થયો.

“કેમ બેટા !”

“કાલે તમે કહી હતી ને જાન મેં નરેન્દ્ર-
દેવને કાંઈ ના પડી.” બીજાએ ના પડી સેનાજિતે

જો. ગૌરી આસ રૂંધી સાંભળી રહી.

“ વાર.”

“ નરેંદ્રદેવ તમને નૈમિષારણ્ય જવા દેવા પુછી છે.”

“એટલે શું લગ્ન માટે નરેંદ્રદેવે રજા આપી ? હવે પિતા શું કહેશે ?” ગૌરીનાં અંગે અંગે કાંપી રહ્યાં.

“ તિથિ ?” શકટાલે પુછ્યું. તેના અવાજ કઠોર હતો. સેનાજિતે નીસાસો નાખ્યો. “ હમણું તિથિ નક્કી કરવા ના પાડી. નરેંદ્રદેવે કહ્યું મહાદેવી હાથ પીપર જાય છે. પાછાં ફરશે પછી વાત.” જરા કટુતાથી તેણે આગળ ચલાવ્યું; “તમે જાણો છો ને નરેંદ્રદેવ અને મહાદેવી મને પોતાના પુત્ર સમાન મહેલે છે.”

“ ત્યારે હમણું લગ્નતિથિ કેમ નક્કી થાય ?” શકટાલે પુછ્યું. ગૌરીને પિતાના અવાજમાં અપરિચિત કંપ સાંભળાયો. થોડી વાર કાંઈ બોલ્યું નહીં. ગૌરી પિતા શું કહે છે તેની વાટ જોઈ રહી. પિતા શું હમણું વિવાહ તોડી નાખશે ? શું ચલે ? સેનાજિતનું-તેનું શું થશે ?”

“ત્યારે હાથ તો મારું નૈમિષારણ્ય જવાનું પણ રહ્યું.” શકટાલે કહ્યું.

ગૌરીએ ધારણું કાંઈ કે બોલ્યું નહીં. તેને શું સેનાજિતને જ વરાવવી એવું પિતાએ નક્કી કર્યું હતું ? તેને પણ વાર હર્ષ થયો. પણ શતના જેમની આચાર્યની આડમ મુખમુદ્રા તેને યાદ આવી. શું આચાર્યે નિમજ્જ મહત્ત્વે ? એ કેમ બને ?

જન પુરુષમાંથી કેટલું પણ કે વધારે બોલ્યું નહીં. બે જણ પાસે રહ્યાં. ગૌરી નિમાસજીમાં પડી. એક રીતે તેને પીરસત મધ. હમણું કાંઈ

સેનાજિત જોડે સંમત થઈવા માંગતું ન હોતું; એટલે અપરિચિત દૂર હતી. અને પિતા પણ હાથ અહીંયાં જ રહેશે. પછી જે થવાનું હશે તે થશે. તેનો મનરાટ ઓછો થયો. તેને માથે ઝમુમતો ભય દૂર ગયો. હજી વિચાર કરવાનો, કાંઈને પુછવાનો મહેલ વખત છે. આચાર્ય તો બે ત્રણ દિવસમાં ચાલી જશે. ક્યારે આવે તે કાણ જાણે ! અને પછી પાછું મધું હતું તેનું મધ પણ જાય. સેનાજિત શીઆરો કેવો દીલગીર દેખાતો હતો ? તેને પરજુવાનો કેવો કાંડ હતો ? તે કેવો નિરાશ લાગેલો લાગતો હતો ? તેના રોહ કેવો નિમજ્જ ને આડમ હતો ? તેને શા સારુ છેલ્લે કેવો ? પિતાને આ શી અલ્લમ મુઝી ?

સાંજ પડી. તેણે ઉત્સાહથી રાંધવા માંડ્યું. મધ કાલનું ઘેરાએલું વાદળ આજે ઉતરી મધું લાવ્યું. જમતી વખતે તેણે આચાર્યને જોયા. તેના ધીમા ને સ્વસ્થ રૂપમાં રહેલી શક્તિ તેણે જોઈ. તેની તેજસ્વી, તટસ્થ આંખોમાં રહેલી, મહત્તાનો પ્રતાપ પ્રસરી. તેની જણાઈ મુશ્કેલિત ભરમથી આપતા કપાળની મોહિની. તેને અસર કરવા લાગી. શું તે અજ્ઞાન અધિન જેવા લાગતા હતા-કે માથે શંકર જેવા કે સુવાન ઘણેલા બૃહસ્પતિ જેવા ? ગૌરી પીરસતાં પીરસતાં તેના તરફ ગૌરી પુષ્પીથી, મર્યાદાભંગ કર્યા વિના જોઈ રહી.

ત્રણ આઠણો બેઠા હતા-આચાર્ય, પ્રમંડક ને શકટાલ. તેના પિતાને તે રાજ જોતી હતી, અને એક મહત્તાની પ્રીતિ પૂજતી હતી. પ્રમંડકનું અળ્ય મુખમાં ઉત્તમવે એવું હતું. અને છતાં આચાર્યની આંખમાંથી, મુખ પરથી, અવાજમાંથી, શબ્દોમાંથી એવું શું પ્રસરતું હતું કે જેથી તેને પોતાનું વીસરણું આલસ્ય યાદ આવ્યા કરતું હતું ? તેણે જે કારમા શબ્દો

ચિત્રકલા: શ. ગોસ્વામી

ઝેરી પીરસતાં પીરસતાં તેના તરફ ઝેરી કુખીયા, મર્યાદાનંદ કર્યા વિના એઈ રહી.

[—૫૪—૮૫]

હવા લે તેમ હવા પર લખાએલા હતા:
“શિક્ષાલક્ષ્મી સ્થા, શિક્ષાપાત્ર, મૃગચર્મ ને
વિભૂતિ” આ કુદરતી કાળીમાં કેમ
અવ્ય ખનતા હતા. ?

“કાલે રાતથી નંદરાજ સમાજ
રચે છે” તેણે ગૌરી તરફ જોયું. “ગૌરી !
તું કોઈ દિવસ સમાજમાં ગઈ છે કે ?”

“નાનપણમાં ગઈ હોદ્દા.” ગૌરીએ કહ્યું:
અને પદ્મજી અમાલની કન્યાને સમાજમાં
રૂખાનું હતું ?

“આજે આચાર્ય દેવે સેનાજિત પાસે
વચન લીધું છે કે એની બહેનની જોડે તને લઈ
જાય. આશ્ચર્યજનક આચાર્ય તો સારું. સંકેત ને
સમજ જોવા તો મજાશે. કેમ આચાર્ય દેવ !”

“હા. સેનાજિતે લઈ જવાનું વચન આપ્યું
છે.” ચાટાએ કહ્યું. ગૌરીનું હૈયું હરખી ઊઠ્યું.
જે સમાજ જોવા ફુનીઆનો લોક આવે ત્યાં તે
જવાની ! અને સેનાજિતની બહેનની જોડે-તેની
બાવિ નથું જોડે !

“આવતી કે સે રાતથી સરુ થશે. કાલે
સાંજે સેનાજિતની બહેનનો રથ આવશે, જે
એના નરેન્દ્રદેવી રમ્મ હશે તો.”

“કેટલા દહાડા આવશે ?” ગૌરીએ કહ્યું.

“ચોથની રાત, પાંચમ ને પાંચમની રાત,
છઠે સપ્ત પુરો થશે અને અમે જઈશું ?”
વિષ્ણુગુપ્તે કહ્યું: “પણ ગૌરી ! હું પાછો આવું
ત્યાં સુધી એક વાન પ્યાનમાં રાખવાની. મારા
આચાર્ય ને તારા પિતા-તેની સેવા કરાશે. તારા
જોડી આચાર્ય પુત્રીને કરેવું પડે ! છુટીશ મા કે
પુત્રી પર એકજ રાજતીનિત છે-અને મગધમાં
એકજ આલસ્ય છે. સકટાએ અચાર્ય !”

“તેની તમે શી કર રાખ્યા નહીં.” શરમાતા
શરમાતા ગૌરીએ કહ્યું.

“આચાર્ય દેવ !” વિષ્ણુગુપ્તે મમતાથી વિષ્ણુગુપ્તે
કહ્યું: “ગૌરીનું હૈયું સુકુમાર છે, એની કુદરત
હજી થાય છે. સકટાએ પુત્રીત્વનું ચારવ એને
ધીમે ધીમે સમજાવું જાય છે. ગૌરી !” એકદમ
ગૌરી સામું જોઈ વિષ્ણુગુપ્તે મીઠાશુધી કહ્યું:
“આજા ઉલ્લાસી માટે આચાર્ય દેવની કુમા
માંગી ?”

ગૌરીની આંખે અંધારા આવ્યાં. વિષ્ણુગુપ્ત
શું કહેતા હતા ? એ અંધારામાં શું પોતે કોઈને
ત્યાં ગઈ તે જણાઈ ગયું ?

સકટાએ વિષ્ણુગુપ્ત સામું જોઈ રહી મુને
મોઢે પ્રશ્ન કર્યો.

“આજે ગૌરી જરાં કુશળ હતી તે આપની
આજા ઉલ્લાસી સ્વસન્નને મળી આવી.”

ધરતી ફાટી હોય એમ ગૌરી ફાટી આંખે
જોઈ રહી. જુદા સકટાએ આંખો વિનીતું મુખ
ગૌરીને પોતાની ઉમંગથી નિઃશબ્દ રૂપે આંખો
રહ્યું. ગૌરીની આંખમાં આંસુઓ સાલી રહી.

“આચાર્ય દેવ ! એને કમા કરો. સહોદરની
પ્રીત કે વીચરાય છે ? સારું થયું.” વિષ્ણુ-
ગુપ્તે સ્નેહાળ અવલોકે જોતવું ચાલું રાખ્યું.
“ગૌરીએ એની પસંદગી પોતાની નજરે જોઈ.”

“ફરી જાની નહીં” સકટાએ સખત અવાજે
આજા કરી.

“આચાર્ય દેવ ! ગૌરી તમારી ડોકરી છે.
શુકાચાર્યની પુત્રી દેવવાનીની કાનિની સ્પર્શ
કરશે. એ ફરી એવું નહીં કરે. એને કોઈનો પણ
સહન કર નહીં; એ પણ જીવ મુનગળાય

તે શું કરે ? જે જોરી સ્પર્શનાર અજવાનો નથી. જોરીના દર્શનથી એનો ઉદ્ધાર થયો જાય છે. અધિકારને એ અપેક્ષા નથી. જોડી ગયો છે અને તે જોડી એકી હવે કાચ થયે છે. ”

જોરી એકાન બની નોંધ રહી. બધા જોઈને ગયા પણ એને વિચાર કરવાની સ્વસ્થતા આવી નહીં. એ જાનમાં આવી ત્યારે વિષ્ણુગુપ્તની સ્થિતિનું સ્મરણ કરતાં જાયબ્યાકુળ બની. આ પ્રતાપી પુરુષની પત્ની થવાનું સદ્ભાગ્ય તેના જાગૃત્યમાં જન્મ્યું હતું ? તો ખજીરો સેના-જિતનું શું ?... અને કાલે તેને સેનાજિત તેડવા આવવાનો ?

રાત પડી. કામ કમળ પરવારી જોરીએ સુવાની તૈયારી કરી. આગલા ખંડમાં સકટાક્ષ ને પ્રમંડક નોંઠે આચાર્યે ધીમે ધીમે વાત કર્યાં કરી. તે ઉઘી ગયું.

કેટલી વાર તે ઉઘી તેની ખબર રહી નહીં; પણ કાંઈએ પાછલું બારણું ઠોક્યું. પ્રમંડકે આવી તે ઉઘાડ્યું, અને કાંઈ બેજણ આવી. એક જાંખા દીવાના અજવાળે, એક તો સુકેતુ જેવો લાગ્યો; બીજો કાણ હતો તે જોળખાયો.

નહીં. તે બંને બહારના ખંડમાં અજવાળે નોંઠે વાત કરવા ગયા અને પોતાના પોતાનાં કામ શુદ્ધતા મળ્યા. -

આમ બધા આવશે ને નરેન્દ્રને ખબર પડશે તો ? જોરીને પ્રશ્ન પડ્યો. પણ શું કરવું ? તે પથારીમાં માથું નાખી પડી રહી.

બે ત્રણ નાલિકા સુધી અંદર વાત ચાલી રહી; અને સુકેતુનો સાથી અંદર આવ્યો. અઢવી ઉઘેલી જોરી તેને જોળખે તે પહેલાં તે એક કુદકે તેની પાસે આવ્યો, અને તે શુભ મારે તે પહેલાં તેને વળગી પડ્યો.

“જોરી ! મને જોળખી કે ?” તેનો અવાજ સ્ત્રીનો હતો. તેના હાથમાં વિજયનો ધ્વનિ હતો.

જોરીએ આંખો નોંધ, કપાલ નોંધું, હોઠ જોયા. વાળની ભવ્ય ગ્રંથિ નોંધ. પાટલિપુત્રમાં એકજ જણ એ બધાનું ધણી હતું. “કાણ મેનાડીયા ?”

“જાની મર ” હેતરથી તેને કબાવી મેનાડી બોલી.

પ્રકરણ ૨૩ મું

જેમાં ગૌરીને મિત્ર સાંપડે છે

સંનિધાતાની સ્ત્રીનું પુરુષના વેશમાં લાલિલ હારધણું ઓપતું હતું. તે હર્ષધેલી દેખાતી. તેનું મોં હસ્યા કરતું અને તેના ચાલના ખાડા ઉંડા ને ઉંડા પડ્યાજ નજા. તેના લાલ હોઠ વધારે લાલ થયા હતા. તેનું પ્રૌઠ સ્ત્રીત્વ અત્યારે વિજયના તોફાનમાં મસ્ત બન્યું હતું.

“ ગૌરી ! ગૌરી ! ” મને સકટાલ આચાર્ય ઠપકો દેતા હતા કે હું તારી ફરકાર કરતી નથી. બહેન ! તું એમ એકલી પડી રહે તે કેમ ચાહે ? ” જાણે અનેક વર્ષની મૈત્રી હોય તેમ તે બોલી.

ગૌરી વિસ્મિત થઇ ગઇ. કાંઈ અપ્સરા વિમાનમાં વિહાર કરતી ફરે તેમ તેણે સંનિધાતાની લાવણ્યવતી સ્ત્રીને જોયે, ઝરુએ કે નદી પર હીરામાં ચમકતી, ફરથી જોઇ હતી. પદ્મજ સકટાલની પુત્રીને તે જાળયે છે કે નહીં તેની પણ તેને ખાતરી ન હતી. તે અહમ થેલી કેમ બની ગઇ ! આ ભાવ તેના ગર્વિષ્ઠ હૈયામાં ક્યાંથી પ્રગટ્યો !

“ ગૌરી ! શું વિચાર કરે છે ? મને કહે, શું કામ છે ? તું પેલી અધિકાને લાં ગઇ ? મને કહેવું હતું ને ? ”

ગૌરી ફરમાઇ ગઇ. તેના પિતાએ એ વાત જાણે મજા કરી ! “ મેં જુલ કરી. ”

“ અંહ ચાલો ” મેનાડીને ઉત્સાહભર્યો અવાજ આવ્યો. “ એમાં શું શું ? માથુસ કુંચવાય તારે ખીલું શું કરે ? ”

૭૫-૧૨

ગૌરીને આ પ્રશ્નમાં વિષ્ણુગુપ્તના સબ્દનો ખવનિ સંભળાયો. આ ગર્વિષ્ઠ સ્ત્રી શું તેને ખરેખરી મદદ કરવા આવી હતી ? કે કે કામચર તેને ફાસલાવતી હતી ? ... કે ... કે વિષ્ણુગુપ્તની પ્રેરાયલી આમ કરતી હતી ?

“ મારે શું ચવાવું શું કામ ? ” ગૌરીએ પૂછ્યું.

મેનાડીના હોઠ, મળકમાં ગુસ્સાથી ખીલ્યા. “ જો જુદું બોલી કે ? ગૌરી હું બધું બાળું છું. ખબર છે ? હું તારે માટે તો સકટાલ આચાર્ય જોડે લઢી. ” તેણે આશ્વાસન આપ્યું.

“ શું કામ ? ”

“ આમ ને આમ તને એકલી રાખી મુકે ... ને સેનાજિત તને પ્રિય હોય તો વેને વરજે હમણું તો કે નથી. ”

“ શું તેના પિતાએ બધી વાત જાણે કહી દીધી ? ગૌરીએ વચ્ચે. ” અને હતાં આ સ્ત્રી હેતાલ હતી. એ સાં ચાટે દબલખાણ કરે ? આવી વિખ્યાત ને સુંદર સ્ત્રી તેની સહચરી ચામ જોથી વધારે સહજાએ ખીલું કહું ? તેને વાત કરવાનો વીસાએ નહોતો ત્યાં આ હંડાણી સમી જલ્પવત્તમાન મિત્ર ક્યાંથી ?

“ દેવી ! મને કે સમજ પડતી નથી. પિતાજી અને બધાં સુખી થાય એમ મારે કરવું છે. પણ રસ્તા કાલું દેખાડે ? ”

“ હું દેખાડીશ. જરા મળરાતી નહીં. તું

કાલે બપોરે મારે ત્યાં આવજો હું શિબિકા^૧ મોકલીશ. ”

“તમે ક્યાં તરફી ભેશો ? ”

મૈનાકી હતી. એના હાસ્યની રમણીયતાના તરંગો તે ખંડમાં પ્રસરી રહ્યા. “હું જાતે ઉચ્ચક-વાની ખરીને ” કહી તેણે ગૌરીને એક તમાચો માર્યો. “ જો; ને સાંજે તો સેનાજિત તને લઈ જશે—સમાજમાં. હું પણ જવાની છું. ત્યાં મળીશું. ”

“તમે પણ જવાનાં છો ? ” હરખભેર ગૌરી બોલી.

“મારા વગર પાટલિપુત્રનું રાજ્ય ચાલવાનું છે કે ? ” ગર્વથી હતીને મૈનાકીએ કહ્યું; “તું તો સેનાજિતની બહેન સાથે જશેને ? સારું. એ લોકોને પણ ઓળખતી થશે. ”

“તમે તો બહુ જ જાણુતાં લાગે છો ! ”

“સારે ! હું કોણ ? ” પાછી મૈનાકી હતી. જાણે પાટલિપુત્રનું રાજ્ય એનું જ હોય એમ તે અભારે હતી. આ તેજસ્વી સ્ત્રીની ભ્રમક જોષ ગૌરી અંગત ગમ. “બોલ તું શું પડેરશે ? મારે ત્યાં આવશે સારે વખાણકાર આપીશ. ”

“નારે ! મારે શું કરવાં છે ? ” ગૌરીના મનમાં શબ્દો સંભળાયા: “શિક્ષાતલની શૈયા, બિલાપાત્ર, મૃગચર્મ ને વિભૂતિ. ”

“અરે કે આમે ? હું એવાં સરસ આપીશ. ને તું એવી સુંદર દેખાશે ! ”

“હું તો ઠીક છું. પણ તમે કેવાં લાગશો તે મારે જાણું છે. ”

“જોજો મોહી જકતી ” મૈનાકીએ કહ્યું. “ગૌરી ! હું આ પુરુષવેશમાં કેવી લાગુ છું ? ”

“કાંઈ તમને પુરુષ માની શકે તેમ નથી. તમારો ચોટલો ને આંખો તરત પકાકા આવે ” હઠારતા હેતથી ગૌરીએ કહ્યું.

“તું પણ મોહી પડી છે હોં, વાહ રાખજો. ”

“હું સંનિધાતા હોઉં તો—”

મૈનાકીના મોં પરથી હર્ષ જતો રહ્યો. તેણે ભ્રમંગ કરી મોં મચકોડ્યું. ગૌરીનું વાક્ય અધુરું રહી ગયું.

“ચાલ હવે જાઉં. ” મૈનાકી હતી.

“આવજો દેવી ! ” તેણે ઉમળકાથી કહ્યું.

“કે બીજું કહેવું છે ? ”

થોડીવાર તેણે વિચાર કર્યો અને આખરે મૈનાકીએ બતાવેલા હેતથી તે મહાત બની; અને હૃદય ખોલવા બેઠી.

“દેવી ! સેનાજિત કેવો લાગશે ? ”

“ફક્ક ! કાલે એનો ભ્રમકો જોવા જેવો થશે. તું હૃદય કાણુમાં રાખજો. ”

બોળી ગૌરીના હૃદયનાં ઢાંકણ ઉપરનાં તે બંધ થાય એમ નહોતાં.

“તમારે ત્યાં આવે છે ? ”

“હા. રાજ. ”

“એની બહેન કેવી છે ? ”

“જોવા જેવી. મોટો રનો ઢગલો છે. પણ ભત્રી બાઈ છે. તને ગમશે ખરી. ”

“મને બહુ બીક લાગે છે. ”

“તારા પિતા તો બીક માત્રને બળી બેઠા છે. ને તું કેમ આમ ઢીલી પોચી છે ? ”

“કોણ જાણે ? ને દેવી ! બધામાં રૂપાળું કોણુ હશે ? ”

“રૂપાળું ! અરે મૂર્ખાં ! તે પણ ખચર નથી ? ”

“કોણુ તમે ? ” હતીને ગૌરીએ પુછ્યું.

“તે તને હજી ખચર નથી ? પાટલિપુત્રમાં મારાથી કોઈ રૂપાળું લાય તો તેના વાળ પીંખી નાખું ” કહી મૈનાકી ફરીથી હતી.

“—ને એક બીજું પુછું ? ” પિતાજીએ

આ શું માંડ્યું છે ? ” ગૌરીએ ધીમેથી પૂછ્યું.

“ હું કાલે કહીશ. હવે જાઉં. ” કહી મૈનાકી જવા લાગી.

“ પણ દેવી ! જરાક ઉભાં રહેા. મારે છવ ગુંગળાયા કરે છે ? ”

“ શું છે ? ”

“ તમે આચાર્યને મળ્યાં ? ” છેક ધીમેથી ગૌરીએ પૂછ્યું.

મૈનાકી ગંભીર થઇ મઇ “ કાને ? તારા પિતાને ? ” તેણે વાત ઉડાવી.

“ ના. તક્ષશિ— ” કહી ગૌરીએ નજર આમલા ઘોરડામાં કરી.

મૈનાકી બોલી નહીં.

“ કેમ બોલતાં નથી ? ”

“ કહું ? ગૌરી ! મનમાં રાખજો ” મૈનાકીએ ધીમે ને ગંભીર સ્વરે કહ્યું; “ એ આચાર્ય માણુશ નથી— ”

“ હું ! ”

“ —દેવ છે ” પૂજ્યભાવથી મૈનાકીએ કહ્યું.

ગૌરીએ નિઃશ્વાસ મુક્યો ને નીચું બેસ્યું.

“ ગૌરી ! તારા જીવનો વિચાર કરે છે ? સેનાજિત કે આચાર્ય ? મૂર્ખા ! હું તારી જગ્યાએ હોઉં તો શું કરું ખરે છે ? ”

“ ના. ”

“ ચોર્ણાશી લાખ ભવમાં ફરેક ભવે સેનાજિત મળે તોએ આચાર્ય મારે વાદ જોયાં કરું. ” તેણે લયગર માંભીયથી કહ્યું.

ગૌરીએ મૈનાકીની ગંભીર આંખો જોઇ, શબ્દ સાંભળ્યા; તેનો અર્થ મલ્લો; અને હમથો થઇ પથારી પર પડી.

મૈનાકી મુઝે મેઢિ લાંથી બહારના ખંડમાં મઇ, અને થોડી વારે સુકેતુને લઇ ચાલી મઇ.

ગૌરીને થોડી વારે આવતી કાલના ઉત્સવના વિચારો આવ્યા, સારાં કપડાં પહેરી, સેનાજિતની બહેનની જોડે જવાના ખ્યાલો કરતી તે ઉઠી મઇ.

પ્રકરણ ૨૪ મું

જેમાં સંનિધાતાને પોતે રાજનીતિષ્ઠ છે એવી ખાત્રી લાગ છે

બીજે દહાડે સવારે નરેન્દ્રદેવ ઉઠ્યા કે તરત સંનિધાતા દક્ષિણે તેમને મળવા આવી પહોંચ્યા.

સંનિધાતા આજે બહુજાન આનંદમાં હોય એમ દેખાતું હતું. તેમની આંખો હરખથી પટપટી રહી હતી. તેમનો હાથ હુંડ પર જઇ પડતો, અને તેમના હોઠો હસ્યાજ હસતા.

વાત બહુજાન ગંભીર હતી. અનેક વર્ષો સુધી, તેમની વીજ છુલ્કી હતી, નરેન્દ્રદેવ રાજ્યના સંબંધમાં તેની સલાહ પૂછતા નહીં. ધનની

બાબતમાં તે મંત્રીતા હતા; રાજનીતિની બાબતમાં તેમનો હીસાબ નહોતો. આ વાત તેમને બહુજાન સમજતી. એટલુંજ નહીં પણ આ વાતથી તેમના મનમાં ડર પેડો હતો કે એમનું મગજ રાજનીતિમાં ભરોળર ચાલતું નહોતું.

આજે સવારે તેમના મગજમાં એક મહાન વિચાર આવ્યો. એ વિચાર એમનોજ હતો. કે એમની મૈનાકીનો તે વીરો તે સ્પષ્ટ નહોતો. પણ એને પુરેપુરો જાણવી કાઢ્યો તો તેમણે જાણી લીધી. ના. એ વિચાર તેમનો પોતાનોજ હતો.

મૈનાકીએ પોતે તેમના મુલસહીપણાનાં વખાણ કર્યાં હતાં. નહીં તો મૈનાકી કોઈ દિવસ નહીં ને આજે મુક્ત કંઈ વખાણ કરે ? એમને ખાત્રી થઈ કે વિચાર તેમનો પોતાનો જ હતો.

આ ખાત્રી સાથે એક બીજી વસ્તુથી પણ તે ખુશમીનજમાં આવી ગયા હતા. આજે મૈનાકી સવારથી હસતી હતી. આજે તેમની દાદી પંકડી તેમને ઉઠાડ્યા, ને હસતાં હસતાં તેમનું નાક પકડ્યું. તેમની દાદી ને નાક પર તેનો સ્પર્શ—આસ્હાદક માદક સ્પર્શ તેમને હજી લાગતો હતો.

આ વિચાર ધણેજ ઉડા ને સરસ હતો; અને વકનાસાદિ જે વસ્તુની ચિંતા આજે બે દહાડા થયાં કરી રહ્યા હતા તેનો ઝટ તોડ કાઢે એવો હતો. આનો તોડ રખેને કોઈ કાઢે અને નરેંદ્રદેવને કહી દે એટલીજ બીજી તેમને હતી. પોતે મળવા આવ્યા છે એ સદેશો તેમણે ક્યારેના કહાવ્યો હતા; પણ હજી નરેંદ્રદેવ કેમ આવ્યા નહીં ? શું એમને વિચાર વકનાસ જાણી ગયો ? તે કેમ અને ? યાવનીઓ આવી; સેનાગિત આવ્યો; અને પછી નરેંદ્રદેવ ને વકનાસ બંને આવ્યા. સંનિધાતા હસવા લાગ્યા. આજે વકનાસને પણ પાઠ પઢાવવા તે આવ્યા હતા.

“ કેમ હજી ? તું ક્યાંથી અભારમાં ? બેરીએ કાઢી મુક્યો ? ” નરેંદ્રે હસતાં કહ્યું.

“ દેવ ! મને તેવી પણ વૈશાલીની કન્યા છે. ” વકનાસે કૂર રીતે હસતાં કહ્યું.

“ કૃપાનાથ ! એક અગતના કામને લીધે આવ્યો છું ” નરેંદ્રદેવે આસપાસ જોયું એટલે વકનાસ અને એક યાવની સીવાય બીજાં બધાં આવી ગયાં.

“ બોલ શું છે ? ” નરેંદ્રદેવે પૂછ્યું.

“ આજે ત્રણ દહાડા થયાં અમ્ય અને અમાલ બધા ચિંતાતુર હો—આ તક્ષશિલાના બાલકને લીધે. ”

“ કાણે કહ્યું ? ” વકનાસે પૂછ્યું.

ગર્વથી સંનિધાતાએ પેટ પર હાથ ફેરવ્યો અને હસ્યા. હું પણ કે થોડું ધણું જાણું છું. આજે ત્રણ દહાડા થયાં નરેંદ્રદેવનો જીવ ઠેકાણે નથી તે હું જ નહીં જાણું ? ”

“ તું શું જાણે છે ? ”

“ અમાલ અને અહીં આથી કાઢવા મથે છે. ક્ષપણક, શેષ, અને આંબિનો એ મિત્ર કેમ જાય એ ચિંતા એ દિવસ ને રાત કરે છે. અને તેમાં મદદ કરવી એ મારું કામ. ”

“ શું મદદ કરે છે ? ” સંનિધાતા તરફ અજબબી દેશીવી નરેંદ્રે કહ્યું.

“ એને અહીં આથી કાઢવા માટે તો મહાદેવીને વળાવે છે. ” સંનિધાતાએ કહ્યું.

નરેંદ્ર ને વકનાસ ખસીઆણા પડી એક બીજા તરફ જોવા લાગ્યા. આ માણસમાં આ અલ્લસ ક્યાંથી આવી ?

“ સંનિધાતા ! ” વકનાસે જરા કટાણું મોઢું કરી કહ્યું; “ શું કહેવા માગો છો તે કહી નાખો. ”

“ હું એક રસ્તો દેખાડવા આવ્યો છું ” મરથો છાતી પુલાવે તેમ છાતી પુલાવી સંનિધાતાએ કહ્યું.

“ શા ? ”

“ જુઓ ” બપોરથી સંનિધાતાએ કહ્યું; “ એ બાલક કાવત્રું રચવા આવ્યો છે. ”

“ ક્યાંથી જાણ્યું ? ” વકનાસે પૂછ્યું.

“ મેં જાણ્યું. એને જવા દેવા એ તમારો રસ્તો છે. એને અહીં આ રાખવો એ એ તમારો રસ્તો છે. ”

નરેન્દ્ર ને વકનાસ હસી પડ્યા. સંનિધાતા જરાક ખીંસીઆણુ પડી ગયા.

“ તારી સલાહ તારી પાસેજ રહેવા દે. ”

“ ભારે આ રહી. બાકી ભારે રસ્તો બેસી તો એ અહીંઆનો અહીંઆ રહેશે ને કાવચું તુટી પડશે ” તોરથી સંનિધાતાએ કહ્યું.

“ કેવી રીતે ? ” નરેન્દ્ર પુછ્યું.

“ જુઓ સમાજ પછી તમે યુવરાજ આભિને અને શેષને વધાય કરવાના છેને ? ”

“ હા. તે વખતે આને અર્ધ આપવા બોલાવવો છે નહીં ? ”

“ વારુ ? ” વકનાસે અન્યથા થઇ કહ્યું.

“ ભારે જુઓ એ ભાં આવેજ નહીં તો કેવું ? ”

“ મૂખાં ! એ બહુ સહેલી વાત હશે કેમ ! ” નરેન્દ્રેવે કહ્યું.

સંનિધાતાએ ધીમેથી કહ્યું : “ આવતા પહેલાં સકટાલનું ખર ચેતી. ‘ ઉઠે તો પછી કેમ આવે ? ’ કહી નીરાંતે સંનિધાતાએ પેટ પર હાથ મુક્યો. નરેન્દ્ર ને વકનાસ જ્યને એક ખીંજની સામું જોઇ, ચિંતા દર્શાવી, થોડીજાર મુઆ રહ્યા.

“ પચુ શેષ ને આજિ જીવ કાઢશે તો ? ” નરેન્દ્રે કહ્યું.

“ મું કરવાના હતા ? બધું મળાને એમની પાસે આઠસે માણસ છે. પચુ આપણે એ હજાર હાજર રાખીશું. ”

“ બહુ જોખમ છે. ” વકનાસે ડોકું ધુણાવ્યું.

“ પચુ એ ચાલી જશે ભારે કેટલું જોખમ ઉઠું થશે તેનો કે ખ્યાલ છે ? ” સંનિધાતાએ પુછ્યું : “ બહુ બહુ તો તક્ષશિલા ને હુદકમાલકવો કુલમાં ઉતરવું પડશે. ”

“ પચુ મૂખાં ! ” નરેન્દ્રે કહ્યું : “ એક જોડે આજણખાતર એટલું બધું આ ભાટે તૈયાર કરવું ? ”

“ જોજો કૃપાનાથ ! કરવું ન કરવું આપના હાથમાં છે. હું તો સલાહ આપી છું. ”

વકનાસે ડોકું ધુણાવ્યું. “ તારો રસ્તો બ્યાજખી નથી લાગતો. છતાં હું વિચાર કરીશ. ”

સંનિધાતા નાસીપાસ થયા. આવો રસ્તો ઇર્ષ્યાભર્યો વકનાસ જાણી જોઇને લેતો ન હતો.

“ વારુ, બધું બગડે તો મને પુછવા નહીં આવતા. ”

“ દર્શક ! ” નરેન્દ્રે કહ્યું : “ એક કામ કર, તારી યોજના પ્રમાણે તું તૈયારી કરી મુક. જરૂર પડશે તો એ યોજના આપણે અજમાવીશું. ”

“ જેવી કૃપાનાથની આજ્ઞા ” નીચા વળી દર્શકે નમસ્કાર કર્યા.

“ જા હવે ” નરેન્દ્રે કહ્યું. દર્શક પ્રથામ કરી ચાલ્યો ગયો.

“ વકનાસ ! આજે આને શું થયું ? ” તેણે પુછ્યું.

“ કેંક અંદર મુઠા છે. ”

“ શા હોઈ કહે ? ”

“ આ અકલ્પ એની નથી. કોની હોઇ કહે ? ”

“ ખીલું તો કેણુ હોય ? ”

“ હા ” વકનાસે દીવાલ પર હાથ મુક્યો અને તે હસવા લાગ્યો. “ મૈનાડીની. ”

“ એની કોની ? ” નરેન્દ્રે વિસ્મય થઇ પુછ્યું.

“ ખીલું કોઇ દેખાતું નથી. ”

“ પચુ એ આ મુઠું ક્યાંથી જાણે ? ”

“ એજ સમજાતું નથી. જામે એ આ બધું જાણે એ તો બહુ જોડું. એ અને અંદરનું બંને એક. ”

“ હા ” ચિંતાતુર અવાજે નરેન્દ્રે કહ્યું.

“ એકજ કારણ હોઇ કહે. ”

“ શું ? ”

“ દર્શકને અમાત્ય થવું હશે તેની લેઆરીઓ કરતો જણાય છે. ”

“એમ ?” નરેન્દ્ર વહેમાયા. “આ તો બીચારો આપણો છે. પણ એની સ્ત્રીનું કેમ ?”

“એની સ્ત્રી મોજમજાડ કરે છે. ત્યાં સુધી એ કે કરવાની નથી. ચંદ્રગુપ્ત તાછો આવશે એટલે પાછી શાંત પડી જશે. આજેજ એના ઘરમાં ગૂઢ પુરુષ સુકું.”

“સમાજની તૈઆરી થઈ ગઈ ?”

“બધું તૈઆર છે”

“ને ચાલુક્યને નમંત્રણ મોકલ્યું ?”

“હું જાતેજ હમણું કહેવા જઈ છું. મારે એનું માપ કાઢવું છે. વખત છે ને કાલે ઉડીને કામ પડે.” વ નાસે ખાત્રી આપી.

“મહાદેવી તો તૈઆર થઈ ગઈ છે” નરેન્દ્રે કહ્યું.

“હા. એમને પીએર જવાની ઉતાવળ આવી ગઈ છે.”

“ત્યારે છો સવારેજ બધાને વદાય કરીએ. આ બ્રાહ્મણને પણ જવાજ દઈએ.”

“હાલ તો એમજ રાખો. પછી જોઈશું. કોણ જાણે શું થાય છે ? આ ચાલુક્યનો મને ભરોસો નથી.”

“મને પણ એ જશે ત્યારે નીરાંત વળશે.”

એટલામાં એક મંત્રી આવ્યો ને વકનાસના કાનમાં ક કહેવા લાગ્યો.

“શું છે ?” નરેન્દ્રે આજ્ઞા કરી.

“કૃપાનાથ ! કાલે રાતના મધરાતે સુકેતુ ને એક બીજો પુરુષ શકટાલને ત્યાં પાછડે બારણે ગયા હતા.”

“પછી ?”

“અને ઘણો લાંબો વખત ત્યાં રહ્યા. પછી બંને સુકેતુને ત્યાં ગયા.”

“બીજો કોણ હતો ?”

“કોઈ છોકરો હતો. ઝાળખાયો નહીં. સુકેતુના ઘરમાંથી નીકળ્યો નથી.”

“હવે ?” આશ્ચર્યથી વકનાસે કહ્યું.

“હા.”

“હીકે, જા.” વકનાસે કહ્યું.

બંને એકલા રહ્યા એટલે નરેન્દ્રે કહ્યું. “આ વળી નવી પીડા.”

“એનો તો કે હીસામ નથી. છો આ બધા આમ ગયા કે આઠમે ચંદ્રગુપ્ત મ્રાગ્ધ્યોત્તિપ્રથી પાછા આવશે એટલે સુકેતુનો પછી ભય શો ?”

“આશો, આ બધા ક્યારે જામ એમ હવે તો થાય છે” નરેન્દ્રે જવાબ વાળ્યો.

એટલામાં બીજો એક મંત્રી આવ્યો.

“કૃપાનાથ ! કોશા મળવા માંગે છે.”

“ગણિકા ?” વકનાસે પુછ્યું; “કેમ હવે બધા પરવારી ગયા ને એને કામ પડ્યું ? શું કામ છે ?”

“કહે છે ઘણુંજ અગત્યનું કામ છે.”

“બોલાવ” હસીને નરેન્દ્રે કહ્યું; “જરા ગમ્મત તો કરીએ.”

મંત્રી નમસ્કાર કરીને ગયો, અને થોડી પળમાં કોશા આવી. એક દહાડામાં કોશાનાં રૂપ ને રંગ ફેરવાઈ ગયાં હતાં. રડી રડી તેની આંખ લાલ થઈ ગઈ હતી. તેના વાળ વીખરાએલા હતા. તેનું મોં સુએણું લાગતું હતું. અત્યારે તે દુઃખની પુતળી લાગતી હતી. આવી તેણે નરેન્દ્ર અને વકનાસને પ્રણામ કર્યા અને તેસામું બેઠી.

“કેમ ?” નરેન્દ્રે તોહાડાપથી હસીને પુછ્યું.

“કૃપાનાથ ! દેવ !” તેના અવાજમાં અશ્રુઓ હતાં; “મારું સૌભાગ્ય પરવારી ગઈ છે તે પાછું લેવા આવી છું.”

“શું થયું તને ?” વકનાસે તિરસ્કારથી પુછ્યું; “ધણુણ આવ્યું ?”

“આવ્યું હોત તો સારું” તેણે મિત્રાશ વદને કહ્યું; “સ્થૂલભદ્ર આવી ગયા.”

“ક્યાં ?” વકનાસે ગંભીર થઈ બ્યાન આપ્યું.

“બપોરે ઘેરથી. પાછા આવ્યાજ નહીં.”

ચિત્રકાર :] “દેવ! કૃપાનાથ ! મને સ્થૂલભદ્ર પાછો મોલાવી આપો.” (પૃષ્ઠ ૯૬) [શ. જગમેહન મીસ્ત્રી

“તપાસ કરાવી ?”

“બહુએ કરાવી” કાશાએ માથે હાથ દબાવવા દીધો. “આખરે પત્તો આધો. એક કોષ મુંડ પાસે દીક્ષા લઈ તેની સાથે ચાલી ગયા” કાશાની આંખમાંથી આંસુ પડવા લાગ્યાં.

નરેન્દ્ર હસ્યા “શકટાલનો છોકરો મુંડ થઈ ગયો ? વકનાસ ! એ પણ ખુશી થઈ ગઈ.”

વકનાસના મુખ પર દેવભર્યો હર્ષ છવાયો હતો.

“દેવ ! કૃપાનાથ ! મને સ્થૂલભદ્ર પાછો બોલાવી આપો. એના વિના મારાથી કેમ જીવાશે ?” તે કંઈક ગંભીર થઈ કાશા વધારે ગંભીર થતી ગઈ તેમ નંદને વધારે હસવું આવ્યું. “પણ હું શું કરું ?” તેણે આખરે હસવું ખાળી કહ્યું.

“એના ગુરુને બોલાવી આજ્ઞા કરો.”

“પણ ગાંડી ! એ બધું હું ક્યાં કરવા બેસું ?”

“કૃપાનાથ ! તમે નહીં કરો તો બીજું કાણુ કરશે ?”

નંદ હસ્યા ને વકનાસ તેમાં સામેલ થયો.

“દેવ ! એક કામ કરો” વકનાસે દૂર હાસ્ય કરી કહ્યું.

“શું ?”

“બીચારી આ એકલી પડી છે. એને કોઈ બીજાને સોંપો.”

કાશા પહેલાં તો સમજી નહીં; અને પછી સમજી સારે તેના ગુસ્સાનો પાર રહ્યો નહીં. રડતી આંખે પણ તે રોષભરી જોઈ રહી.

નરેન્દ્ર ખડખડ હસ્યા “અરે હા ! એ વાત ખરી. કાશા રડે શું કામ ? પાટલિપુત્રમાં સ્થૂલભદ્રના ક્યાં તોટા છે ?”

“દેવ ! શું બોલો છો ? મરેલાને શીકારે મારો છો ? દુનીઆમાં એકજ સ્થૂલભદ્ર હતો.”

નરેન્દ્ર પાછા હસ્યા. “વકનાસ ! પાટલિપુત્રની ગણિકાઓ પણ હવે શીયળવતી થઈ ગઈ, નહીં ?” વકનાસ જવાબમાં હસ્યા. “કાશા ! ગભરા નહીં. તને બીજો કોઈ મોકલી આપું છું.”

“કૃપાનાથ ! ક્યાં કરો. મારે કોઈ નથી જોઈતું.”

“અરે કેં ચાલે ?” વકનાસે એક આંખ કાશા પર ઠેરવીને કહ્યું.

“ના, ના” આકંઠ કરી કાશાએ કહ્યું. આ બાબતમાં પણ નરેન્દ્રદેવની આજ્ઞા પાળવાની ફરજ દરેક ગણિકાની હતી; અને તે ન પાળે તો તેને સખત શિક્ષા કરવામાં આવતી. કાશાએ જોયું કે સ્થૂલભદ્ર મેળવવા જતાં તેના ભોગ લાગી ગયા.

“કાશા !” વકનાસે ગંભીર અવાજે કહ્યું.

“નરેન્દ્રદેવની આજ્ઞા શરૂ થઈ.”

“દેવની આજ્ઞા મારે શિર સાટે છે. પણ—પણ—”

“અરે પણ ને બધું” વકનાસે કહ્યું; “દેવ ! કાણુ કાશાને રાખશે ?”

“આપણે સીતાધ્વક્ષ તૈઆર છે.”

“દેવ—”

“કાશા ! હવે બધું થયું જ. નરેન્દ્ર સખતાઈથી કહ્યું.

કાશા ઉઠી ને નરેન્દ્રદેવને પગે લાગી. તેની આંખમાંથી ઝેર વર્ષા રહ્યું હતું. દેખીતી નમ્રતામાં પણ તેનો કોષ છુપાઈ રહેતો નહોતો. મર્યાદા તે ઉભી થઈ. “સીતાધ્વક્ષ ક્યારે આવશે ?” તેણે પુછ્યું; “સમાજમાં મળશે” વકનાસે કહ્યું.

“જેવી આજ્ઞા !” કહી માથું ઉઠાવી, ગુસ્સામાં તે બહાર જતી રહી.

પ્રકરણ ૨૫ મું

સમાજનો પ્રારંભ

ચોથની સવારથી પાટલિપુત્રથી રાજ-
ગિરિનો રસ્તો માણસોથી ઉભરાવા લાગ્યો.

—એ રસ્તા પરથી સવારથી પંજે ચાલી
જનારાઓ જવા લાગ્યા. ધણાએ ઐરાં છોકરાં
સાથે લીધાં હતાં. કેટલાક કુદતાં હસતાં છોકરાં
ખભે ચઢાવ્યાં હતાં. કેટલાક વૃદ્ધો, છોકરાઓથી
દોરાતા હતા છતાં, નિસ્તેજ આંખે નવું જોવાનો
ઉત્સાહ દાખવતા જતા હતા.

—એ રસ્તા પર બળદનાં વાહનોમાં જનારા
પણ ધીમે ધીમે દેખાવા લાગ્યા. તોફાને ચઢી,
બળદની ગાડીની શરતો દોડાવી હોકાર ને યુમાટા-
થી તે પોતાનો ઉત્સાહ દર્શાવી રહ્યા હતા. એ
પખાલીઓ, એક પાડા પર અને એક ગથેડા પર
ખીરાજી બાજુ હાથી પર ચઢ્યા હોય એવા
દમામથી ચાલ્યા જતા.

—એ રસ્તા પર રંગેલા, શણગારેલા,
ઝાંઝરીઆળા ઘોડા પર ચઢી, મજાદમાં ચકચુર
બનેલા સવારો પણ ઘોડા ચનગનાયતા, પંજે
ચાલનાર જોડે ટાંક ટપા મારતા આવી લાગ્યા.

—એ રસ્તા પર કોઇ વૃદ્ધ રાજપુરુષ, કોઇ
અત્યંત જોડો શ્રેષ્ઠી, કોઇ રૂપગવિંતા સ્ત્રી—શસ્ત્ર-
સજ્જિત સૈનિકોથી વીંટાએથી—પાલખીએ ચઢી
આવવા લાગી. કેટલીક સ્ત્રીઓએ પોતાની
પાલખી પર જરીનાં કપડાં ઢાંક્યાં હતાં. અને
પોતાનું રૂપ જોઇ કુતૂહલ થાય તેનાથી વધારે
કુતૂહલ પેદા કરવાની ધેરવી કરી હતી.

—એ રસ્તા પર રથ અને હાથી શોભાવ-
નારા મહાજનો પણ આવી લાગ્યા. રથોના ઘોડા
ચાલતા નહોતા, નાચતા હતા. હાથીઓ પણ
ચાલતા નહોતા, ચનક ચનક ડોલતા વિહરતા

હતા. રથ ઉપરની ધન્યો દરકતી; અંખાડી-
ઓનાં શિખર ચમકતાં.

—આ રસ્તે ખેત ને પ્રતાપી, સુવર્ણ
રંગેલા એવા હયયુમનો ઝપાટાખંધ દોડતા ધુળ
ઉડાડતા આવ્યા; અને લોકો માગ આપે ન આપે
તે પહેલાં તેમના દેદીખમાન રથને લઇ ગયા.
જનારા લોકોએ રત્નમાં ચમકતી, રશ્મિકશી
શોભતી, દેવાંગનાસમી દેદીખમાન એક સ્ત્રી-
વીજચમકની ઝડપથી—જતી જોઇ; અને સ્મરણ-
પટમાં નોંધ્યું કે મહામાત્ર સંનિધાતા દર્શક-
ની સુવિખ્યાત સ્ત્રી જોઇ તેમનું જીવન આજે
કૃતાર્થ થયું...

—એ રસ્તે પ્રતાપી રાજપુરુષો, અખંદો ને
સેનાપતિઓ પણ આવ્યા. સંનિધાતા દર્શકે પણ
પોતાના હાથી પર આવ્યા. અંતઃપુરના રથો
પણ જરીના પેડા પાછળ હસતી યુવતીઓનું
લાલિત્ય સંતાડતા આવ્યા.

—અને આખરે રાજહસ્તી પણ આજો:
હિરણ્યપ્રસ્થ નંદ સાથે આંબિકુમાર વિરજન્તા
હતા; પાછળ વક્રનાસ ને રાક્ષસ અને આંબિનો
મંત્રી બેઠા હતા. આસપાસ ત્રણસો સશસ્ત્ર
ઘોડેસ્વારો સેનાજિતની આસા પ્રમાણે ચાલતા
હતા.

આ બધા રાજગિરિ પર રચેલો સમાજ,
જોવા જતા હતા. નંદના પાટનગર પર જવ-
એથી ગમગીની આજે દૂર થઇ હતી. બધા
ઉત્સાહધેલા જન્મા હતા. ધણે વખતે ધનનંદે
આમ પ્રજાજનને પોતાના આતિથ્યનો લાભ
આપ્યો હતો.

રંગગિરિ એક ટેકરી હતી તેના
પર મોટા યોગાનમાં
સમાજ રચવામાં
આવ્યો હતો.

૥૨ે વરુદ તેણે જ્યુ-અને એકદમ ઢંચી નજર સેનાજિતના
પ્રેક્ષાગાર વરુદ કરી

મગધરાજના સ-
માજે જગવિખ્યાતીહતા.
ચાણુર મુદ્રિના યુદ્ધ માટે
કેસે રચેલા સમાજથી
તેમાં વધારે આકર્ષણ
હતું; પાંડવોની પરીક્ષા
માટે દ્રોણાચાર્યે રચેલા
સમાજથી તેમાં વધારે વીરતા હતી;
યાદવોએ રચેલા સમાજથી તેમાં
વધારે તોફાન હતું.

આ યોગાન હઝાર ધનુર્ લાંબુ
અને પાંચસો ધનુર્ પહેળું હતું. તેની
પશ્ચિમે સરસ્વતીનું મંદિર હતું. આખું
યોગાન એ મંદિરનું સભાગૃહ બની
રહેતું.

આ મંદિરના વિશાલ પથ્થરના
ઑટલા પર રંગભૂમિ હતી; અને
યોગાનની બે તરફ બે માળનાં પ્રેક્ષા
ગારો હતાં.

જમણી બાજુએ પહેલો પ્રેક્ષા-
ગાર નરેન્દ્ર દેવનો હતો; અને સામેનો
પ્રેક્ષાગાર અંત:પુર માટે હતો. પછી
થોડા પ્રેક્ષાગારો જુદા જુદા મહારાજનો-
ના હતા. ત્યાર પછીના પ્રેક્ષાગારો જુદા
જુદા ગણોના હતા જ્યાં નગરજનો
જોવા બેસતા.

દરેક જણે પોતપોતાનું પ્રેક્ષાગૃહ
પોતાની શક્તિ પ્રમાણે શણગાર્યું હતું.
બધે રંગબેરંગી આભાદનો હતાં.
દરેક ગૃહમાં યોગાનમાં જોષ શકાય
એવી રીતે-મંચાતિમંચ-મંચ પર
મંચ ગોઠવ્યા હતા. અંત:પુરના ગૃહ
પર સૂક્ષ્મ જાળની જવનિકા નાખવામાં
આવી હતી. નરેન્દ્રદેવના પ્રેક્ષાગૃહ

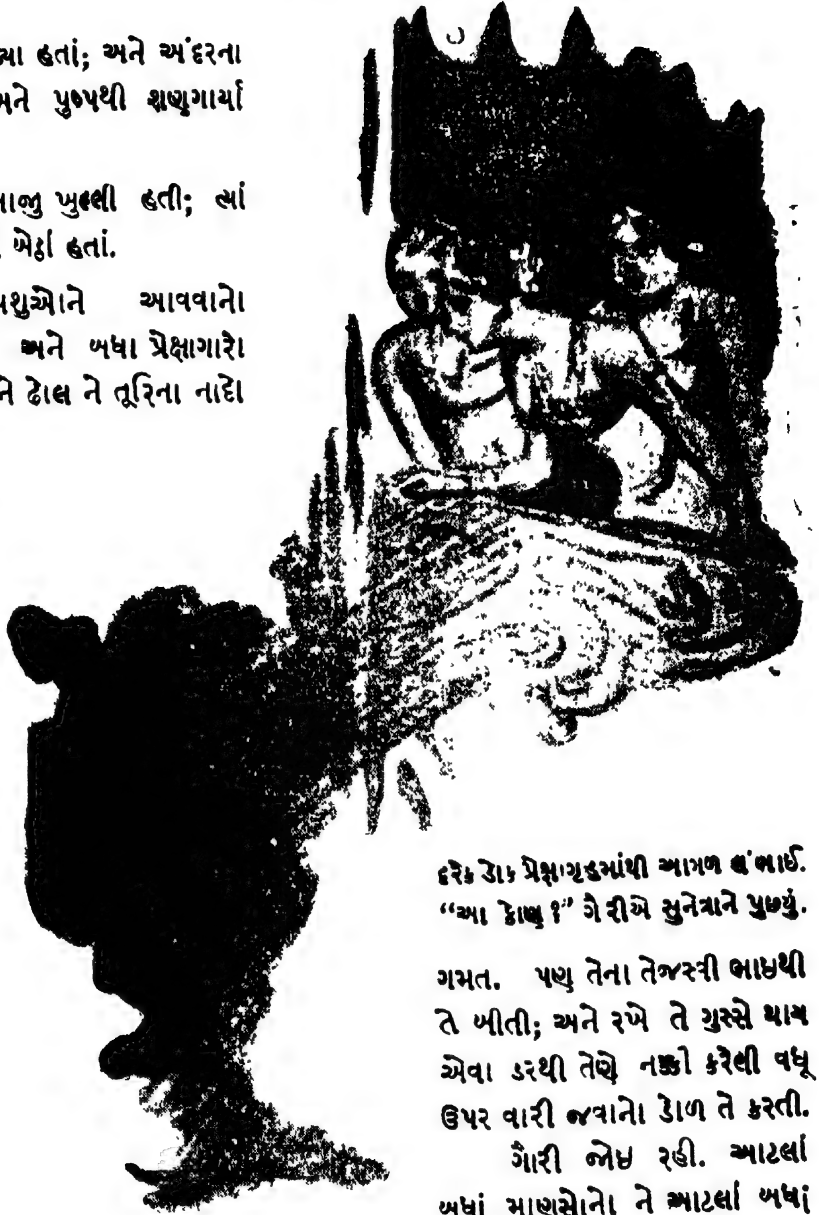
પર સોનાના વરખ ચોટાક્યા હતાં; અને અંદરના પર્યંકો રંગીન કપડાં અને પુષ્પથી શણગાર્યા હતા.

મંદિરની સામેની બાજુ ખુલ્લી હતી; ત્યાં ગરીબ નરનારીઓ આવી બેઠાં હતાં.

બે પ્રેક્ષાગાર વચ્ચે પથુઓને આવવાનો માર્ગ હતો. મંદિર પર અને બધા પ્રેક્ષાગારો પર વાજિંત્રો હતાં; અને ઢોલ ને તૂરિના નાદો ગગન બેદી રહ્યા હતા.

પ્રેક્ષાગારની પાછલી બાજુએ રાજના રસો-ધઆઓ સમાજમાં આવેલાને માટે માંસ, અનેક પ્રકારનાં અન્ન, અને સુવાસભરી સામગ્રી તૈયાર કરતા હતા. બોંયમાં દાટલા વાસણોમાં પાણી ભરી રાખ્યાં હતાં. ઠેકઠેકણે ફળ, અવદંશ^૧ અને સુરા મહાપુરુષો માટે રાખવામાં આવ્યાં હતાં. પાટલિપુત્રનો જનસમૂહ બે દિવસ ને બે રાત અહીંઆ ઉત્સવ કરવા આવતો હતો.

ગૌરી આ બધું જોઈ દિશ્મૂઢ બની ગઈ. સેનાજિતની બહેન સુનેત્રા આધેડ વયની, જાડી અને બલી હતી. તે પોતાની સગી, સહચરીઓ સાથે સેનાજિતનું પ્રેક્ષાગૃહ શોભાવતી હતી. ગભરાતી ગૌરી તેને પસંદ નહોતી; તેનો ભાઈ ખરાબ વહુ લઈ આવ્યો હતો એમ તેનું માનવું હતું; તેને કાંઈ મહાપુરુષની કન્યા બાબી તરીકે

દરેક ડોહ પ્રેક્ષાગૃહમાંથી આવળ લંબાઈ.
“આ ઢોલ ?” ગૌરીએ સુનેત્રાને પૂછ્યું.

ગમત. પણ તેના તેજસ્વી ભાઈથી તે બીતી; અને રખે તે ગુસ્સે થાય એવા ડરથી તેણે નક્કો કરેલી વધૂ ઉપર વારી જવાનો ડોળ તે કરતી. ગૌરી જોઈ રહી. આટલાં બધાં માણસોનો ને આટલાં બધાં

ધનાઢય સ્ત્રીપુરુષોનો સમૂહ તેણે કદી દીઠો નહોતો. તે બધાંને જોવામાં પડી; અને સુનેત્રાને બધા મામ ને ઓળખાવવામાં રસ પડ્યો.

તેણે ગરીબોને હરખાતા આવતા જોયા; પૈસાવાળાઓને મહાકાતા આવતા જોયા. ઠૂઠા મરકરી કરતા, હસતા વીરો; કુટુંબીઓમાં ધુમતા ધનાઢયો; અચંબો પામી રહેલા પરદેશીઓ;

મીઠાજમાં પગ ઠેરવતી સુંદરીઓ; આડંબર દર્શાવતા સામંતો; ગર્વથી આવતા રાજપુરુષો; આ બધા એક પછી એક આવતા તેણે જોયા. અને પાટલિપુત્રની સમૃદ્ધિ ને સત્તાનું પ્રદર્શન જોઈ પિતાની અધોગતિનું દુઃખદ સ્મરણ થયું. તે અભારે અમાત્ય હોત તો તે—

એ સુવર્ણરંગી ઘોડાવાળો, ઈંદ્રનો હોય એવો રથ ઉડતો હોય તેમ આવ્યો, અને નરેન્દ્રદેવના પ્રેક્ષાગાર પાસે ઉભો રહ્યો.

દરેક ડોક પ્રેક્ષાગૃહમાંથી આગળ લંબાઈ, દરેક આંખ કુતૂહલથી જોઈ રહી.

“આ કોણ ?” ગૌરીએ સુનેત્રાને પુછ્યું.

“ઉંઠ.” સુનેત્રાએ મોં મચકોડ્યું. “એ તો પેલી મૈનાકી” તિરસ્કારથી તેણે કહ્યું. પોતાના પતિની એક સામાન્ય અધ્યક્ષની પદવી, પોતાની સાધારણ ધનાઢ્યની સ્થિતિ, પોતાનું સામાન્ય રૂપ એ બધાથી થાકી રહેલી સુનેત્રા મૈનાકીને જોઈ બળી બળી થઈ રહી.

“કોણ દેવી !”

સુનેત્રાની સહચરીઓ જરા તિરસ્કારથી જોઈ રહી. સુનેત્રા દેખતાં મૈનાકીનાં વખાણ કરવાં એટલે તેનો ક્રોધ વહોરવા જેવું થતું. સુનેત્રાની આંખો ગુસ્સામાં ફાટી—અને છતાં જાદુથી હોય તેમ નીચે ઠરી રહી.

હીરા ને રત્નમાં સૌંદર્યના સ્વપ્ના સમી મૈનાકી રથમાંથી ઉઠી, છટાભરી—તે ઉતરી. ચારે તરફ તેણે જોયું—અને એકદમ ઉઠી નજર સેનાજિતના પ્રેક્ષાગાર તરફ કરી. તે હસી. સુનેત્રા ને તેની સખીઓના મુખ પરનો ક્રોધ જતો રહ્યો—ને નમ્રતાભર્યા આવકારતું દીન હાસ્ય છવાઈ રહ્યું.

મૈનાકી પોતાના પ્રેક્ષાગારમાં વળવાને બદલે સુનેત્રા તરફ આવી. સુનેત્રાએ ગૌરીને પુછ્યું: “તમને મૈનાકી ઓળખે છે કે ?”

તેના અવાજમાં માન હતું.

“હા. દેવી મારાં બહેનપણી થાય છે.” ગૌરીથી ગર્વ દર્શાવાઈ ગયો. બધાં એકદમ ગૌરી તરફ સબહુમાન જોઈ રહ્યાં. આ છોકરી મૈનાકીની બહેનપણી !

અંધકારમસ્ત વાદળમાંથી ચંદ્ર તરી આવે તેમ ચમકતી મૈનાકી આવી. “કેમ ગૌરી ! કેમ છે ?” હીરાઓ ચમક્યા. સુબંધ ને સુવાસથી આખો ખંડ ચારે તરફ મધમધી રહ્યો. હાથ જોડી બધાં હસી રહ્યાં. સુનેત્રાના મોં પર હાસ્ય છલકાઈ ગયું.

“દેવી ! આમને ઓળખ્યાં ?” ગૌરીએ શરમાઈને કહ્યું; “સેનાજિતનાં બહેન”

“સુનેત્રાદેવીને હું ઓળખું છું.” મૈનાકીએ હસીને કહ્યું. સુનેત્રાના મોંઢામાં પાણી આવ્યું. “તમે બંને મારી પાસે આવો. ના નહીં કહેશો. ચાલો સેનાજિત પણ આંજ આવવાનો છે.”

સુનેત્રાની આંખે અંધારાં આવ્યાં. આખા પાટલિપુત્ર દેખતાં મૈનાકીની સાથે ખેસવું, હસવું, ખાવું, સુવું ! ખરેખર તેના બાઈએ ધણીજ સરસ વધૂ પસંદ કરી હતી. ગૌરી ન હોત તો મૈનાકી સાથે ખેસવાનો લહાવો મળત ?

ગૌરી ના કહેવા જતી હતી. પણ સુનેત્રા બીજી વાર કહેવાની વાટ જુએ એવી નહોતી. તેણે પોતાની શાલ હાથમાં લીધી, અને સાથે ગૌરીની પણ લઈ લીધી.

“અધ્યક્ષરાજ આવે તો કહેજે કે હું દેવીના પ્રેક્ષાગૃહમાં છું.”

મૈનાકી આ એને લઈ પોતાના પ્રેક્ષાગૃહમાં આવી. નંદરાજના ગૃહથી જરાક ઓછું દેદીપ્યમાન આ હતું; પણ તેમાં ચીતરેલાં ચિત્રો, મઢેલો શણગાર અને પાથરેલાં પુષ્પો તેને મધુજન્ય રમણીય કરતાં હતાં. ચંદનની સુવાસ ચારે તરફ

પ્રસરી રહી હતી. આ પ્રેક્ષાગારમાં નાના ખંડો હતા. ચારે તરફ દાસ દાસીઓ ફર્યા કરતાં.

ગૌરી આ બબકા ને વિશ્વાસ જોષ મુંગી થઇ ગઇ. સુનેત્રા અંજલિને દીન વદને જોઈ રહી. આ બધામાં દેવાંગના સમી મૈનાડી પ્રતાપનાં કિરણો ફેંકતી ફરતી હતી. વાજિંત્ર વગડ્યાં, તૂરિના નાદ થયા, દુંદુભિ મગડ્યાં. હઝારો લોકોએ જય જય ઉચ્ચાર્યો. અને નંદરાગની અને તેમના અભિજની પધરામણી થઇ.

ગૌરીની નજર રાજહસ્તી પર નહોતી, ધનનંદ પર નહોતી, આંબિકુમાર પર નહોતી. રાજહસ્તીની આસપાસ ફરતા સુસજ્જ ધોડે-સ્વારના નાયક પર તેની નજર ચોંટી હતી.

તેનો ધોડો પંખાળો હોય તેમ ઉડતો; તેનું સુવણ્નમય બખ્તર સૂર્ય તેજનું બન્યું હોય એમ ચમકતું; તેના મુકુટ પર મોરપિચ્છ ગર્વથી, આનંદથી ફરકતું. તેના સ્વરૂપવાન મુખ પર પ્રભાવ હતો. તેના અવાજમાં મોહક સત્તા હતી.

ગૌરી બધું વીસરી ગઇ. તેને એકજ પુરુષ દેખાયો: સેનાનિજિત-ઉલ્લાસ ને સત્તા ને વીર્યના અવતાર સરખો તેનો પ્રજ્વળી. તેની આંખો ઠરી રહી. સેનાનિજિતનાં સ્વરૂપે સ્વરૂપ તેણે આંખોમાં, હૈયામાં મઢ્યાં.

જ્યારે તે નરેન્દ્રના પ્રેક્ષાગૃહમાં અદ્યષ્ટ થયો ત્યારે આંખો મીચી તે સ્વરૂપોને કાષ્ઠપનિક રંગોથી ફરીથી જોષ રહી.

તે પ્રેક્ષાગૃહમાં ગઇ.

ચારે તરફ લોકો ભસાઇ ગયા. સામાન્ય લોકોની ઠઠ સામે બેસી ગઇ. શંખનાદ થઇ રહ્યો.

બધાં શાંત થઇ ગયાં.

સરસ્વતીના મંદિર આગળ વક્રનાસ ને ધનનંદ અને બે બીજા આવ્યા. સરસ્વતીની પૂજા ફરી બકરાનું બલિદાન આપ્યું. લોકોએ જય

જયકાર ઉચાર્યો. બંદી જનોએ પ્રશંસાઓ માગી. બ્રાહ્મણોએ આશિર્વાચન કર્યાં. નરેન્દ્રદેવ ને વક્રનાસ પાછા તેમના ગૃહમાં ગયા અને પાછા વાજિંત્ર વગડ્યાં. પાછો શંખનાદ થયો અને શાંતિ પ્રસરી.

બે ગદાધરો સામાન્ય રીતે દશ માણસ હોય તોજ ઉંચકાય એવી મોટી ગદા લઇને આવ્યા. મગધના એ બે વિશ્વવિખ્યાત ગદાધરો હતા.

તેમનું દંડયુદ્ધ થયું. બે નાલિકા સુધી નિઃશબ્દ જનસમૂહ એકી ટસે જોષ રહ્યો. બંને મહારથીઓ કલ્પના કલ્પી ન શકે એવું દારુણ યુદ્ધ કરી રહ્યા; અને જતાં બેમાંથી કોઇને આવિ આવી નહીં. નરેન્દ્રદેવ આંખિને પોતાના બળની પ્રશંસા સંભળાવી રહ્યા. આખરે તેમણે આજ્ઞા કરી. ગદાધરો પ્રજ્વાલ કરી વીરમ્યા. નંદે તેમને શીરપાવ આપ્યો અને લોકોએ 'જય જય' શબ્દોએ તેમને વધાવ્યા.

પાછાં વાજિંત્ર વાગ્યાં અને લોકોમાં કોલાહલ શરૂ થયો. ખાવાનું તૈયાર થઇ મંચું હતું. નરેન્દ્રદેવ, આંબિકુમાર ને વક્રનાસ જમવા માટે અંતઃપુરના પ્રેક્ષાગૃહમાં ગયા.

સંનિધાતા પોતાના પ્રેક્ષાગૃહમાં જમવા ગયા. સુનેત્રાના પતિને મૈનાડીએ જમવાનું નિમંત્રણ મોકલ્યું હોવાથી તે પણ આવ્યા. બધા જમવા બેઠા. ગૌરીએ આજ્ઞા રાખી હતી કે સેનાનિજિત આવશે; પણ તેને ભાન આવ્યું કે નરેન્દ્રદેવ જમે ત્યારે અંતઃપુરના સેનાધ્યક્ષે ત્યાં હાજર રહેવું જોઇએ. આજ્ઞા નબ્ત થઇ. સામાન્ય લોકોને રાજાનાં પકવાનો ખાવાનો ભાલ મળવાથી ગમ્મતનો પાર રહ્યો નહીં.

પાછાં વાજિંત્ર વાગ્યાં ને લોકો પેલપોતાને સ્થાને આવી બેસવા લાગ્યા. નરેન્દ્રદેવ ને આંબિકુમાર પણ પોતાને સ્થાને પાછા આવ્યા.

સંનિધાતા તેમની પાસે ગયા. સુનેત્રા ને તેના પતિ પોતાના પ્રેક્ષાગારમાં ગયાં.

ગૌરી મૈનાકી જોડે એકલી રહી—અને પૂજ્ય બાવથી આ દેદીપ્યમાન અપ્સરાને નીરખી રહી. મૈનાકી જોતી હતી. અને અવારનવાર ગૌરીને કાંઈ ઓળખાવતી હતી કે કે સમજાવતી હતી.

“આ પેલા ગૃહમાં કાણુ છે?” ગૌરીએ એકદમ પુછ્યું.

“એ ગણિકાનો પ્રેક્ષાગૃહ છે. પેલી કાશા”—

“હા, મેં ઓળખી,” ગૌરીએ કહ્યું ને નીસાસો મુક્યો. તેને તેના બાંધ સાંભર્યો.

“આ પેલો સીતાધ્વજ” મૈનાકીએ કાશા પાસે બેઠેલો એક રાજપુરુષ ઓળખવાનો પ્રયત્ન કરતાં કહ્યું. “એ ક્યાંથી? હંઅ. એ તો નરેન્દ્રદેવે કાશાને એને સોંપી છે.”

શરમની મારી ગૌરી નીચું જોઈ રહી. કાશાએ પણ તેજ વખતે મૈનાકી અને ગૌરીને જોયાં. અને એક દાસીને બોલાવી કે સંદેશો કહો.

હજુ નાટ્યપ્રયોગ શરુ થયો નહોતો એટલે તે દાસી યોગાનમાં થઈ મૈનાકીના પ્રેક્ષાગૃહ તરફ આવી. થોડી વારે એક મૈનાકીની દાસી પોતાની શેઠાણી પાસે આવી.

“દેવી! બહાર એક દાસી ગૌરીદેવીને સંદેશો કહેવા આવી છે.” ગૌરીને લાગ્યું કે સેનાજિતનો સંદેશો હશે. તે સહર્ષ ઉડી.

“જા” સમજીને મૈનાકીએ કહ્યું.

ગૌરી પાછલે બારણે ગઈ. કાશાની પેલી દાસી ઉભી હતી. “કેમ?” ગૌરીએ અધીરાઈથી પુછ્યું.

“દેવી! તમારો બાંધ શોધવા જેને ત્યાં તમે ગયાં હતાં તેણે એક પ્રાર્થના કરી છે.”

“કાણુ કા—”

દાસીએ મોઢા પર આંગળી ધરી. “હા. તમે તેની પાસે યાચના કરી, તેની એ અત્યારે કરે છે.”

“શી?”

“એને મૈનાકીદેવીને મળવું છે.”

“અર—પણુ—”

“કાણુ મળવા માગે છે?” મૈનાકીએ પુછ્યું. દાસીએ મૈનાકીને ઓળખી ને પ્રણિપાત કર્યા.

“કાશા.”

“મોકલ” મૈનાકીએ આજ્ઞા કરી; “ને આ પાછલા ખંડમાં બેસવા કહેજો.”

ગૌરી અજબ થઈ. મૈનાકી જેવી પ્રતિષ્ઠિત સ્ત્રી કાશાને મળે? તેને ખબર નહોતી કે મૈનાકી હવે રાજનીતિના પાઠ પઢતી હતી. થોડી વારે પાછો શંખનાદ થયો. અને લોકો શાંત થઈ ગયા. અંધારું થવા લાગ્યું હતું. મંદિરના ઓટલા પર પાંચસો મશાલચીઓ મશાલ લઈ ગર્ભદ્વારની બે તરફ ઉભા રહી ગયા હતા.

એ બેની વચ્ચે ઉઘાડા ઓટલા પર ‘દક્ષિણ’ નો નાટક શરુ થતો હતો. લોકો એકબીજાને જોઈ રહ્યા હતા.

સૂત્રધારે નાંદી બોલવા માંડી.

એક દાસીએ આવીને મૈનાકીના કાનમાં સંદેશો કહ્યો; એટલે તે ઉડી, ગૌરીને બેસવાનું કહી તે બાજુના ખંડમાં ગઈ.

એ ખંડમાં એક દીવેલનો દીવો બળતો હતો. મૈનાકીએ જોયું. સામે કાશા ઉભી હતી.

“દેવી ક્ષમા કરો! મારા જેવીને તમારી પાસે આવવાનો અધિકાર નથી. પણુ દુઃખની મારી આવી છું.” ગદગદ કંઠે તેણે હાથ જોડી કહ્યું.

સખતાઈથી મૈનાકીએ જોયા કહ્યું.

“દેવી! આપ જાણતાં હશો. મારું હત-ભાગિનીનું નશીબ પુટ્યું છે.”

ચિત્રકાર:] “દેવી ક્ષમા કરો ! દુઃખની મારી આવી છું.”-૫૪ ૧૦૨ [શ. જગમોહન મીસ્ત્રી.

“ શું છે ? ”

“ સ્થૂલભદ્રદેવ જતા રહ્યા. ” કોશાએ ધુરકું આપ્યું.

મૈનાકી બોલી નહીં.

“ ને અમારાથી રાજઆણા ઉથાપાય નહીં. નહીં તો દેહાંત હંડ થાય. નરેંદ્રદેવે સીતાબ્ધને મારે માટે મોકલી આપ્યા છે. ”

મૈનાકી તિરસ્કારથી મુગીજ રહી.

“ મને બચાવો. હું પતિત છું—પણ માનવ જાત છું—સ્ત્રી છું. દેવી ! તમે સ્ત્રી છો. હું શૂદ્ર છું—પણ મારી વહારે ધાઓ. નરેંદ્રદેવને આપના પતિ મારફતે કહાવો ને આણા રદ કરાવો. સંનિધાતાનું નરેંદ્રદેવ માનશે. સ્થૂલભદ્ર સીવાય મારે બધા વળર્થ છે. ”

“ એ મારું કામ નહીં ” પુઠ ફેરવી મૈનાકીએ કહ્યું.

“ દેવી ! દેવી ! ” કોશા પગે પડી. “ તમારા સીવાય કોઈ એ કરી શકે નહીં. સંનિધાતા સીવાય કોઈ નરેંદ્રદેવને સમજવી શકે નહીં. મને જીવન—મારો ધધો—શ્વાસ ને પ્રાણ અકારાં થયાં છે. મને મદદ કરો. મારો ઉદ્ધાર કરો. ”

મૈનાકીએ ગવંથી ડોકું ઉઘું કયું. પતિત સ્ત્રીઓની વહારે ધાવાનું તેનું કામ નહોતું. તેણે

એક ડમણું બધું—ને વિચાર આવ્યો. તેની આંખો ચમકી ને તે પાછી ફરી. “ કોશા નરેંદ્રદેવ નહીં માને તો શું કરશે ? ”

“ સીતાબ્ધને પ્રાણ લઇશ કે મારો આપીશ. ” કોશાએ દહતાથી કહ્યું.

“ નરેંદ્રદેવને તું કેમ મળતી નથી ? ”

“ મળી, પણ ના કહે છે. વકનાસ મળક કરે છે. ”

“ તારે એ નહીં માને. ” મૈનાકીએ કહ્યું.

“ કેં રસ્તો તો બતાવો. ”

“ એક જણ રસ્તો બતાવે તો બતાવે. મારી અક્કલ ચાલતી નથી. ”

“ કોણ ? ”

“ શકટાલને લાં આચાર્ય વિષ્ણુગુપ્ત આવ્યા છે. તેને પુછી જો. કહે છે કે એ સર્વશક્તિ-વિચારક છે. ”

મૈનાકી ચાલી ગઇ. કોશા દિગ્ધ થઇ જોઇ રહી ને નીસાસો નાખ્યો ને લાંથી બારે હૈયે પાછી વળી.

મૈનાકી ઝારી પાસે ગઇ ત્યારે મનમાં મલ-કાતી હતી. તે હવે રાજનીતિમાં પ્રવીણ થતી હતી.

પ્રકરણ ૨૬ મું

તે રાતે

મૈનાકી પાછી આવી અને થોડા વખત-માં સેનાજિત આવ્યો. ઝોરીનું અંતર હસહસ થઇ રહ્યું.

રંગભૂમિ પર શંકર પાર્વતી પ્રેમ કરતાં હતાં. સુવાસ ત્યારે તરફ પ્રસરી રહી હતી. મશ્કાલોના આછા ઉજસથી પ્રેક્ષાગૃહમાં રમણીય—આછા બહારના પ્રકાશથી મોહક અધકાર પ્રસર્યો હતો.

સેનાજિત આવ્યો ને તેણે મુગટ દૂર મુક્યો, તેની આંખો પણ નાચતી હતી. મૈનાકીનાં વસ્ત્રોમાં સજ્જ થએલી ઝોરીને જોઇ તે પણ વાર મુગ્ધ બની ઉભો અને પછી આવી વાતો કરવા લાગ્યો. મૈનાકી ચતુર હતી. તેણે બંનેને થોડાં હસાવ્યાં અને સુવાનું બહાનું કાઢી બીજા ખંડમાં ચાલી ગઇ. એ પ્રણયીઓ એકલાં રહ્યાં.

એમાંથી કાઢ બોલી શક્યું નહીં. બહાર પાર્વતીજી પોતાનું રૂદન કરી રહ્યાં.

પછી સેનાજિત બોલવા લાગ્યો. તેમના લમમાં પડેલા વિશ્લેષની વાત કરી; પોતાની આજ્ઞા-જોની વાત કરી. ગૌરીએ પોતાની મુશ્કેલી સુંચવી. પિતાની જીદ વીશે એ બોલ કહ્યા. સેનાજિતે આચાર્યનો ઉલ્લેખ કર્યો. ગૌરીથી બોલાઈ ગયું; ‘એ આચાર્યજી આડે આવે છે.’ બલી બીચારી નિર્દોષ ગૌરીથી ન કહેવાનું કહેવાઈ ગયું. સેનાજિતનાં બર્વાં સંકેતો આપ્યાં.

“એજ વચમાં આવે છે. એની દાનત તને પરણવાની છે.”

ગૌરી શું કહે ? તે નીચું જોઈ રહી.

સેનાજિત ઉઠ્યો, વિશ્લેષગુપ્ત વીશે જે કહેવાનું હતું તે કહ્યું.

ગૌરીને પણ એ વાત ખરી લાગી. એ નહીં આવ્યા હોત તો આ બધી પીડાઓ ઉભી થાત નહીં.

થોડી વાર બંને મુઠાં બેઠાં. આચાર્યજી વચ્ચે આવે છે એમ બંનેની ખાત્રી થઈ ગઈ. ગૌરી સેનાજિતના મીઠા, લાવબર્યા સ્વરની મોહિનીમાં બધું વીસારી પ્રણયધેલી થઈ. સેનાજિત ગૌરીની હાજરીમાં કર્તવ્ય વીસરી કાશોધેસો થઈ ગયો. અનિશ્ચિત ભાવિની ચિંતા કરતાં બંને ‘દક્ષ યજ્ઞ’ જોતાં હતાં, બીજી થોડી વાતો કરતાં હતાં, ધણી વાર મુઠાં બેસતાં હતાં, એક બીજાની પ્રણયઉત્તમાથી સચેતન બનતાં હતાં.

સેનાજિતે પોતાના કર્તવ્યની પરવા કરી નહીં. આવો લહાવો ક્યારે મળશે ? તેમાં હાંથ-માંથી સરી જતી ગૌરી નજર આગળ હતી તે આવાં વાતાવરણમાં-એકાંતમાં. તે સાંજ બેઠો. રાત જવા લાગી. એ પ્રણયીને વખત ગયો તે જણાયો નહીં. સેનાજિત વીસરી ગયો કે રાતે નજરમાં પોતાને લાંબા બધા આવવાનો તેણે સંકેપ

બ-૧૪

કર્યો હતો. પોતાને લાંબા પડેલા બુખ્યો કેદી તો ક્યાંથીજ સાંભરે ?

મધરાત વીતી ગઈ. કેટલાક પ્રેક્ષાગારીમાં લોકો સુવા માંડ્યા. ભોંય પર બેઠેલા લોકોએ લાંબાવવા માંડ્યું. નટોના અવાજ બોખરા થયાં. મજાલનાં બળતાં નિસ્તેજ થવા લાગ્યાં.

નાટકના રસીઆઓને પણ ઉંધ આવી. ગૌરી ને સેનાજિતની વાત ખુરી નહીં. એમાંથી કાઢને ઉંધ આવતી જણાઈ નહીં.

મૈનાડી સુતી હતી તે ખંડમાંથી એક જીવાન પુરુષ બહાર પડ્યો. અધકારમાં તે આગળ વધ્યો.

તેને એક બીજો પુરુષ મળ્યો. થોડે દૂર વે ગયા ને એ ઘોડાઓ તૈયાર ઉભા હતા તેના પર બેઠા. બધા મોજમજાઈ કરી, ખાંધ ઉઘતા હતાં, કે નાટક જોતા હતાં. કાઢએ તેમને જોયા નહીં.

પેલા એ પુરુષોએ નગર તરફ ઘોડા મારી મુક્યા. ગુપ્ત મંત્ર ઉચ્ચારતાં, દરવાનોએ દરવાજા ઉઘાડ્યા; અને પેલા એ જણ સંનિધાતાના પ્રસાદ તરફ આડે રસ્તે થઈ ગયા.

થોડે દૂર એક માથુસ ઉભો હતો. તેના હાથમાં તેમણે ઘોડા સોંપ્યા. અને ઉતાવળે પગે તેઓ સંનિધાતાને પહોંચે બારણે ગયા. એક દાસીએ તરત બારણાં ઉઘાડ્યાં ને એ બે જણ અંદર પેઠા.

પ્રપાટ બંધ ઉપર જતાં બંને જણે સુકેતુને જોયો.

“સુકેતુ !” એમાંના એક જણે કામળ અવાજે કહ્યું.

“બધું થઈ ગયું. કુમાર અંદર છે.”

“ને આચાર્ય—”

“આ ખંડમાં હમણાં આવશે” સુકેતુએ કહ્યું. સુકેમળ અવાજે પુજારી હોડતે, અધારે પગે અંદરના ખંડમાં ગયો. સંનિધાતાના પ્રસાદના

એક સુશોભિત ખંડમાં એક પુરુષ ઉભો હતો નવા આવનારને સાંભળતાં તે પાછો ફર્યો. તે હસ્યો ને હર્ષથી તેણે હાથ લંબાવ્યા. “મૈનાકી !”

નવો આવનાર એક કુદકે તેના હાથમાં જઈ પડ્યો.

પુરુષ ઉંચો અને સશક્ત હતો. એની આંખોમાં નીખાલસપણું, વિશ્વાસ અને હીમતની ચમક હતી. તેના ગુંછંગાવાળા વાળ તેના કપાળ પર, તેના ખભા પર નાચતા હતા.

સેનાનિતના ભોંયરામાં આ માણસ નિરતેજ દેખાતો. અત્યારે ઉત્સાહથી તે કાંપતો હતો. તેણે મોટે અવાજે કહ્યું: “આખરે તો મને છોડવો ખરો. મને ખાતરી હતી કે તું મારા વિના નહીં રહી શકે.” તેણે મૈનાકીને જોરથી ઢાળી. મૈનાકી સુખની લહેરો અનુભવતી હતી. તેણે આંખો મીચી પોતાની જાતને ચંપાવા દીધી.

“કુમાર !” થોડી વારે મૈનાકીએ કહ્યું: “મારે તમારા વગર ચલાવવું પડશે, કારણ કે તમારે હમણાં ને હમણાંજ પાટલિપુત્ર છોડી ચાલી જવું પડશે.”

કુમાર હસ્યો અને મૈનાકીને ધસડી પોતે ખાટલા પર મેઠો. મૈનાકી તેના હાથમાંની છુટી સામે ઉભી. “કુમાર !” તેણે કહ્યું: “અત્યારે ને અત્યારે તમારે અહીંયાંથી ચાલી જવાનું છે.”

“કુમાર હસ્યો. “તારે જોઈએ તે કર, હું અહીંયાંથી જરાએ ખસવાનો નથી.”

મૈનાકી ગંભીર થઈ. “તમે મરકરીની વાત જવા દો. તમને ખબર છે કે તમને છોડવતાં મને કેટલું થયું છે ?”

“આખરે હું છુટ્યો ખરોતે !” પગ પર પગ ચઢાવી કુમારે નીરાંતે કહ્યું.

મૈનાકીએ કચવાઈને પગ ઠોક્યો; “તેમાં શું વળ્યું ? જરા સાંભળો તો ખરા.”

“રાત ધણી થોડી રહી છે. નહીં તો તને સાંભળવાની મારે કોઈ દહાડો ના છે ?”

“કુમાર !” મૈનાકીએ ગાંભીરથી કહ્યું: “મરકરી ધણી થઈ સાંભળો. શેષ તમારા સમાચાર છે એટલે તે અહીંયાં છે ત્યાં સુધી તમને નરેંદ્રે કેદ કર્યા. લોકો એમ માને છે કે તમે શીકાર કરતાં કરતાં પ્રાગ્જ્યોતિષ ગયા. એટલામાં અહીંયાં મહાદેવીના ભાઈ આંબિકુમાર આવી પહોંચ્યા. પરમ દહાડે સવારે આંબિકુમાર ને શેષ પાટલિપુત્ર છોડી જવાના છે.”

“હા,” કુમારે મૈનાકીનો અર્થ સમજવાનો પ્રયત્ન કરતાં કહ્યું: “તેમાં મને શું ?”

“નરેંદ્ર તમારા પર, મારા પર, આંબિકુમાર પર અને શેષ પર ધણીજ ગુસ્સે છે. તમે અહીંયાં હશે તો તમારી જાંઘળી જોખમમાં પડશે.”

કુમાર હસ્યો. “હું તો જન્મથીજ જોખમ ખેડતો આવ્યો છું.”

“સાંભળો તો ખરા,” અધીરાઈથી મૈનાકીએ કહ્યું. મૈનાકીની અધીરાઈ જોઈ કુમાર ગંભીર થઈ ગયો. મૈનાકીએ આગળ ચલાવ્યું: “કેમ ક્યો તમારો પત્તો લાગતો નહોતો. આખરે આંબિકુમારના આચાર પાસે હું ગઈ.”

“કોણ વિષ્ણુગુપ્ત-ને પગે ચાલી શકતાલ ને ત્યાં ગયો હતો તે ?”

મૈનાકીએ ચમકીને પુછ્યું: “તમે કેમ જાણ્યું ?”

“મને સેનાનિતે કહ્યું હતું. એ વિષ્ણુગુપ્ત શકતાલનો અસલનો શિષ્ય તો નહીં? તક્ષશિલાના કોઈ આચાર્યનો છોકરો છે; નાનો સરખો છે.” હસીને તેણે ઉમેર્યું: “મારા પ્રમાણમાં.”

મૈનાકીની અજાયબીનો પાર રહ્યો નહીં. “તમે ક્યારથી જાણ્યો છો ?”

કુમારે સ્મરણ તાણું કરતાં કહ્યું: “મને યાદ છે. હું ઘણો નાનો હતો ત્યારે એ છોકરો

મને નદીને પેલે તીર મળેલો. શું કરતો હતો તે ખબર છે ? એ ત્યાંની બધી દુર્વા ઉખેડી નાખતો હતો. મેં પુછ્યું કે ‘આટલી બધી દુર્વા શું કામ ઉખેડે છે ?’ એણે જવાબ આપ્યો કે ‘એક વખત સમિધ ભેગાં કરતાં મારે પગે દુર્વા લાગી ત્યારથી આ બધી દુર્વા ઉખેડી નાખવાનો મેં સંકલ્પ કર્યો છે. મેં એને ગાંડો ધારી કહ્યું કે આ શું ગાંડપણ લાગ્યું છે ?’ “જણે છે ? તેની આંખો ભયંકર રીતે સ્થિર થઇ ગઇ ! નિશ્ચય, કારમા અવાજે તેણે મને કહ્યું : ‘છોકરા ! ચાલી જ. મારી વાતમાં વચ્ચે પડવામાં સાર નહીં.’” હું એનાથી એક હાથ ઉઘો હતો, દશધણો સખળ હતો; પણ મારા હૃદયમાં એનો ધાક પેસી ગયો છે. પછી જામે મળ્યા હતા. મેં એમ પણ સાંભળ્યું હતું કે એ ધણો વિદ્વાન હતો. પણ પછી એ એને દેશ ગયો ને શું થયું તેની મને ખબર નથી. એજ આ વિષ્ણુગુપ્ત હશે. ”

મૈનાકીના આવાજમાં પણ બીકભયુર્ ગાંભીર્ય હતું. “કુમાર ! એજ વિષ્ણુગુપ્ત. આવા વિષ્ણુગુપ્તો બે ન હોઇ શકે. અને એની આજ્ઞા છે કે તમારે હમણાં ને હમણાં અહીંઆંથી ચાલી જવું. ”

“ મૈનાકી ! શું કામ ફાફાં મારે છે ? એવા દશસહસ્ત્ર આચાર્યો મને અસારે અહીંઆંથી ધરની બહાર પણ મોકલી શકે એમ નથી. એવા તે કેવાએક થયો છે કે તે પછુ એનું કહેવું કશું થયું ? ”

“ કુમાર ! કુમાર ! તમે એમને મળ્યા નથી તેમાં એમ કહો છો. શેષ જેવા એને પૂજ્ય લેખે છે. સિદ્ધાચાર્ય ક્ષપણુક જેવો ભયંકર પુરુષ એના પાદ સેવે છે. વચનો પણ જેને ડર નથી એવો શકટાલ નાના છોકરાની માફક એનું કહ્યું કરે છે. વક્રનાથ અમારે કાંપી રહ્યો છે અને કાંબે સવારે એની સત્તા ડોહશે, પછી એ

અહીંઆંથી જશે. ”

કુમારનું હાસ્ય વિશ્વાસવીહોણું હતું. “ગાંડી ! તારા પર એણે ભુરકી નાખી છે. ”

“ ના, “મૈનાકીએ કહ્યું, “ એણે મારી પરીક્ષા કરી. હું તમારે માટે ધર બહાર ને પ્રતિજ્ઞા છોડવા તૈયાર છું કે કેમ તેની કસોટી કરી; અને મને રસ્તો સુઝાડ્યો. ”

“ મને દેશપાર કરવાનો ? ” અવિશ્વાસથી માયું ધુણાવતાં કુમારે કહ્યું.

“ હા. ”

“ શા માટે ? ”

“ તમને પાછા લઇ આવવા માટે. ”

“ કવી રીતે ? ”

મૈનાકી વિપલ વાર માંબીચથી જોઇ રહી.

“ તમને મગધને સિંહાસને બેસાડીને. ”

કુમાર ચમક્યો. તેની મોટી આંખો પણ વધારે મોટી થઇ. તે પાછો અવિશ્વાસથી હત્યો. “તારો આચાર્ય કેમ કરીને મને મગધને સિંહાસને બેસાડશે ?” કુમારે ડોકું ધુણાવ્યું.

“ શકટાલ અને હું અહીંઆં, આચાર્ય ને તમે પરદેશ, એ બે વચ્ચે ધનનંદની સત્તા ને પ્રતાપ બે કચરાઇ જવાનાં. ”

કુમાર હત્યો. “ મૈનાકી ! આખરે સી તે તો સીજ રહી. ઘેર બેઠાં તને ધનનંદની સત્તાનો શો ખ્યાલ આવે ? તને ખબર છે કે આખું આર્યાવત્ એને નામે કાંપે છે ? તને ખબર છે કે બારતના યુદ્ધમાં જોટણું અક્ષૌહિણી સૈન્ય હતું તેથી ત્રણધણું એ સમરાંગણે લઇ જઇ શકે એમ છે ? હું એનો એક સેનાનાયક છું. હું એની શક્તિ જાણું છું. ”

કુમાર આગળ બોલે તે પહેલાં સુકેતુ આવ્યો.

“ કૃપાનાથ ! આચાર્ય આવ્યા. ”

કુમારે પારણા તરફ જોયું. તેને આજ્ઞા આપવાની જરૂર નહોતી. વધે પહેલાં દેરાનું

નિકંકન કાઢતો, શકટાલનો શિખ ઉંમર વધ્યે વધારે પ્રતાપી વ્યક્તિત્વ દાખવતો, બારણામાં ઉભો હતો.

કુમારના અવાજમાં જરા ક્ષોભ હતો.

“કાણ વિબલ્યુપ્ત ?”

અમાનુષી તટસ્થતાથી જવાબ આવ્યો:

“ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય ! હા; હું તેજ.”

આચાર્ય ખંડમાં આવ્યા.

પ્રકરણ ૨૭ મું

ચાણક્ય અને ચંદ્રગુપ્ત

આચાર્ય થોડી વાર જોઈ રહ્યા. તેની સામે ચંદ્રગુપ્ત અન્યખીથી જોઈ રહ્યો. આખરે ધીમેથી આચાર્યે કહ્યું: “કુમાર ! મૈનાકીને ન હોય તો મને ખબર છે. બધું મળી દશ અક્ષૌહિણી સૈન્ય છે. પણ તને એક ખબર નથી. તક્ષશિલા, કમ્બોજ ને કુદ્રકમાદલવા આજે તારા છે. કાલે સવારે કાશી તારું થશે આચાર્ય શકટાલ અને સિદ્ધાચાર્ય ક્ષપણક મગધના ધરેધરમાં જવાલા પ્રગટાવી રહ્યા છે.”

“પણ મને સિંહાસન પર—એ શું ?”

“હું કહું છું; તારો સુકેતુ જાણે છે; આ મૈનાકીને ખાત્રી છે.”

ચંદ્રગુપ્ત હસ્યો. “અરે આચાર્ય તમે પણ શું જોલો છો ? એમ તે નંદોનું રાજ્ય જવાનું હતું ?”

“કેમ જણ્યું કે નહીં જાય ?”

ચંદ્રગુપ્ત મુગો રહ્યો. હસીને તેણે પુછ્યું: “એ ન જાય તો ?”

“એ કેમ ન જાય ? તે હું કહેં છું શકતો નથી.” આચાર્યે ઠોડે પેટે કહ્યું.

“અરે પણ હું,” કુમારે કહ્યું; “સારી પેટે કહી શકું છું. તમારી ઇચ્છા શી છે ? આજે હું ખાઈ પી મોજ કરું છું તે છોડી શશશુંગ શોધવાને નીકળું ?”

“અરે કુમાર !” મૈનાકીએ બોલવા માંડ્યું; —આચાર્યની આંખો સ્થિર થઈ ને તે સ્થિરતા

જોઈ બોલતી અટકી પડી.

“મૌર્ય ! ધણી વખત શશશુંગ શોધવામાં પણ મહત્તા હોય છે. અભારે તું પરાધીન છે, આશ્રિત છે. તને ક્યારે મારી નાખશે તે કહેવાતું નથી. મૈનાકી તારાથી ક્યારે વીખુટી પડશે તે કહેવાતું નથી. અને જો મારું શશશુંગ જઈશે તો મગધનું સિંહાસન, મૈનાકીનો હાથ અને સનાતન કીર્તિ ત્રણે મળશે.”

“મૈનાકીનો હાથ !” મૌર્યે ચમકીને મૈનાકી તરફ જોયું.

મૈનાકીનું તેજસ્વી મોં ગર્વ અને શરમથી ઝગમગતું હતું. તેણે સુકેતુ તરફ જોયું. સુકેતુ ઉત્સાહથી હસતો હતો.

“હા,” આચાર્યે કહ્યું; “મૈનાકીના મહેલ બંધ છે. એને લલાટે મગધનું મહાદેવીપદ લખાયું છે.”

કુમાર હસ્યો. “મારે લલાટે મગધરાજ થવાનું ક્યારે લખાયું છે ?”

“જ્યારે મારી બાણ પ્રમાણે ચાલશે ત્યારે.”

“શી બાણ છે ?”

“હમણાં ને હમણાં સુકેતુ જોડે જા. એ તારા કેશ કાપી તને લિહુનો વેષ પહેરાવશે. સુર્યોદયે કામંદકનો પુત્ર યજ્ઞ ગૌતમ એવારેથી નદી બોળંગી વૈશાલી જવાનો છે. તેની સાથે વૈશાલી જા.”

ચંદ્રગુપ્તની આંખો મગ્ગમાં હસી રહી. તે પોતાના મનમાં હસતો હોય એમ લાગ્યું. તેણે પુછ્યું: “ પછી ? ”

“ વૈશાલીમાં મૈનાકીનો માણસ તને શ્રમ ને ઘેરો આપશે. ”

“ પછી ? ”

તે લઈ નેમિષારણ્યમાં પ્રમંડકના આશ્રમમાં જઈ મારી વાટ જો. હું પણ કાલે નીકળી આવી પહોંચું છું. ”

ચંદ્રગુપ્ત એકદમ ખડખડાટ હસી પડ્યો. તેનાથી હસતું ખળાયું નહીં અને તે હસીકા પર ખેંસી ગયો.

મૈનાકી ને સુકેતુ ગભરાટથી અને આચાર્ય સખતાઈથી તેના તરફ જોઈ રહ્યા.

આચાર્યે પુછ્યું: “ તને આ પ્રપંચ લાગે છે ? ”

“ હું તમને શું બાળક લાગું છું ? ” કુમારે પુછ્યું.

“ ના. મૂર્ખ લાગે છે. અધમ મણાતા બાયાતની આમળ હું અર્વાચીનમાં અપ્રતિમ એવું સામ્રાજ્ય ધરું છું અને મતિમંદ તે ના પાડે છે. ચંદ્રગુપ્ત તું મને સારી રીતે ઓળખે છે. તને મારો મિત્રવાદ લાગતો હોય તો તારું દુર્ભાગ્ય. ”

“ મારું દુર્ભાગ્ય શા માટે ? ધનનંદ રાજાને ઘેર અવતર્યો, હું બાયાતને ઘેર અવતર્યો. એ રાજ કરે છે, હું મોજ કરું છું. ”

“ આ કારણથી કાચર બને છે ? તો બાણુ હે મૈત્રી ! કે તારો પિતામહ કુમાર-

ગુપ્ત શેશુનાગ મહાનંદીનો ઔરસપુત્ર પુત્ર હતો. મુરા દાસીનો પુત્ર નહોતો ” આચાર્યે કહ્યું.

ચંદ્રગુપ્ત આંખો ટાટી શબ્દોના અર્થ ન સમજતો હોય તેમ જોઈ રહ્યો.

મૈનાકી પણ વાર જોઈ રહી, અને ઉડીને ચાણુક્યની સામે આવી. તેનું તેજસ્વી મોહું જિજ્ઞાસા અને દબાવેલા ઉત્સાહથી તપ્ત સુવર્ણ સમું જતલંત લાગતું હતું.

“ કાણુ ? કુમારગુપ્ત-મહાનંદીના ઔરસ પુત્ર ? ”

“ શું કહો છો ? ” નિર્બલ અવાજે ચંદ્રગુપ્તે પુછ્યું.

“ જો સવાર પડવા આવી છે ને જખત છે નહીં. તું દાસીપુત્ર છે તે જુદી જા. તારા પિતા-મહા કુમારગુપ્ત મહાનંદીની મહાદેવી સુભગાના પુત્ર હતા. ”

“ ક્યાંથી જાણ્યું ? ” મૈનાકીએ પુછ્યું. આ પ્રશ્નના જવાબમાં રહેલા ગાંભીર્યથી તેના મુખ પર ભોહી તરી આવ્યું.

“ આર્યોઓમાં શ્રેષ્ઠ ! જે હું જાણું છું તે હું જાણું છું. ” ચાણુક્યે શાંતિથી જવાબ વાળ્યો. “ મગધના નાથ મહાનંદીને તેવી પ્રિય શુદ્ધાવા પુત્ર ઉત્તરેને મારી નાંખાવ્યા એ વાત સુચિ-ખ્યાત છે. ”

ચંદ્રગુપ્ત જોઈ રહ્યો. મૈનાકીએ અચીરાઈથી પુછ્યું: “ પછી ? ”

“ પિતૃભોક્તા વિચરેલા તે મહાત્માને વરેલી પૃથ્વીનો પતિ બવાને તે ઉત્તરેને ઉત્તરેને

અને શૈશુનાગ વંશનો વિષ્ણુ સં કરાવ્યો. એ વાતની કેને ખબર નથી ? ”

“ મેં સાંભળ્યું છે ” મૈનાકીએ કહ્યું.

“ હે માર્યવર્ધ ! ” આચાર્યે કહ્યું; “ જ્યારે શુદ્રાપુત્ર ઉગ્રસેને મહાપદ્મ નંદનું નામ ધારી મહીને ફરીથી સનાથ કરી બારે-પતિ વિયોગથી દુઃખી એવી સુભગા મહાદેવી શૈશુનાગની કીર્તિના ખીજ રૂપ એવો તેજસ્વી ગર્ભ ધારતી હતી. ”

“ હે ! ” ચંદ્રગુપ્તને વાચા થઇ.

“ સાંભળ વાત ! ” આચાર્યે કહ્યું. “ કૃતાર્ત સમયે મહાપદ્મ રખેને પુત્ર રૂપે અવતરેલા એ ખીજનો વિનાશ કરે એવા ભયથી મહાદેવીએ તેને દુઃખથી ગર્ભ જેનો પડ્યો છે એવી મહાનંદીની પ્રિય દાસી મુરારને સોંપ્યો. ” પુરાણની કથા કહેતા હોય એવી તટસ્થતાથી તેણે ઉમેર્યું.

“ પછી ? ”

“ સાંભળ, એ પુત્ર તે કુમારગુપ્ત મૈર્ય-મહાનુભાવ !-તારો પિતામહ. મોટે ક્ષત્રિયકુલ-ઉદ્ધારક મૈર્ય ! શંકા છોડી તું કર્તવ્ય કરવા તત્પર થા. ”

આચાર્ય બોલી રહ્યા પછી ક્યાં સુધી કોઇ બોલ્યું નહીં. ચંદ્રગુપ્ત આંખે બે હાથ દબાવે બેઠો હતો. આ વાત ખરી કે ખોટી તે નપાસવાની પથ્ય તેનામાં હોંમત નહોતી. પોતે મહાનંદીના દાસી પુત્રનો પૌત્ર હોવા એ ખ્યાલ તેના તેજસ્વી સ્વભાવને સાહ્યા કરતો. શું આ કલંક ખોટું હતું ? શું શૈશુનાગકુલના બૂપથ્ય મહાનંદીનો પોતે પ્રપૌત્ર હોવા ? શું પોતે ક્ષત્રિય હોવા ?

પોતે અધમ છે એવી માન્યતાથી તે ધણી વખત અધમતામાંથી ઉદ્ધરવાનો પ્રયત્ન કરતો નહોં, અને નંદની મહતાને નમતું આપતો. અત્યારે પણ વારમાં તેને પોતાનો પ્રતાપ અને નંદની નિર્માલ્યતા બંને વધતાં લાગ્યાં. અત્યાર સુધી પોતે કુલવિહીનતાની ખીણોમાં ઉભો ઉભો નરેન્દ્રકુલના ગિરિશૃંગ પર વિરાજતા ધનનંદને પૂજ્યભાવથી જોઇ રહ્યો હતો. હવે બંને સ્થાન ફેર લાગ્યાં પોતે બ્યોમસ્પર્શી ગિરિરાજ પરથી નીચે ઉભેલા નરેન્દ્રને જોઇ રહ્યો હતો.. પોતે-શૈશુનાગ ક્ષત્રિય કુસોદ્ધારક !

“ આચાર્ય ! ” આખરે તેણે પુછ્યું; “ આ વાત ખરી એની ખાત્રી શું ? ”

“ અલ્પ શ્રદ્ધામાં આનંદ માનનાર ! મહાપદ્મને પોતાની વિદ્યાથી સહાય કરતા હતા એવા બાહિહકાચાર્યે અણી વખતે પોતાને ઉપયોગ લાગે એવા મુદ્દાથી આ યોજના રચી હતી. તે આચાર્યવયને સ્વમુખે સાંભળનાર તેના પૌત્ર આચાર્ય શકટાલ અહીંઆજ છે. સુકેતુ ! ગુરુદેવને બોલાવ. ”

સુકેતુ ગયો. કોઇ બોલ્યું નહીં. થોડી વારે સુકેતુ અંધ શકટાલને દોરીને લઇ આવ્યો. આચાર્ય વિષ્ણુગુપ્ત, મૈર્ય અને મૈનાકી હાથ જોડી ઉભાં રહ્યાં.

“ ગુરુદેવ ! ” વિષ્ણુગુપ્તે કહ્યું; “ મૈર્યને પોતાની જન્મ કથાની ખાત્રી નથી થતી. ”

શકટાલના હોઠ થોડી વાર કાંપ્યાં. તેણે કંઈક અવાજે કહ્યું: “ મૈર્ય ! તું મહારાજ મહાનંદીનો પ્રપૌત્ર છે એમાં કે અંશય નથી. ”

ચિતામાંથી ઉભા થએલા કોઇ ક્ષમને જોતો હોય એવા મહારાટથી ચંદ્રગુપ્ત આ ભય-

ચાણુક્ય અને ચંદ્રગુપ્ત

કર મંત્રી તરફ જોઈ રહ્યો. “તમને” તેણે આખરે પુછ્યું; “કાણે-આદિકાચાર્યે કહ્યું?”

“હા.” શકટાલે જવાબ આપ્યો.

“ગુરુદેવ ! ગુરુદેવ !” ચંદ્રગુપ્તે અકળામને કહ્યું. “તમે અને આચાર્ય વિષ્ણુગુપ્ત મને બનાવો છો. આચાર્ય મને કહ્યો ખરી વાત શી છે ? હવે ખરું જાણ્યા વિના મારાથી જીવાશે નહીં.”

“તારે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ જોઈએ છે ? કુમાર-ગુપ્તને મુરઠા દાસી પાસે લઈ જનાર આદિકા-ચાર્યના શિષ્ય મુનિ ઉદ્દાલક નૈમિષારણ્યમાં હજી તપશ્ચર્યા આદરે છે.”

“મુનિ ઉદ્દાલક !” ચંદ્રગુપ્તે પુછ્યું.

“કુમાર !” ધીમેથી આચાર્ય વિષ્ણુગુપ્તે કહ્યું: “કામંદકનો પુત્ર યસ જવાની તૈઆરી કરતા હશે. હવે તીકળી જા.”

ચંદ્રગુપ્ત આચાર્ય સાચું ડોળા ફાડી ધુરંડી રહ્યો. “તમારે મને નૈમિષારણ્ય મોકલવો છે ? એ વાત છે, કેમ ?”

“હા.” આચાર્યે કહ્યું.

“જે મુનિ ઉદ્દાલક ન મળે તો —”

“તો, પાછા આવતાં કોઈ તને રોકતું નથી.”

“આચાર્ય ! આચાર્ય !” અધીરામથી વિષ્ણુગુપ્ત તરફ હાથ કરી મૈયે કહ્યું: “તમેજ આ બધું તોફાન ઉભું કર્યું છે. પણ શા માટે તે કહેશો ? આ બધી પુરાણી કથા ઉકેલવાનો મુદ્દો શો ? તમે પરદેશી છો. આ પ્રપંચમાં મને કચરી નાખવા શા માટે તૈઆર થયા છો ?”

“તને પૃથિવી અપાવવા.”

“પણ આ પરમાર્થ કેમ આદર્યો ?” કટુતાથી ચંદ્રગુપ્તે પુછ્યું. “આ મેનાકીને કેમ હાથ પર લીધી છે ? આટલે વયે આ વૃદ્ધ મંત્રી પાસે રહસ્યો કેમ ઉઘાડાં પડાવ્યાં ? કપ બૃહરચનામાં મને સપડાવવો છે ? આચાર્ય ! શા માટે ?”

“શા માટે ?” આચાર્ય વિષ્ણુગુપ્તે કહ્યું: અને તેના હોઠ જરાક કાંપ્યા. “મને સ્વાર્થ છે.”

“શો સ્વાર્થ ?”

“મારો સ્વાર્થ. હા. છે. અભારે પૃથ્વીનું આધિપત્ય જે આ દુષ્ટ શત્રુ-ધનનંદના હાથમાં છે, તે લઈ મારે તારા—ક્ષત્રિયના હાથમાં મુકવું છે.”

“તમારે અમાલપદ લેવું છે—એમ કહોની” ચંદ્રગુપ્તે કટાક્ષથી કહ્યું.

“હા. પણ મને એ પદની લાલસા નથી. તક્ષિણિલાનું અમાલપદ મારા પિતાનું છે તે કાલ-ક્રમે મારું થશે. મારું તો વક્રનાસનું પદ લઈ શકું એમ છું. પણ ગુરુદેવની સામે જો. રોષને બારરૂપ એવા અમાલ શ્રેષ્ઠ શકટાલની આ દક્ષા જોવા પછી એ પદનો મોહ કયા મૂઠને રહે ?”

“ત્યારે એ લોભ શા માટે રાખો છો ?”

“કારણ કે એ પદ લેનાર રાજ્યતનો અમિ-હોત્રી બને છે. કુમાર ! રાજ્યત પણ વૈશ્યાનર છે. તે બળે છે, બળે છે; પોષે છે ને પુનિત કરે છે; વિનાશો છે ને સજીવ કરે છે. તેને જે સાચવે છે તે તેના પ્રતાપથી તપે છે છતાં તેના વડે મોક્ષ પામે છે ને પ્રમાટે છે.”

“ધનનંદનું રાજ્યત તે વૈશ્યાનર ને વક્રનાસ તેનો અમિહોત્રી. હા. હા.” ચંદ્રગુપ્ત પાછો કડવાશથી હસ્યો.

“ના, એ રાજ્યત વૈશ્યાનર નથી, વડવાનજ છે. એના હોતાએ એને સંસ્કારની મર્યાદા, ધર્મનું પોષણ ને વિદ્યાની પ્રેરણા નથી આપી. એમાં દેવત્વ નથી.”

“ને આપણામાં આવશે.”

“હા. જ્યારે એ વન્દિ હું સાચવીશ ત્યારે દેવો અત્યેમાં પ્રવેશશે. પણ જ્યારે નથી તને રાજ્ય સુખ મળવાનું ને નથી મને વિજય સુખ મળવાનું” આચાર્યના અવાજમાં તદસ્તથ એક

જા. તે સ્વસ્થ હતા છતાં તેના મોં પર હૃદયમાં બળતી જ્વાલાઓનાં તેજ દેખાવા માંડ્યાં.

“પણ ત્યારે એ ફાંફાં શા માટે ?”

“મોર્ચા ! એ પાવકની રથાપના એ મારા સંકલ્પની સિદ્ધિ—એજ મારો સ્વાર્થ.” તે અટક્યા. તેની રિશ્તર આંખોમાં હૃદયની જ્વાલાઓની આંચ લાગી ને તે બહુકા ઉઠી. તેના અવાજમાં સર્વલક્ષી અગ્નિની વિનાશક ગર્જનાનો પ્રતિશબ્દ સંભળાયો. તે સદા શાંત ને તટસ્થ દેખાતા હતા, પણ અત્યારે જાણે અશાંત તેજોમય વૈશ્વાનરની મૂર્તિ જેવા જણાયા; અને તેમના વ્યક્તિત્વમાંથી પ્રદીપ્ત ભાવનાઓના શબ્દતણુખા ઉડાવવા લાગી. “તે સંકલ્પ સિદ્ધિનું દર્શન કરવું છે ?”

કોઈ બોલ્યું નહીં. આચાર્યે આંખ મીંચી. તે પરાધ દુનીઆની વાત કરતા નહોતા, પોતાના જીવન સર્વસ્વના રહસ્યનું દર્શન કરાવતા હતા.

“તાત ! તને હું રાજ્યદંડ હાથમાં લેતો જોઉં છું ત્યારે સર્વ ધર્મના આશ્રયરૂપ વિદ્યા તને હું પ્રેરતી જોઉં છું—પ્રજ્ઞા, વાક્ય ને ક્રિયામાં તને વિશારદ કરતી જોઉં છું—લોક કલ્યાણમાં તને મગ્ધો રાખતી જોઉં છું. ત્રણે વેદો વડે લોકને રક્ષતો, વર્ણાશ્રમને સાચવતો, આર્ય મર્યાદાઓને જાળવતો, સ્વધર્મમાં પ્રજ્ઞને પ્રવૃત્ત રાખી તેને સ્વર્ગ ને આનંદ્ય અપાવતો હું તને જોઉં છું. હું તને ખેતી વધારતો, પશુને પાળતો વાણિજ્યથી વૈભવને વિસ્તારતો જોઉં છું. લોકયાત્રાના આધાર રૂપ દંડનીતિથી અલખધને લાભ મેળવતો—લખધને રક્ષતો—રક્ષિતને વધારતો—વધારને સુયોગ્યોમાં વહેંચતો હું તને જોઉં છું. અને મોર્ચાશ્રી ! ત્યારે વિદ્યાથી રાજ્યચક્ર ચલાવતો, તારા છત્ર નીચે અનેક રાષ્ટ્રો ને મણેા સંધરતો, આશ્રોના ધર્મો વડે લોકસંમ્રદને

ઉદારતો, મહર્ષિઓના જીવનમંત્રોને જ્ઞાતાત્ન કરતો, અવનિને આર્યાવર્તની સીમાઓ એક કરી નાખતો હું તને જોઉં છું. મોર્ચા ! આ મારો સ્વાર્થ.”

તે જરા વાર થોભ્યા. “ચંદ્રગુપ્ત !” તેણે આજ્ઞા કરી; “એ સ્વાર્થ સાધવા તત્પર થા. ચાલ.”

આચાર્યની આજ્ઞાની બળના બધાના હૃદયમાં ભય પ્રસારતી, ખંડમાં ભયંકર પ્રતિશબ્દ કરતી દૂર ને દૂર જતી સંભળાઈ. મૈનાકી પૂજ્યભાવથી અવાક બની જોઈ રહી. ચંદ્રગુપ્ત આંખો વિકાસી, સ્તબ્ધ બની સાંભળી રહ્યો.

શકટાલની નિરોજ આંખમાંથી દડ દડ આંસુ પડતાં હતાં. તેના હોઠ થર થર કાંપતા હતા. હાથ લંબાવી, તે લથડને પગે, તે એક બે ડગલાં પાસે આવ્યા. હાથવડે વિષ્ણુગુપ્તને શોધ્યો. તેનું માથું શોધી તેના પર તેણે જમણા હાથ મુક્યો.

“વિષ્ણુ... ! આયુષ્માન... !” તેના અવાજ રડતો હતો; “વૃદ્ધ શકટાલની આશ્ચિય” તે શુંગજામ ગયા. તેણે હાથવડે વિષ્ણુગુપ્તને લીધાને છાતી સાથે દાખ્યા.

મૈનાકી ધ્રુસ્કાં બરતી હતી.

વિષ્ણુગુપ્તે છુટા પડી હાથ જોખ્યા. તેણે શાંતિ ને તટસ્થતા જોતજોતામાં પાછાં મેળવ્યાં.

“કૌટિલ્ય !” શકટાલે સખહુમાન કહ્યું; “આજે હું શિષ્યનો પણ શિષ્ય થવામાં સદ્ભાગ્ય સમજું છું. જા, વિજય કર !”

“જેવી ગુરુદેવની આજ્ઞા” કહી આચાર્ય ચંદ્રગુપ્ત તરફ ફર્યા.

ચંદ્રગુપ્ત ધુજતો હતો. તેની આંખો, વણ પજાં આંસુથી બાલયોગ થઈ મધ્ય હતી. તે એકથી બીજા તરફ જોતો હતો.

“તાત !” ચાલુક્યે ક્ષતિથી પુછ્યું; “ શું કહે છે ? મારો સ્વાર્થ સાધવા તૈઆર છે કે નહીં ?”

ચંદ્રગુપ્તે એક પગલું ભર્યું—હાથ જોડ્યા તે ચાલુક્ય આજળ પડ્યો અને તેણે માથું તેના પગ પર ઝુક્યું.

“આત્માર્થ દેવ ! તમારો સ્વાર્થ તે મારો ધર્મ, હું તૈઆર છું.”

“ચંદ્રગુપ્ત ! યાદ રાખજો, જ્યારે મારા આ સ્વાર્થની સામે જશે તે હઠાડે તું જીવથી જશે.”

“ચુરહેવ !” રડતે બવાળે ચંદ્રગુપ્તે કહ્યું;

“તમારા સ્વાર્થ વીસરતાં જશેલાં હું પોતે જીવથી જીવશ.”

“શવ જીવ તાત !” કહી ચાલુક્યે તેને ઉઠાવ્યો ને કહ્યું; “તું મૈનાડીની રજા લઇ લે. સુકેતુ તને યસ પાસે લઇ જશે. વૈશાલીમાં તારે માટે બધી તૈઆરી થઇ ગઇ છે.”

“જેવી આજ્ઞા”

“આર્યે !” ચાલુક્યે મૈનાડીને કહ્યું; “તમે પણ પાછાં જાઓ. સવાર પાછાં જાઓ.”

“જેવી આજ્ઞા ?” કહી ચંદ્રમાલી મૈનાડીની નીચું જોયું.

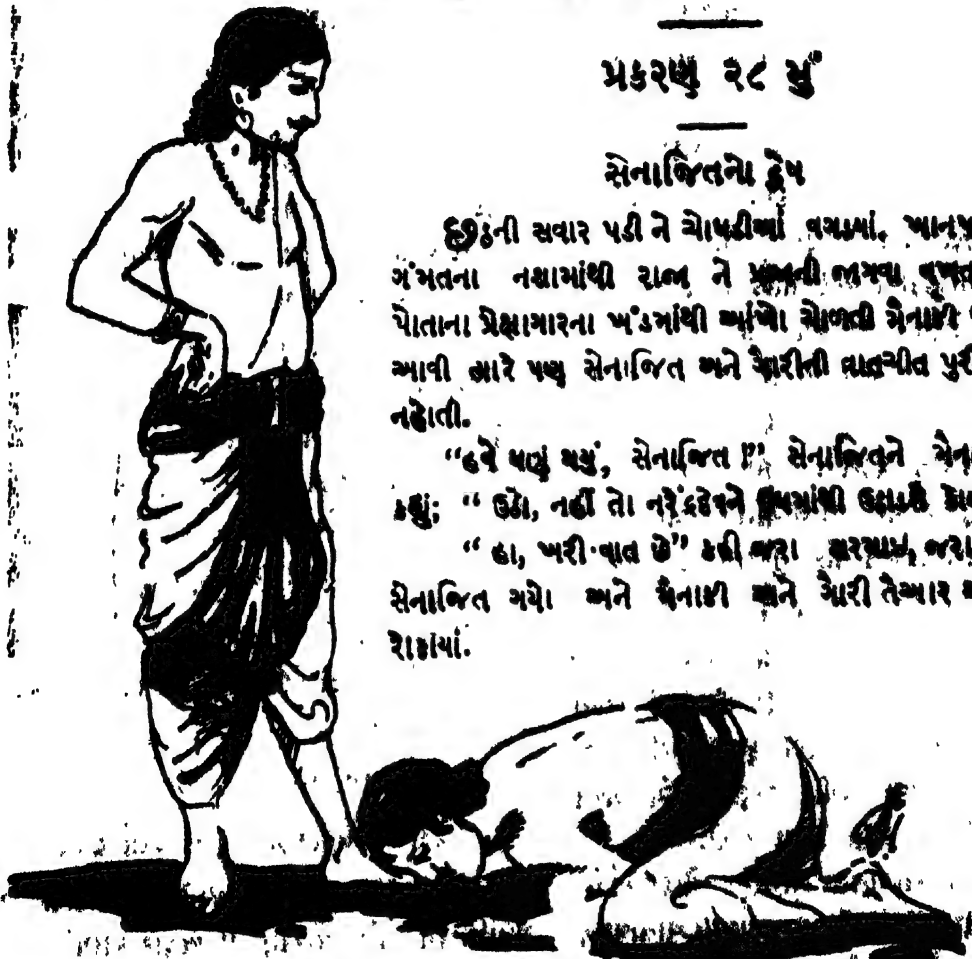
પ્રકરણ ૨૮ મું

સેનાજિતનો દેવ

છૂટની સવાર પડી ને ચોપડીમાં વગમાં, ખાનખાન ને ગંગતના નસામાંથી રાજા ને મહારાજા લગભગ વખત વાળ. પોતાના પ્રેક્ષામારના ખંડમાંથી આવ્યો ચોખ્ખો મૈનાડી બહાર આવી ભારે પણ સેનાજિત અને ઝેરીલી તાતખીત પુરી થઇ નહેાતી.

“હવે પણ થયું, સેનાજિત ?” સેનાજિતને મૈનાડીએ કહ્યું; “હો, નહીં તો નરેન્દ્રેવને કિંમતથી ઉઘાડે કાણ ?”

“હા, ખરી-વાત છે” કહી જતા સરચામ, જરા કમી સેનાજિત મયો અને મૈનાડી અને ઝેરી તેઆર વચ્ચેમાં રાજાંયાં.

ચંદ્રગુપ્તે એક પગલું ભર્યું—હાથ જોડ્યા, તે ચાલુક્યે આજળ પડ્યો અને તેણે માથું તેના પગ પર ઝુક્યું.

થોડીક નાલિકા પછી નરેન્દ્રનાં હસ્તને પુરુષો-
એ અને મહાદેવીનાં હસ્તને સ્ત્રીઓએ જ્યાંનું
હતું એટલે આખા સમાજમાં પ્રવૃત્તિ આવી
અને બધા બહાવા, ઘેલા, વસ્ત્રો અને પહેરવામાં
રાકમાં.

વિધર્તાઓએ એટલે સરસ્વતીનાં મંદિર
આગળ પુરુષો આવી, દેવીનાં હસ્તને ફરી, નરેન્દ્ર
ની વાટ જોતાં બેઠાં.

નરેન્દ્રે એ આખ્યાં કહ્યો- આંભિકુમાર, વક-
નાસ, ત્રિવલ્લભ, રાક્ષસા, જ્યેષ્ઠ, મહાપુરુષ
આખ્યાં લોકોએ જ્યેષ્ઠ પીયકારી હસ્તે જુઓ,
અને બધાની સમક્ષ સરસ્વતીનું પૂજન થયું.

અંતઃપુરના પ્રેક્ષાગારની પ્રાણગતી ચોકમાં
વિધવિધ શયુગાર સજ્જ સ્ત્રીઓ ભેગી. મળી.
અલંકારથી ઓપતાં, પાસે આવતી સ્વતંત્રતાથી
ઉદ્ધાસભર્યાં મહાદેવીએ હસ્તને આપ્યાં. આ
સમૂહમાં તેને હવે રસ નહોતો-તેની આંખ તો
તક્ષશિલાનાં ચર્ચિતર પર ફરી હતી.

મંદુકાની અને યાજ્ઞિકા વગેરેમાં અને
નરેન્દ્રે પ્રેક્ષાગારમાં મેલો. લોકો થી બંસાયા,
અને નાના મોટા યોગમાં થઈને આંખ જમી બાંધી,
વગાડવા લાગ્યા. કેટલાક નટ, વિટ ને ગાયકો
પોતાનાં કંઠોનું પ્રદર્શન કરવાં બેઠાં. કેટલાકો
અખીલ ગુણો વહેંચવા લાગ્યા. કેટલાકો ઉડ-
વા લાગ્યા. કેટલાક મંદિરાનું પાન કરવાં લાગ્યા.
બધાં કુતીની લહાણ કરવા લાગ્યા.

સ્ત્રીઓએ પોતાના પ્રેક્ષાગારમાંથી હસી
હસીને જોવા માંડ્યું. કેટલીક અંતઃપુરમાં આવી
સખીઓને ખબે હાથ નાખી કુહાડી મળી. કેટ-
લીક તાળી લેવા લાગી. કેટલીક એ જતા
આવતા લોકોની મેલો કરવા લાગી.

આખા યોગમાં સોમનાથ એકો ગામ,
કુદવા અને અંતઃપુરના અવાજથી વાતાવરણ
લાલ થઈ ગયું. અંધી તરફ પ્રેક્ષાગારમાં મહા

પુરુષો ને સ્ત્રીઓ આ ગંભીર જોઈ, ગંભીરમાં
આવવા માંડ્યા.

નરેન્દ્રે પીયકારી ભરી કેસરથી તીચે
જતા. વૃંદને છાટી નાખ્યું. તરત અનેક પ્રેક્ષાગારો-
માંથી કેસર તે કેસરની પીયકારીઓ નીચે
મળક કરતા લોહા પર રમ વધાવવા લાગી.
ધીમે ધીમે પાસે પાસેના પ્રેક્ષાગારોમાંથી મહા-
જનો એક બીજાને રંગભીતા કરવા લાગ્યા.

સ્ત્રીઓએ પણ એક બીજા પર કે સગાં
સંબંધીઓ તરફ પીયકારીથી સહવાવ દર્શાવવા
માંડ્યા.

જ્યેષ્ઠ પીયકારી ભરી નરેન્દ્રે જાણ્યું. નરેન્દ્રે
આંબિને જાણ્યું. રાક્ષસાનાં આનંદની
રેશમછેલ થઈ.

અંતઃપુરમાં રાક્ષસાને પણ રસ લાગ્યો.
કેસર તેમજ એક બીજાના પાલકો રંગી નાખ્યા.
મીચે લોકો તપનમાં આવી નાખવા લાગ્યા.
રંગની રેશમછેલ થઈ રહી.

અંધીરા સેનાજિતને કામડે નહોતું તે
સંનિધાનાના પ્રેક્ષાગારમાં આંખ તેમજ નો સ્પર્શ
નહોતો. જારી તો મોટા મોટા રસ લેતી
હતી. મોજથી મેનાજી, રંગે રંગીક નયનોએ,
તિરસ્કારથી આ ઉત્તર કરી હતી.

"કેમ દેવી ! તમે કેમ રસ લેતાં નથી ?"

"મને કહો છો કે મેનાજીની જારી આ
લે પીયકારી" કહી લોકો પીયકારી તરફ
તેણે આંખો ફરી.

અંતઃપુરમાં નીચું જોઈ રહી.

દેવી સેનાજિત જોવા જતો હતો.

સેનાજિત પડે લાગ્યા; "બહાર આપનો
માણસ આવ્યો છે તે જોવાવે છે."

[illegible]

“તને કમ સમજાવું ! સારી વહનમા !
 પરી મળાએ કે ન પપ મળાએ. સારી ! નર દેવ
 મને એક પરી સોંપો. હવે તે મધ કાલે પરી
 નાસી ગયા. ”

“ हेम करतां ? ”
 “ हाँ रातों में जब भी बेसी खोती तेरा।
 गिरा । आँखों में पड़ पड़ परवारी खुश, नरेंद्रदेव
 आँखों गुनाह माँ करता नहीं । सुनाई देता हाँस में
 हाँस नाभी आँखों नाभीया, तनी हाँस बरबर
 धुंधला होता।

“निरधारेण ते धुं क्रीडते ?” तत्र दुःसह
निर्धारेण उवाच निवास मुक्यो.

આદમુ ગેરીએ કૃત્ય બેધ અને ગુનાતી
 હિંમતમાં તર્કે ગઈ હોય મુક્યો. " અને કહે
 મનમાંથી જો એ બોલે અને ગણિતમાં આરે
 તરફ જોઈ રહી. આ ગુના ગણિત ગણિતમાં
 ગણિત ગણિત ગણિત ગણિત ગણિત ગણિત

[illegible]

बाबी गोप्यता के विषय में सर्वदा कभी नहीं
 को भूल जाते, जब तक वे जीवित न रह जायें।
 "हमारे गुरुजी ने हमें इस बात का जोर दिया था
 कि हमें अपने गुरुजी के प्रति हमेशा वफादार रहना
 और उनसे हमेशा सच्चापन बरतना।"

કહાએ તેની બહેન પાસે નિમંત્રણ કેમ આપ્યું, મેનાકાએ એમને એકાંત કેમ કરી આપ્યું એ બધું સેનાજિતને હવે સમજાયું.

“જે થયું તે થયું ગૌરી !” સેનાજિતના કપાળ પર કરચલી વળી.

“આ બધાનું મુજ એજ છે. આપણા સમ વચ્ચે પણ એજ આવ્યો. અતારે મારું મૃત્યુ સાધી રહ્યો છે. અતારે આપણને વીંધુટાં પણ કિજ પાડવા મથે છે.”

“નાથ ! આપણને કોઈ વીંધુટાં પાડે એજ નથી. પણ મને પણ હવે બધું સમજાય છે. આપણે એના રમકડાં થઈ ફરીએ છીએ.” ગૌરીની આંખોમાંથી નિરાધારીનાં આંસુઓ ટપકવા માંડ્યાં.

“—ને મરીએ છીએ. એ દુષ્ટ બ્રાહ્મણનો પ્રાણ ક્યારે છૂટે ?” દેવથી મુઠ્ઠી વાળી સેનાજિત બોલ્યો.

“પણ તમારો કેહો—”

“આ બ્રાહ્મણ અહીંયાં ન હોત તો કેહી છુટત તેમાં કે બહુ ભય નથી.”

“ખરી વાત છે, એજ—એજ બધાનું મૂલ છે.”

“જો મુજબ હાથેડી નાખું છું.” નિમવા-ત્મક અવાજે સેનાજિતે કહ્યું. “ગૌરી ! જો હું બચું તો પરણીશ—એ બ્રાહ્મણ વચ્ચે આવે તો એ ?” ગૌરી ધીછી થઈ મઠ. તેના કાનમાં ગજની થઈ: “મહર્ષિઓના પાદ સેવતી ઋષિપત્નીની સ્પર્ધા કરશે, શિક્ષાતલની સ્થા, ભિક્ષાપાત્ર, મૃગચર્મ ને વિભૂતિ ! તેની આંખે બાલ સંકર જેવા વિપ્રવર્ણની મૂર્તિ દેખાઈ. તેને ચક્કર આવ્યાં. તેણે ટેકા માટે ભીંત પર હાથ મુક્યો.

આ અઠળામણનું કારણ શોધવા પુરતાં સ્વસ્થતા કે સમય સેનાજિત પાસે નહોતાં. તેને કતબ માદ આવ્યું.

“હું જાઉં છું. નરેન્દ્રદેવને કહી દઉં નહીં તો...” તે ચાલી ગયો.

મકરણ ૨૯ મું

જેમાં સંનિધાતાની સુકિત સફળ થાય છે

સેનાજિત ઉતાવળો ઉતાવળો નરેન્દ્રના પ્રેક્ષામારમાં ગયો, પણ ત્યાં તો એવો રંમ જામ્યો હતો કે કોઈને કે કહેવાય એવું નહોતું. શ્રદ્ધાવંત પણ ખુલ્લે બેસી બાકી આંખ તાકી પીચકારી ચાલી રહ્યા હતા. પોતાનાથી નરેન્દ્રદેવને છોડી જવાય એવું નહોતું, બીજા કોઈને ચંદ્રશૂરત શાળા મોકલાવાય જીમ નહોતું એટલે અધીરો બાકરો, તે ઉભો રહ્યો.

નરેન્દ્રદેવ રંમ પર આવ્યા. તે આંખોને બંધ પીચકારી જરી અંતઃપુરમાં ગયા એટલે સેનાજિતની નોકરી શરૂ થઈ. અઠળાને હૈયે તે

નરેન્દ્રદેવની પાછળ નોકરી બાળવવા ગયો.

ક્યાં સુધી નરેન્દ્રદેવ, આંબિ, મહાદેવી ને બીજા શાણીઓએ તોફાન મચાવ્યું. સમય વહ્યો, ને મધ્યાહ્ન થયો. ફરીથી સંખ પ્રગટ્ય, વાજિંત્ર વગડ્યા ને બધા જવાની તેજારી કરવા લાગ્યા. નરેન્દ્રદેવ અંતઃપુરમાં જ રહ્યા. સેનાજિત કતબ બળવી રહ્યો.

આખરે વકનાસને તેણે એકલા એવા કોઠે પાસે ગયો. “મહર્ષિ ! મારે નરેન્દ્રદેવને વાત કરવી છે.”

“હો !”

ચિત્રકાર: રા. જી. મીસ્ત્રી] “આચાર્ય વિષ્ણુચંદ્ર,” ગૌરીએ કહ્યું. ભણી ભોળી ગૌરીને આ જ્ઞાન કેમ થયું
એ કહ્યવાને અશક્ત સેનાજિત ચમક્યો.

[૫૪ ૧૧૫]

“આ બધાં દેખતા કેમ થાય ?”

“હમણાં એ તારે માટે એકલા પડવાના હતા ?” તિરસ્કારથી વકનાસે પુછ્યું : “શું છે ?”

“પણ ધણીજ અગત્યની છે. કુમાર રાતના નાસી છુટયા.” તેનાં અંગે અંગ બચથી કાંપતાં હતાં.

વકનાસની એક આંખ ઝીણી થઇ. તેણે તિરસ્કારથી કહ્યું : “પીડા ઓછી.”

“શું કહો છો ?” સેનાજિતને આ અણુધારેલો જવાબ સમજાયો નહીં.

“કાલે સવારે આ પીડા ટળે એટલે એને છોડવોજ હશે તો એક દહાડો વહેશે છુટયો. કે બચવાનું નથી.” સેનાજિતનો ગભરાટ જતો રહ્યો અને તેને શાંતિ વળી.

“પણ પેલો આલ્પજી છોડી ગયો હોય તો ?” તેણે હોઠ પીસી પુછ્યું.

“કોણ ?” વકના ન મુખ પર દેશ વધ્યો. તેણે એક આંખે બાહુ જોયું ને વિચાર કર્યો : “તક્ષશિલાવાળો ?”

“હા.”

અમાત્યના મુખ પર દેશપૂર્ણ હાસ્ય જવાયું. “શીકર નહીં, સંનિધાતા પાસે જ અને એની યુક્તિ અમલમાં મુક. છાનોમાનો જ.”

“નરેન્દ્ર દે—”

“તેની ચિંતા તું છોડી.” કહી વકનાસે જવા દરમાવ્યું.

સેનાજિત ઉતાવળે પગે સંનિધાતાના પ્રેક્ષાગારમાં આવ્યો. ત્યાં દશક સંનિધાતા, મૈનાડી, ઝૈરી ને બે ત્રણ મિત્રો જમવા બેઠાં હતાં. સેનાજિતે સંનિધાતાને બહાર બોલાવ્યા.

“શું છે સેનાજિત ?” વિશાલ પેટ પર હાથ ફેરવતાં તેમણે પુછ્યું.

“નરેન્દ્રેવલી આત્મ છે.”

“શી ?”

“તમે જે યુક્તિ સુચવી હતી તે અમલમાં આપણે મુકવી એવી આત્મ છે.”

“વિશ્વગુપ્ત માટે—” સંનિધાતાનું મોઢું હસું હસું થઇ ગયું.

“હા.”

“મેં નહીં કહ્યું-કે મારી યુક્તિ સીવાય છુટકો નથી.” હરખાતાં સંનિધાતાએ કહ્યું.

“પણ શી છે ?” સંનિધાતાએ તેના કાનમાં કહ્યું. સેનાજિતના મુખ પર સખ્તાઈ પ્રસરી ને તેની આંખમાં કોય પ્રસર્યું.

“માણસોનું શું ?” તેણે પુછ્યું.

“તૈઆર છે” સંનિધાતા આત્મસંતોષમાં મલકાતા હતા. “મારી યુક્તિ વગર પતો ખાય નહીં તો. ચાલો, આવો. જમ્યા ? આવો બેસો.”

“ચાલો.” કહી સેનાજિત જમવા આવ્યો. તેની અસ્વસ્થતા દૂર થઇ હતી તે જોઇ ઝૈરીના જીવમાં જીવ આવ્યો. તેમની આંખોએ સદેશા કહ્યા ને સાંભળ્યા ને બંનેના હૈયામાં આશા ફરી સ્થપાઇ. તેનીજ રીતે સંનિધાતાની આંખોએ હર્ષના સદેશા મૈનાડી પર મોકલ્યા. તે સમજી ને તેની આંખોએ પણ પાછા સદેશા પાઠવ્યા. એ બેનાં હૈયામાં પણ આશા સ્થપાઇ : માત્ર એક નહીં પણ બે ભુદી ભુદી.

સમાજનો કાર્યક્રમ આમજી વધ્યોજ ગયો. રાત પડીને પાછો બીજો નાટક શરૂ થયો.

સેનાજિત ઝૈરીની રજા લઇ આવી ગયો હતો અને આજે રાત્રે તે ફરી આવવાનો ન હોતો. સંનિધાતા પણ ગયા હતા, એટલે તે રાતે માત્ર મૈનાડીને ઝૈરી બે રહ્યાં. મૈનાડી બનમાં મલકાતી હતી. તેનું ધારણું બધું ચંપું હતું અને મલકાતી નું પ્રેક્ષાગાર પોતાનુંજ હોય એવો તેને આનંદ માંડ્યો હતો.

ઝૈરી ગભરાતી નહોતી, પણ આજે તેને તેને આ ખટપટમાં કે સમજ નહોતી.

અને છતાં પોતે જાણે તેનું મધ્યબિંદુ હોય એવું તેને જણાતું હતું.

ગૌરીનો હવે ઉપયોગ હતો નહીં અને આચાર્યને છોડી તે સેનાજિતને વરવાની અધમતા દેખાડી રહી હતી એટલે મૈનાડીને મન તે અકારી થઈ હતી. પણ આદરેલો ખેલ પુરો કરવો એવો નિશ્ચય કરી તે આ છોકરી તરફ રનેહ દેખાડતી હતી.

મધરાત થવા આવી. એમાંથી એકનું ચિત્ત નાટકમાં ચોંટતું નહોતું. એને નિરથક ફૂરતાના લહાવા લેવા ગમે છે. મૈનાડીને એ લહાવો લેવાનું મન થયું. “મધરાત થઈ!” તેણે કહ્યું; “આલો. સેનાજિતે પેલા આચાર્યને પુરા કર્યા હશે.”

“હૈં! શું?”

“હા. કેમ તને કહી ગયા નથી?”

“ના. ના. ત્યારે મેં ભુલ્યું કરી. મારે તને નહોતું કેહેવું જોઈતું.”

“ના. મને કહો.” ગૌરી મૈનાડીનો હાથ પકડી કરગરવા લાગી. “દેવી! આ શું છે? આ બધા આમ કેમ કરે છે? સેનાજિત ક્યાં ગયા છે? આચાર્યને શું થવાનું છે?”

“ગૌરી! તું તો હજી બાલક છે. આચાર્ય તારી ને સેનાજિતની વચ્ચે આવતા હતા ને.” કટાક્ષથી મૈનાડીએ કહ્યું; “હવે નીરાંત થશે.”

“મધ્ય એ શું કરવા ગયા છે.”

“તેને બાળી મુકવા.”

“કેવી રીતે?”

“અરરર— ને મારા પિતા—”

“સેનાજિત તેને કેં કરવાના છે?”

“દેવી! દેવી! મને કહો. શું વિષ્ણુશુપ્ત બાળી મુક્યા હશે?”

“કપારનાં” મૈનાડીએ નીરાંતે કહ્યું.

“ના. ના.” ગૌરીનું હૃદય કાંપી ઉઠ્યું.

“આવા તેજસ્વી વિદ્વાન આચાર્ય!”

“તારે શી પીડા પડી છે?” મૈનાડી ગૌરીને તીક્ષ્ણ નજરે જોતી હતી. “તું ક્યાં જોને પરજીવાની હતી?”

“તેમાં શું? પણ દેવી! કેં કરો. એને બચાવો. એ મહાત્મા છે. તપસ્વી છે. એને માર્યે સેનાજિતને બહાદુર્યા લાગશે. દેવી! કાંઈને મોકલો. ઉડો. કેં કરો.”

“હું ઉડીને શું કરું? મારું કે કોઈનું સેનાજિત કોઈ દિવસ માને છે. તું જ વખત છે ને માને.” મૈનાડીએ કહ્યું.

“ત્યારે મને જવાદો. માણસ આપો. મને જવા દો.” દુઃખની મારી ગૌરી હાથમાં હાથ દાખી ઉભી થઈ.

“હા. જો થાય તો કેં કર. જો કેં મને નથી લાગતું કેં થાય.”

“હશે દેવી! નહીં” તો સેનાજિતને બહાદુર્યા લાગશે.”

મૈનાડી ઠંડે પેટે ઉઠી ને માણસોને આજ્ઞા કરવા ગઈ. થોડીવારમાં બધી તૈયારી થઈ અને એ વિશ્વાસુ માણસ ગૌરીને, બંધ, ઘોડે બેસી, નગર તરફ ઉપડ્યા.

એક સેવકે ગૌરીને પોતાની પાછળ બેસાડી હતી, એટલે સ્વારીથી અપરિચિત ગૌરી જેમ તેમ કરીને એ સેવકને વળગી રહી. તેની તો રથૂલ અને સૂક્ષ્મ બંને સ્પૃહા સિંચતી ખેડી હતી.

ગૌરીના મનમાં ધમકારા થતા હતા. તેનું હૃદય ચીરાઈ જતું હતું. આ શું? સેનાજિત આચાર્યને બાળી મુકે! બપોરની વાતો ચાલ આવી; કોઈનો માર્યો તેનો સેનાજિત ‘બાલ શંકર’ જેવા આચાર્યને બાળી મુકશે? પછી? ને તેના આંધ પિતાને કેં થાય તો! શું થશે? નગર કપાર કેમ આવ્યું, દરવાજા બંદાવ્યા, રસ્તો દેખ મળે

તેનું તેને જ્ઞાન રહ્યું નહીં. પોતાના ધર પાસે આવતાં તેણે જોયું તો આકાશમાં લાલ ને તેજોમય ધુમાડો દેખાતો હતો.

“ઓ મારી મા !” એટલુંજ તે બોલી શકી.

ઘોડેસ્વારે આગળ વધ્યા, ગૌરીએ પોતાની આંખો બેઠેલા સ્વારની પડખેથી જોવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

તેના ધરની બીંતો થોડીએક ઉભી હતી.

છાપરું અંદર પડ્યું હતું. આરણ્ય ને બંદે આકારો યથા ગયાં હતાં. અંદરથી બળતાં નીકળતાં હતાં. તેનું ધર ધર રહ્યું ન હોતું— બળતી ચિતા યથા ગઈ હતી.

તે ગાંડાની માફક આવરી શ્વ ગમ. આગની જ્વાલાઓએ તેને આંધળી કરી મુકી. તેના મગજમાં પણ ભણકા ઉઠ્યા. “આચાર્ય ! પિતા !.....” તે બોલી અને ઘોડા પરથી બે જ્ઞાન યથા પડી.

પ્રકરણ ૩૦ મું

અર્ધ ?

બીજે દહાડે—સાતમે—સવારે આગલા દિવસની માફક લોકો તૈયાર થઈ સરસ્વતી મંદિરની સામે નરેન્દ્રદેવનાં દર્શન કરવા આચાર્ય વિષ્ણુગુપ્તને અર્ધ અપાતો જોવા અને કુમાર આંખોને વીંદાય કરવા ભેગા મળ્યા. મૈનાકીના મગજમાં અનેક યુક્તિઓ ને અનેક આશાઓ તરવરતાં હતાં.

તે પણ નાહી, ઘોષ, વસ્ત્રાલંકારથી સજ્જ થઈ, અણુધાર્યા પ્રસંગોની ઝાંખી કરતી તેના પ્રેક્ષાગારમાંથી જોઈ રહી. જીવનમાં પહેલી વખત તેના પોતાના મુત્સદ્દીપણોનો પ્રથમ વિજયોત્સવ થઈ રહ્યો હતો. તેનું હૃદય પ્રફુલ્લ હતું. કુમારનાં સ્મરણો ને બાવિ મહત્તાનાં સ્વપ્નાં તેનાં રોમાંચ ઉભાં કરી રહ્યાં હતાં. ધડીબર આખો સમાજ સ્વપ્નવત લાગતો હતો. પોતે શું મંગલની મહા-દેવી થવાની હતી ?...કેવું ભવ્ય...તેણે ધ્યાન પૂર્વક બધા તરફ નજર નાખી.

આ મોટા લોકસમૂહમાં કાલ જોવા આનંદ, તોફાન ને ઉત્સાહ નહોતાં. ચિંતા ને બંધ દરેક મુખપર દેખાતાં હતાં, અને દરેક જીભને સંયમો

બનાવતાં હતાં. ચારે તરફ અનેક ગપાટા ઉડી રહ્યા હતા. શ્વેટાલનું ધર રાતે બળી ગયું અને શ્વેટાલ અને નંદનું અપમાન કરનાર તક્ષશિલાનો આચાર્ય વિષ્ણુગુપ્ત તેમાં બળી મુઆ. એ ગપાટો તેની દાસી તેની પાસે લઈ આવી હતી. લોકોએ પણ તે સાંભળ્યો હતો. તે મનમાં હમી.

આવા ગપાટાઓ સાંભળતાં સામાન્ય લોકો ગભરાટમાં પડ્યાં હતાં.

ધનનંદનું અપમાન કરનાર વિપ્ર માટે તેમના હૃદયમાં પૂજ્યભાવ ઉત્પન્ન થયો હતો. રાજ્યના જીવનથી ત્રાપતા છતાં એ બહાદુર પુરુષની હીમત, ટેક ને વિદ્વત્તા માટે તેમણે સદ્ભાવ બતાવ્યો હતો. અત્યારે એ વિપ્રવર્ધના આંવા કારમા મૃત્યુથી, અને ધનનંદના આવા ત્રાસદાયક પ્રતાપથી તેમનાં હૃદય કાંપી ઉઠ્યાં. આખરે નંદનું બચવુંનક પ્રાપ્ત્ય વિધિના પ્રાપ્ત્યની માફક વિજય પાગવાનુંજ એ ખ્યાલે તેમની હોંશ ને ઉત્સાહ કચરાઈ ગયાં. તે હતા તેનાથી વધારે કાંપરુ થઈ ગયાં.

આ મધ સાંભળી કેટલાંક નગર તરફ આશવા માંડ્યા હતાં. ધણીખરા આભિકુમાર શું કરે છે તે જોવા ઉભા રહ્યા. કાણુ શું કરશે કે કોને શું થશે તે કોઈ કહી શકે એમ નહોતું. ગભરાટને જેમ તેમ કાણુમાં રાખી કુતૂહલને વશ થઇ, આ બધા મંદિર આગળ આવીને બેઠા.

નરેન્દ્રદેવ આવ્યા; મૈનાડીની દૃષ્ટિમાં વેરભાવ ને દ્વેષ આવ્યા. આ કુછને સ્થાને તેનો પ્રિયતમ ક્યારે બેસશે ?

નરેન્દ્રનું મોં આજે ધણું મલકાતું હતું. સૈનાબિતના મુખપર પણ વિજયનો હર્ષ હતો. નરેન્દ્રદેવ સૈનાબિતના ખભા પર હાથ રાખી હસી હસીને બોલતા હતા ને આભિકુમારને તાલી દેતા હતા. બહે એ મલકાય. મૈનાડીએ વિચાર કર્યો:—“આ પણ એની છે, આવતી પણ કોની આવશે ?” નરેન્દ્રદેવે હંમેશની માફક બારોબાર અલંકારો, પીતાંબર અને પીછોડી પહેર્યાં હતાં અને જેમમ ત્રિશલવાળું અર્ધચંદ્રાકાર પટ્ટ કંઠે લટકાવ્યું હતું. આભિકુમારે પણ મુસાફરીની તૈયારી કરી હતી. તેણે ડોકથી પગ સુધી લોહબલિકા^૧ પહેરી હતી, પણ માથું ઉધાડું રાખ્યું હતું.

પાછળ વક્રનાસ ને સંનિધાતા પણ હસતા હસતા આવતા હતા. પાછળ આંબિના બે ચોદાઓ પણ લોહબલિકા પહેરી આવતા હતા.

આ બધાના મુખ પરનો આનંદ જોઇ લોકોને ગભરાટ જરા સમ્યો. પ્રેક્ષાગારમાંથી કીઓ ડોકાવી જોવા લાગી. મૈનાડીનું હૃદય તો તેની આંખોમાં આવ્યું.

સૈનાબિતની આજ્ઞાથી ચોગાનમાં બેઠેલા લોકોએ વચ્ચે માર્ગ આપ્યો. એ વાટે આગામી

વિષ્ણુચુપ્ત અર્ધ^૨ સ્વીકારવા આવવાના હતાં. ચોગાન પુરું થાય ત્યાં આંબિના ત્રણસો કવચધારી ને સશસ્ત્ર ચોદાઓ ઘોડે ચઢી પ્રયાણની વાટ જોતા ઉભા હતા. તેમની પાછળ રાજગિરિના ઢાળ પર આંબિના બીજા માણસો, અને નંદના સૈનિકો વાટ જોતા હતા.

નરેન્દ્રદેવ અને બીજા રાજપુરુષો મંદિરના જોડલા પર જ્યાં રંગભૂમિ કરવામાં આવી હતી ત્યાં પાથરેલાં આસનો પર બેઠા અને આગામી વિષ્ણુચુપ્તની વાટ જોવા લાગ્યા. વખત જવા લાગ્યો, આંબિ ઉતાવળ કરવા લાગ્યો. નરેન્દ્ર વક્રનાસ ને સંનિધાતાએ સામસામું જોઇ મલકાયા કર્યું. મૈનાડીના મનમાં પણ ઉચ્ચાટ કે મલકાટ વધારે હતો તે કહેવાય એમ નહોતું.

“કેમ હજી નહીં આવ્યા ?” મંદિર મુખ-મુદ્રા કરી વક્રનાસે ચિંતા દર્શાવી.

“મને પણ તેજ થાય છે” આંબિએ કહ્યું.

“મને પણ તેજ થાય છે” નરેન્દ્રે ઉત્તરું.

લોકો પણ ચાક્રા લાગ્યા. ચોડી વારે અતઃપુરમાંથી પાંચ શિખિકાઓ^૩ નીકળી અને સરસ્વતીમંદિરની રંગભૂમિ આગળ એક તરફ ઉભી રહી. તેમાં મહાદેવી અને તેની સહચરીઓ પ્રયાણ કરવાને તૈયાર થઇ આવી હતી.

ચોડીવારે પાંચ કવચધારી ચોદાઓ ચોગાનની પેલી તરફ ઉભેલાં આંબિના ચોદાઓમાંથી છુટા પડી આંબિનો ઘોડો લઇ મંદિરના જોડલા તરફ આવ્યા. અને શિખિકાઓ હતી તેની સામે ખાલુએ જોડવાઇ ગયા.

આ પાંચમાના ત્રણ જણ આંબિ અને તેની સાથે બેઠેલા ચોદાઓના ઘોડા દોરતા હતા અને તેમાંના એકના હાથમાં આંબિનાં શિરઆણું^૪ અને

૧. માથાથી પગ સુધીનું લોહની નળીનું અખતર.

૨. પાથપીએ ૩. માથું ૪. શિરો કવચનો ભાગ; ડોક.

અસિયષ્ટિ^૧ હતાં. આ પાંચ બચ્ચાએ એકજ જાતનું સોનેરી ચિત્રોવાળું લોખંડનાં પતરાંનું વારવાણું^૨ ચરીરે પહેર્યું હતું અને તેમનાં શિવઆણે માથા પર બંધ હતાં. તેમના કવચધારી થોડા પર ધનુષ્યબળ, કપડો^૩, અને તાલમુલ^૪ વગેરે લટકાવ્યા હતાં.

નરેન્દ્રદેવ આ જાણકો જોઈ હસ્યા. આ શસ્ત્ર-સજ્જિત પાંચસો માણસોથી તેને આંબિજલરાવવા માંગતો હતો, પણ તે મૂખને ખબર નહોતી કે રાજાશિરિની તલેટીમાં બે હજાર ચોદા અને આ સમાજમાં છુપે વેશી બીજા બે હજાર ચોદાઓ તેની આસાની વાટ જોતા ઉભા હતા. પણ રાતે લાંબી અસલત કરી તેણે ને વફાસે નક્કી કયું હતું કે કોઇ પણ કારણે યુદ્ધ તો મચાવવુંજ નહોતું. તક્ષશિલા અને ક્ષુદ્રક માલ્લવો જ્યેઠે વેર કરવાનો હભણાં વખત નહોતો. મહાદેવીને અહીંનાં રાખવામાં પણ કેં મુદ્દો નહોતો. અને આવા નજીવાં કારણો માટે મગધની પ્રજાને અસંતોષ વધારવામાં પણ કેં ડહાપણ નહોતું. ચાલુક્યને બાળી મુક્યો એ છેક ડહાપણબયું^૫ નહોતું, પણ એ જાખતમાં એથી વધારે પ્રતાપ દેખાડવામાં મુખર્ષી હતી. આથી આંખિને પોતાની શક્તિને સ્પષ્ટ જાણાડવાનો આ સમય નહોતો. નરેન્દ્રદેવ હસ્યા. “ જા હમણું તો મઝા કર. ”

એટલામાં શેષ અને ક્ષુદ્રક માલ્લવોના બીજા દૂતપ્રણિધિઓ આવી પહોંચ્યા. તે સવારે વહેલા ઉઠી સિદ્ધાચાર્ય^૬ ક્ષણપકનાં દશન કરવા ગયા હતાં. શેષ અને તેના સહયોગીઓ પણ અત્યારે રમ લેવાના હતા એટલે તે પણ શસસજ્જિત હતા. તેમણે માત્ર છાતીનુંજ રક્ષણ થાય એવાં પટ^૭ પહેર્યાં હતાં.

તેમની લાંબીદાઢીઓ હવામાં ફરફરતી હતી. શેષના મુખ પર અભારે સખતભાવ હતો. તે અવાર-નવાર હાઠી પસવારતો અને દૂરજોઈ અભ્યાસની વાટ જોયા કરતો. આ દૂતપ્રણિધિઓ આવ્યા અને થોડા ઉપરથી ઉતરી નરેન્દ્રદેવ અને આંબિકુમારને મળ્યા.

“ હજી આચાર્ય નથી આવ્યા ? ” શેષે પુછ્યું.

“ ના. અમે તેનીજ વાટ જોઈએ છીએ ” નરેન્દ્રદેવે કહ્યું.

નરેન્દ્રદેવ અને વફાસ શીવાય બીજા બધા અધીરા થતા હતા. આંબિકુમાર હોઠ કરડતા હતા. મૈનાકીનું હૃદય અધીરાઈ, આશા અને ચિંતાથી ધબકતું હતું; છતાં તે સ્થિરતાથી બધું જોઈ રહી. પણ એટલામાં શંખ પુકાયા અને સિદ્ધાચાર્ય ક્ષણપકના શિષ્યોનું ટોળું દોડતું દોડતું આવી પહોંચ્યું. એક પડછંગ બાવો હાથમાં એક મોટો ડાંડો લઈ, શંખ પુકતો આવ્યો. લોકો અન્યથા થયા. નરેન્દ્ર ને વફાસના કપાળ પર કરચંલી વળી. દરેક જણના હૈયામાં એવો ઉચ્ચાટ હતો કે, કેં પણ અસાધારણ વસ્તુ બનતી, તો તે ગભગાઈ ઉઠતા. સેનાજિત એટલા પરથી નીચે ઉતરી આગળ આવ્યો ને બાવાને મળ્યો.

“ કેમ ? ”

“ જય જય જયંત ! સિદ્ધાચાર્ય ક્ષણપક આચાર્ય વિષ્ણુગુપ્તને વીદાય કરતા આવ્યા છે. ”

“ આચાર્ય વિષ્ણુગુપ્ત ! ” કટાક્ષથી સેનાજિતે કહ્યું; “ હજી આવ્યા નથી. ઉભા રહો. નરેન્દ્રદેવની આજ્ઞા માગી આવું. ”

૧. લાંબી ટીણી તરવાર.

૨. ખખટર.

૩. હાથથી નાંખવાનું બાજ

૪. લાકડાની લાક.

૫. એક મહારાજા હાથ વગરના ક્ષેત્ર જેવું ખખટર.

સેનાનિત નરેન્દ્રેવ પાસે આવ્યો. અને તેણે રત્ન આવી તેની અમર આમના તે આવક પાસે મળે. આવે! જ્ય જ્ય જ્ય તં' ઉચ્ચારી. ચોમાનની બહાર ગયો. આ અણુધારેથી પધરામણીથી લોકોમાં સળવળાડે થયે.

"કે સમજાવું નથી." અભિકુમારે શેષ તરફ જોઈ કહ્યું: "હવે નથી આવ્યા ને કાણુ લેવા મળે છે ?"

"રાક્ષસ મંત્રી મયા છેને" વકનાસે કહ્યું.

"હવે એ કેમ નહીં આવ્યા ?" મળકમાં દયામણું મોઢું કરી નરેન્દ્રે કહ્યું.

"પછી મોઢું કાપ છે" શેષે કહ્યું. "આપણે હવે નીકળી જવું જોઈએ."

શંખ પુકાયા. 'જ્ય જ્ય જ્ય તં'ની ઘેમણા થઈ, અને લોકડાની કાળી જેઠક પર ચઢી સિદ્ધાચાર્ય ક્ષપણક આવી પહોંચ્યા. લોકોએ લળી લળી પ્રણામ કર્યાં. સંનિધાતા અને સેનાનિત તેને તેડવા આવ્યા.

પાસખી પરથી ઉઠ્યા ને પડખું સિદ્ધાચાર્ય ચારે તરફ જોઈ રહ્યા.

"જ્ય જ્ય જ્ય તં ! આચાર્ય ક્યાં છે ? અર્થે અપાઈ રહ્યો ?" તેણે મુકુંદ અવાજે પુછ્યું.

"હવે આચાર્ય આવ્યા નથી. રાક્ષસ મંત્રી તેડવા મયા છે" સંનિધાતાએ પગે લાગતાં કહ્યું. "આપ ઉપર પધારો."

અભિકુમાર નરેન્દ્રેવાદિ તેને આવકાર દેખાડે ઉભા રહ્યા હતા. સિદ્ધાચાર્યે તેમની તરફ જોઈ, ઉભા રહ્યા નીચે જોઈ. આંસુ આપવા

નમ્રને અભિજ્ઞાન લાગ્યું અને નીચેથી આભિ-કુમારને કહ્યું: "અભિકુમાર ! જાઓ હવે તમારું પુરું થવા આરંભ્યું છે."

"ઉપર પધારો" વકનાસે કહ્યું.

"ના" તેણે કહ્યું: "સિદ્ધાચાર્ય ક્ષપણક સરસ્વતીને અહીં આવીને સાધ્વાન પ્રણામ કરશે. "કહી તેણે પ્રણામ કર્યાં. થાસ રૂંધી મેનાડી અણુધારો રંગ જામવાની કાણુની વાટ જોઈ રહી.

આભિ અને શેષ આગળ આવ્યા. "નરેન્દ્રેવ ! આચાર્ય નથી આવ્યા તેવું, કે પછી કારણ હોવું જોઈએ. "નાગોદરિકાવાળા હાથ એક પર એક ઠોકી આભિકુમારે કહ્યું.

"લેવા કાણુ રાક્ષસ મંત્રી મયા છે ?" શેષે પુછ્યું. નરેન્દ્રેવ, આભિ અને શેષ એટલાની છેક પાગેર આગળ ઉભા હતા. નીચે, વચ્ચોવચ સિદ્ધાચાર્ય હતા. એક તરફ મહાદેવીની શિખિકા-ઓ હતી. પીછ તરફ વારવાણમાં સજ્જ મએલા આભિના ઘોડેસ્વારો હતા.

"ક્યાં લેવા મયા છે ?" ક્ષપણકે કહ્યું.

"નગરમાં, મંત્રી શકટાલને ત્યાં" વકનાસે કહ્યું.

"શકટાલને ત્યાં હા, હા, હા," ક્ષપણક હસ્યે. "એ સૌ રાતે જાગીને ખાખ થઈ મળે."

લોકો કાંપ્યાં, અભિજ્ઞાન હતાં તે ચમક્યાં. આભિકુમારે બૂમ મારી "ને પડખ પર હાથ મુક્યો. સંનિધાતાને સેનાનિતે સમાસમાં નબર કરી: નરેન્દ્રેવ ને વકનાસે દીક્ષાધીરી બહાર કરી. મેનાડીની અભિજ્ઞાન આભિ પાસે.

"અરરરર—હું કહે છે ?" નીચેથી હાથ લપાવતાં લોકો વકનાસે કહ્યું.

“અરે-અમારા ભાગ્યમાં અર્ધ નજ આપવાનું—” નરેન્દ્રેવે ઉમેયું. “

“જય જય જયંત !” સિદ્ધાચાર્યે મોટા બરાડો નાંખ્યો. અને એ હાથ ઉંચા કર્યા ને વિષલ વાર આંખ મીચી. “શીકર કરો નહીં. ધર બળી ગયું, પણ આચાર્યને આંચ લાગી નથી.” એના શબ્દોનો પડધો બધે ફરી વળ્યો ને લોકો સ્તબ્ધ થઇ આ માંડા જેવા નાગા બાવાને જોઇ રહ્યાં. “સિદ્ધાચાર્યનું વચન છે. જય જય જયંત ! જય જય જયંત !” તેણે મોટેથી ઘોષણા કરી, અને લોકોએ જોડેધ્યાને સાંભળી. “હિરણ્યગુપ્ત ! અર્ધ આપવો હોય તો તારો

અર્ધ લાવ.” તેણે એક હાથ નરેન્દ્ર તરફ કર્યો અને બીજો બીજી તરફ લંબાવ્યો. “આચાર્ય કૈટલ્ય ! અર્ધ સ્વીકારો ! જય જય જયંત ! જય જય જયંત !”

જે તરફ સિદ્ધાચાર્યે દષ્ટિ કરી હતી તે તરફ બધાએ જોયું. આંખિના પાંચ બખ્તરવાળા ચોદાઓ ઉભા હતા તેમાંના વચ્ચલાએ નાગો-દરિકાવાળો હાથ ઉંચો કર્યો. અને પોતાનું શિરઆણુ કાઢી નાખ્યું. બધાં હેયાં પણ વાર અટકી ગયાં. વારવાણુમાં સજ્જ આચાર્ય વિષ્ણુગુપ્ત તટસ્થતાથી સિદ્ધાચાર્યને પગે લાગતા હતા.

પ્રકરણ ૩૧ મું

પ્રતિજ્ઞા

મૈનાડીએ આચાર્યનું તેજસ્વી ને નિશ્ચલ મુખ જોયું અને હર્ષનો ઉત્સાહ તેની રગેરગ ગુંગળાવી રહ્યો.

તેની વિજયધ્વજી દષ્ટિ બધા પર પડી. સંનિ-ધાતા, પહોળે મોંઢે ને ફાટે ડોળે જોઇ રહ્યા હતા. સેનાનિવૃત્તના મુખ પર કાળું વાદળ પ્રસયું હતું, અને ગભરાટથી ભ્રમણ બની તે વાળ ખેંચતો હતો. વકનાસનાં ભવાં બચંકર દેવથી ભેગાં મળ્યાં અને તેનો નીચલો હોઠ છેક લબકી પડ્યો હતો.

લોકો ગભરાટની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચ્યા હતા.

આચાર્ય કૈટલ્યે ઘોડો આગળ આપ્યો. કોપથી અસ્વસ્થ નરેન્દ્રની આંખો લાલ થઇ રહી હતી. તે હોઠ પીસી, ભવાં ભેગાં કરી,

વિકરાળ ઝુનુનથી આચાર્યને જોઇ રહ્યા. તેમના હાથનાં આંગળાં વિનાશકતાથી ખીડતાં ને ઉધડતાં...

પોતે ઝોટલા પર ઉભા હતા, આચાર્ય સામું ઘોડા પર બેઠા હતા. તેના મુખની પાસે, જરા નીચું, હાથમાં મસળી સકાય એમ આચાર્યનું મુખ હતું...

ધાતક વૃત્તિ-ચંચલ પણ કુધર્ષ-તેની રમોને પ્રેરી રહી...

આચાર્યની જટા તેના હાથ આગળ હતી. તેણે હિંસક પ્રાણીના જેવો નાદ કર્યો-હાથ લંબાવ્યા...ને આચાર્યની જટા એ હાથે પકડી.

નિઃશબ્દ જનસમૂહ, અનિમિષ, જોઇ રહ્યો.

આચાર્યના મુખે દેવોના મુખની સમાનતા નિમિત્તવા પ્રાપ્ત કરી. બોલેલા સાંતિથી ભોખંડી હાથે તેણે નરેન્દ્રદેવનું કાંડું પકડ્યું-કચ્યું.

રવિકિરણ સમી દઝાડતી તેજ રેખાઓ તેનાં નયનોમાંથી ધુટી-નરેન્દ્રદેવ આંબાઓના બેઠરના. તેની સાતક શક્તિ મહારાટમાં ફેરવાતી હતી, તેની આંખની ઝનુનમાં ભીતિ પેડી.

ધીમેથી આચાર્યના હાથની આગળે વસ્યો તેના હાથ જડા પરથી ખસ્યા, દૂર ચલા.

આચાર્યના બૂબાંધથી જાણે તેને ત્રીશું લોચન ઉપાધ્યું હોય એમ લાગ્યું.

તેના હાથને આચાર્યે ઊડાવ્યા-તે હેઠા પડ્યા. તેનું મુખ શીકયું પડ્યું.

આચાર્યની જડા, સ્પર્શથી ઢીલી ચએલી, તેના ખભા પર પડી.

“નંદા! વારા અગ્નિએ જેને જાળ્યો નહીં તે તારે હાથે મરશે! જવાદે! બધા મરશરી કરશે.”

વારવાણુ ને જડામાં, સંયમભરી છતાં ઉમ્મ ભયાનકતામાં કાર્તિકેય સમ્મ આચાર્યનો અવાજ સ્પષ્ટ ને સ્પર્શ, બધે સંભળાયો.

એક વિપજ વાર પ્રસરેલી પાકભરી નિઃશબ્દતાની શું ખલા ધુટી.

લોકો પાસે આવ્યા. આંબિ, શેષ, સેનાનિત ભદ્રસાથ બધા સમ પર હાથ મુકી પાસે આવ્યા. બધા આગાની વાટ ભેટા હતા.

વઝાએ તરત સ્વાસ્થ્ય મેળવ્યું ને નરેન્દ્રના હાથ પર હાથ મુક્યો. તે હત્યો. “કાણુ આચાર્ય વિષ્ણુપુત્ર! પધારો પધારો. અમે ક્યારના વાટ ભેટાએ છીએ. અમને શી ખબર કે આવે વેકે તેને આવશે! તેના અવાજમાં દેવનો

કંબ હતો.

નરેન્દ્ર તરત સમજી ગયા. તેણે બધ ને નિમ્ણતાને જેમતેમ સમાવી સાંત ચવાનો પ્રયત્ન કર્યો ને તે બખડા: “પધારો! પધારો!”

મૈનાડીની ચમકતી આંખો એક દિટ્તિએ સમગ્ર દર્શન કરી રહી ને તેનું હેડું પગમાં ઉડ્યું. લોકો અસ્વસ્થ થતા હતા; નરેન્દ્રના ચોકાઓ પાસે આવતા હતા. શું કાલ આવી? તેના જીવનનો પરમ પ્રશ્ન આવી. તેને લાગ્યો. આખી મેદની તેની આંખ જાગળ તરવા લાગી.

તેણે શિલાચાર્યને આચાર્યના લેલા પાસે આવતો જોયો. તેની મોટી ઢાઢી જવાનો પકાર કરતી હતી. તેના છુલ્લ અવાજ માંડ્યો. “જય! જય! આચાર્ય વિષ્ણુપુત્રનો જય! આચાર્યનો જય!”

તેના કિબોએ, શેષ ને આંબિના અનુયાયીઓએ, અને કેટલાક લોકોએ ચોપણુ ઉપાડી લીધી. મૈનાડીને એ ચોપણુ ભેર વમરની લાગી. પોતાનો અવાજ તેણે ઉમેરવાની તેને ઇચ્છા થઈ, પણ હીમત ચાલી નહીં.

લોકો વીખરાવા માંડ્યા. બધા અચે અપાતો ભેવા કરતા દૂર જવું પડ્યુંને ડહાપણુ-ભર્યું લાગ્યું.

આ લોકો ચાલી જતા કેમ નથી? મૈનાડી કચવાઈ ને મળડી. સેનાપતિ ભદ્રસાથ ને સેનાનિતને આગા કરી ચાલુસો ઘેરો કરતા તેણે જોયા.

આંબિકુચાર ને શેષ અને તેમના અનુયાયી પોતપોતાને ઘેરો મેચવા લાગ્યા.

અસ્વસ્થતાથી કંપિત નરેન્દ્રના કાનમાં વઝાસ કે કહેતો હતો. મૈનાડીએ નરેન્દ્રને કહેતા સંભળ્યા: “આચાર્ય પધારો!”

“અભિકુમાર !” આચાર્યનો અવાજ આ મુખમાં પહોંચ્યો સંજળાયો; “વખત-નય છે આખો.”

“અભિકુમાર !” નરેંદ્રે કહ્યું તેનો અવાજ કુણ્ણો હતો. “જરા થોભો. આચાર્ય ક્ષમા કરો આ સમયે.”

સેનાજિતે આવી આચાર્યના ઘોડાની બસામ પકડી આમથે ઘોડાને ઝાડ કર્યો, અને તેના તેજનથી આસપાસના લોકો દૂર ખસ્યા.

આમ થએલા વર્તુલમાં આચાર્યે ઘોડાને પાછો સીધો કર્યો. નરેંદ્રે જોટલા પર, આચાર્યે ઘેરો પર એકમેકની સામે જોઈ રહ્યા.

નરેંદ્રના મુખ પર દબાવેલા ક્રોધને નિષ્ફલતાની અસ્વસ્થતા હતી. આચાર્યનું મુખ પાપાણુની નિશ્ચેતનતા ધારતું હતું.

“હું અહીં આ અર્થે લેવા આવ્યો નથી” તેણે અવાજમાં મહારુદ્રતી તાલગર્જનાનો પ્રતિધ્વજ હતો. “નંદા ! હું હમણું જાઉં છું. પાછો ફરી આવીશ. પ્રણામી પ્રતિજ્ઞા સાંભળતો જા. જ્યારે, ભૂતલ પરથી નંદાને ઉખેડી કાઢશે ત્યારે કોટિય તારી છોડેલી આ શિખા બાંધશે.”

અને હજારો નયનોએ શંકરસમા કાટિયની બાંધે નંદાના કાલ સમા કાષ્ઠ કંકોટકને વિસ્તરતો જોયો.

અને મેનાહી હતી... મગધનું. મહીલી મહાદેવીપદ તેની આંખ આગળ તરી રહ્યું...

આચાર્યે ઘેરો ઉઠાવ્યો ને પસાવ્યો. અભિકુમાર આગળ વધ્યો. તેણે આંખાં કરી. એક સમયે એક પુરુષના. ગભરાએલા, કચ્છાએલા, લોકોએ માર્ગ આપ્યો.

અભિકુમારે એના મુખ પરથી એકાદમી બહાર નીકળ્યા: પાછળ મહાદેવીની શિખાએ એ પકડી યાલી.

લોકોમાં બંધાયું પડ્યું. ત્યારે તરફ તુલ્ય નાહ મહા રહ્યો. સેનાપતિ બદસાલ ને સેનાજિત આંખાની વાટ જોતા ઉભા રહ્યા. વક્રનાસની આંખો ઉંડી પેસી ગઈ હતી. નરેંદ્રે અસાચક થઈ ગયા હતા.

નરેંદ્રને માન આવ્યું ત્યારે અભિકુમાર સાથે ચોદાવ્યો. યોગાન વટાવી રાજગિરિ પરથી ઉતરી જતા હતા. નરેંદ્રે ધ્રુમ મારી:

“સેનાજિત ! બદસાલ ! આ કુટોને—” વક્રનાસે તેનો હાથ પકડ્યો ને તેના કાનમાં કહ્યું: “નરેંદ્રદેવ ! વીરનું ભૂલેલું કમા છે. શંખ, વાણજી, વગાડો. સમાજની પૂર્ણ હલિ કરો.”

નરેંદ્રના મોં પર શીથ આવ્યાં હતાં. તેના કાનમાં ગર્જના થતી હતી. “પૂર્વી પરથી નંદા ઉખેડશે ત્યારે...” તેની આંખો ઉંડી ને ઉંડી ગઈ. વીખરાતો સમાજ લોહીઆળ રંગનો બન્યો હતો...

“જય જય જગત” એવો અવાજ બહાર ધોપણા તેમ કાનમાં વિશ્વવિનાશના કક્કડાટ સમી સંજળાઈ. તેને જે નિશ્ચેતન આંખોની રશ્મિઓ બાળી મુકતી હતી... એક વિષમય કંકોટકની દૃશ્યસમી શિખાના. તેના સ્પર્શની આસપાસ મુંઝવણ હતી.

શિતિજ પર પોતાનાં મુખ પર બીધે ઉડતાં હતાં.

...અને ફરી દિશામાં જવાબ આપ્યો. પાછો જતા હતા... તેમણે નમી: તેમણે તેમણે અસમજ જડવામાં હોલવણ મહા... મહા...

નં ચિત્રકાર :

[રા. જગમોહનભાઈ]

નરેન્દ્ર ઓટલા પર, આચાર્ય ઘોડા પર એકમેકની સામે જોઈ રહ્યા. પૃષ્ઠ ૧૨૬.

બોલીક નાવિકામાં લોકો વીખરાઈ ગયા અને નીચેની સ્થાનને લઈ પાંચા બધા હાથી જા મળ્યા ત્યાં સુધી પહોંચે તેને વચનાસની સલાહ અને કહાણી નહોતી.

“કુરુ ! તમે આ દુષ્ટને મહત્તમાં જવા દેશું.”

“દેવ !” વચનાસે કહ્યું : “આ બધાને સારી નાખ્યાંદોત તો શું થાત તે ખબર છે ? હજારનાં જો બાવરા : હવે જોઈએ તો સેનાનિતને મેળવ્યો. એ કામ પાર પાડશે.”

“શું કયાળ કરશે ? કાલે તો એણે બધું જાણ્યું.”

“કે બધાંય નથી” વચનાસે કહ્યું. “સેનાનિત !”

સેનાનિત હાથ જોડી ઉભો રહ્યો. તેને શી સિદ્ધ થશે તે કાણ કહી શકે ? “કુરુદેવ !”

“સેનાનિત !” વચનાસે કહ્યું : “તે અક્ષમ બન્યો છે.”

સેનાનિતે માથું નમાવ્યું.

“તેનું પ્રાપચિત તારે કરવું એમ નરેન્દ્રેવ આજ્ઞા કરે છે. જેટલા જોઈએ તેટલા સૈનિકો લઈ પેલા પ્રાકાર પાછળ જા, અને એ અને કુરુને જો બધા ન માત્ર તેની ચોકસી કરી આવ.”

“જેવી આજ્ઞા !”

“ને સેનાનિત !” વચનાસે નીચેનાં હેઠળ આજ્ઞા આપ્યો. “મમતની બહાર ગયા

એટલે એ મેળાંથી, એ નહોતો તો પહોંચી શકતો ?” કુરુદેવે તે કહ્યો. સેનાનિતે હાથ જોડી માથું નમાવ્યું.

“ને સેનાનિત ! જોઈએ કુરુને કે કામ નહીં તો સારું.” ફરીથી બધું કરી રીતે હસીને વચનાસે કહ્યું. નરેન્દ્રેવ આ શ્રદ્ધા આજ્ઞાની કહેવાની રીત પર હસ્યા.

“સમજ્યો. જેવી આજ્ઞા !”

એને આજ્ઞા જોઈતી હતી. આ આજ્ઞા તેની વિનાશકતામાંથી બચી ગયો, નરેન્દ્રના કામથી બચી ગયો, હવે તેના હાથમાંથી નહીં બચે. આ તેના, નંદની રાજ્યવશીની કદા વેસીના પોતે કાલ હતો.

તેણે હાંતપીસ્તા, અને જોઈતા સૈનિકો જોવા કરવામાં રોકાયો. મધ્યાહ્ન પહેલાં તેને વિષ્ણુ-ચુપ્તાની પુઠે પડવું હતું.

તેને જારીને મળવું હતું. પશુ ક્યાં ? જે પર બાળીને તેણે ભરમ કર્યું હતું ત્યાં જવાની જાણ નહોતી. તેણે મેનાકાને ત્યાં તપાસ કરી. ફરી ત્યાં હતી પણ માથુંસે ખામોશ પી ડે તે મેલન રિયતિમાં હતી એટલે કાલે તેને મળી શકે એમ નહોતું.

મિઃબાલ નાખી, વિષ્ણુચુપ્તાના સિદ્ધિને એકામ ચિત્તે ધ્યાનમાં તે બહાર જઈ પુનઃ મહાર પડ્યો.

પ્રકરણ ૩૨ મું

ગૌરી નૈમિષારણ્ય જવા કેમ નીકળી.

ગૌરી જ્ઞાનમાં આતી. તે કોઇના મુંદર મજાનમાં, પંચારી પર પડી હતી. એક દાસી પવન નાખતી હતી. તે જાગતી હતી કે ઉંધતી હતી? સમાજ, દક્ષિણ, સેનાજિત, અંધારી રાતે થોડા પર મુસાફરી અને પોતાનું જગતું ધર, આ બધી વસ્તુઓ તેના મગજમાં આવતી ને જતી. તેના હૈયાને સ્થાને એક વિચાર બમોત્તર હતી- તેમાં એક ચિંતા બડબડ બજવા કરતી. તે ચિંતાનું એક જ રૂપ હતું. થોડી ભીનો ઉભી હતી, છાપરું પડી ગયું હતું, આરણ્યની જગ્યાએ આદારાં હતાં. આ બધું કર ચિંતા તેના ધરની, વિષ્ણુચુરતની, પિતાની, તેની અંધારી, મનોરથોની ને જીવનની ચિંતા હતી. એના રાતા રીંગા બડકા તેની આંખ આમળ નાચતા. એના બળાની આજ તેના મંથાને અને ગામને તપાવતી હતી.

તેણે પંચારીમાં બેઠા થઇને ચાર તરફ જોયું. મંગરકું થવા આવ્યું હતું. તેની આંખે બધે બળતાં દેખાતાં હતાં. તેણે વિચાર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો ને આખરે વિચાર એક જ આવ્યો: સેનાજિતે તેના પિતા અને તેના વિષ્ણુચુરતને બાળી મુક્યા! તેને કમકમાં આવ્યાં. તેણે ગભરાટમાં બંને હાથ લંબાવ્યા.

તેની આંખ આમળ ધર બળતું દેખાયું; ચક્રદાસ ને વિષ્ણુચુરત બાળીને ભરમ થતા દેખાયા; બંનેની કારમી ચીસો તેને સંભળાઇ. બંનેના બળેલા હાડકામાંથી લીલી જુરી જવાલા નીકળતી દેખાઇ. તેણે લમણે હાથ મુકી આ ચિત્રપર પરા દૂર કરવા નિબંધ પ્રયત્ન કર્યો.

સેનાજિત દૂર થયો; પાતળી થયો; પિતૃધાતી થયો; અધકતા થયો. હવે તે તેનો તહેલો. તેના

વેરી હતો, તેનાં હાડનાં રમરમો તેને સાંપના કંખ જેવાં વેદના દેવા લાગ્યાં. જે હાથ સેનાજિતે હાથમાં લીધો હતો તે ઝળઝળ બળતો હતો. તેનો મોહ, પ્રેમ બાળીને ભરમ થઇ ગયો.

દુટ્ટ સેનાજિતે કોતે બાળી મુક્યા! ચક્રદાસ અને વિષ્ણુચુરતને! તેના પ્રિય પિતા, તેના જીવનનો આધાર, તેની સેવાના પૂજ્ય અધિકારી-એને? અંધ ને વૃદ્ધ પિતાએ આટલાકલા દુઃખમાં તેને માટે થું થું કયું હતું? પુત્રને વીસારી પુત્રીના આશ્રય નીચે તેણે ધડપણ માગવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો; તે પુત્રીના પ્રણયી-એ આખરે એને દરેક દીધો, જીવતા બાળી મુક્યા. નંદના કોષે અને વકનાસના દેષે જે ન કયું તે આ પ્રણયીની ઠપ્પાએ કયું. આખરે તેજ તેના પિતાની મેરી થઇ. તેની આંખમાંથી દડદડ આંસુ પડવા લાગ્યાં. "પિતા! પિતા! દીકરાઓ તો માત્ર છોડી ગયા, મેં તો તમને બાળી મુક્યા. પૂજ્ય પિતા! જે રત્ન પર તમે આધાર રાખ્યો તેણે જ તમને કચેરી નાખ્યા" તે બબડી.

આમ લાગી હશે ત્યારે વૃદ્ધ પિતા ચરચરને પગે નાસી જવા ઉઠ્યા હશે. પણ ચક્રદાસ આંધ-કારમાં તેને દોરીને બહાર કોણ કાઢે? હાથેસાં તે દોરતી હતી-આજે પોને તેની ખસે કેમ નહોતી? પોતે મળક કરવા ગયા હતા, પ્રણયીતી વાતો સાંભળતી હતી, અને કેવો દૂર પ્રણયી! તેણે કેવા કોડથી સેનાજિતને પરણવાની ધમકી રાખી હતી! હવે ભગ્ન કેવું? કોડ કેવા? તેની અને સેનાજિતની લગ્નવેદી પર પૂજ્ય પિતાનું કારમું જોડું સખ બાકું પડ્યું હતું!

અને પિતાના કેવા કેવા મનોસ્થો હતા ! પુત્રીના સુખની ખાતર તેણે વેર વીસારે મુક્યું હતું. તેણે વિષ્ણુગુપ્તને બરાવવાની ઇચ્છા બતાવી હતી. આવા હેતાળ પિતા આખરે આબું મૃત્યુ પામ્યા !

તે વિષ્ણુગુપ્ત પશુ બાળી મુઆ મેનાજિતે તેને બાળવા ધર બાળી મુક્યું ! ઇર્ષ્યાથી, વેરથી, ક્રોધ કેવી નાસી છુટ્યો તેથી ? પણ કેવો ભયંકર દ્રેષ ! સુતેલા આચાર્યને જીવતા સળગાવી દીધા !

તેણે આંખે હાથ દીધા વિષ્ણુ કેવો વિદ્વાન હતો ! તે નાની બાલકી હતી. આરે તે તેના ઘરમાં રહેતો ને પિતાની સેવા કરતો. વિષ્ણુએ વખત છે ને તેને રમાડી હશે, વાનો કહી હશે, બણાવી હશે. અને વર્ષો વીત્યે એ વિષ્ણુ આચાર્ય બની આવ્યો. તે તેના ગુરુનું ધર શોધતો, નંદના નિમંત્રણને નિરસ્કારીને ! ક્રોધે નંદને પડકાર નહોતો કર્યો ને આ તેના વિષ્ણુએ કર્યો.

તે ઘેર ચાલીને આવ્યો—તેજસ્વી સ્વરૂપવાન, બાલ શંકર સમેા. તેની નાની ઝુંપડી ચાર દિવસ પ્રાસાદ થઇ રહી. શેષ ને ક્ષપણક ને રાક્ષસ ત્યાં આટાં મારવા લાગ્યા. તેના પિતાના નિશ્ચેતન જીવનમાં ચેતન આવ્યું. શિષ્યને જોઇ ગુરુને કેવા ગર્વ ને આનંદ થયા હતા !

આ બાલ શંકરે તેને પરણવાની ઇચ્છા દર્શાવી. પિતાએ પણ એજ ઇચ્છા દર્શાવી. બાપે તેને વચને તો બરાબી અને છતાં પોતે પ પિણી મેનાજિતને વરવા ઉત્સુક બની. “ આચાર્ય ! આચાર્ય ! મારે માટે તમે જીવ જોશો. ”

તેને આચાર્યના શબ્દો યાદ આવ્યા. તે પોતાને માટે બ્રહ્મચર્ય છોડવાના હતા. તેના પર કેવી કૃપા !

આચાર્ય બધાથી નીરાળા હતા. દેવો જેવી તેમની અપાર્થિવ તટસ્થતા હતી. મેનાકીએ કહ્યું

હવું કે ભવોભવ એવાને માટેજ વાટ જોવી. અને છતાં પોતે દુષ્ટા મેનાજિતને શોધવા નીકળી, તેની પ્રિયતમા બની ‘ દક્ષયજ્ઞ ’ જોવા ખેડી અને તેને બાળી મુકાવ્યા !

મેનાજિત ને આચાર્ય ! ક્યાં આ દ્રેષો બ્રહ્મહંતા મેનાજિત ને ક્યાં બ્રહ્મણ્યશ્રેષ્ઠ વિષ્ણુગુપ્ત ! તેને શબ્દોનું સ્મરણ થયું. ‘ જો મદન પ્રેરતો હોય ને રાજ્યવ્રજમીની લાલચ હોય, જો વિલાસવૈભવનું આકર્ષણ હોય, જો દીધેલો ક્રોધ ડાંખતો હોય તો મેનાજિતને વર, પણ જો મહર્ષિઓના પદ સંવતી ઋષિપત્નીની સ્પર્ધા કરવાની ઉત્કંઠા હોય—’

ખરી વાત છે. પોતે ક્ષેત્રી, દંભી, દુષ્ટા હતી. તેને મહર્ષિઓના પદ સંવતી ઋષિપત્નીઓની સ્પર્ધા કરવાની ઇચ્છા ન થઇ. એટલુંજ નહીં પણ પોતે દુષ્ટાએ એ મહાત્માને બાળી મુકાવ્યા. ગદ કાલે તેણે જો વિષ્ણુગુપ્તનો મુદ્રો મેનાજિતને ન કહ્યો હોત, તો મેનાજિત ગણ્યત નહીં, ને આવું દુષ્ટ પગલું લેત નહીં.

અને કેવો વિપ્ર ! બાલ શંકર જેવો !

“ ઓ અશ્વિનો ! મને બાળીને બરમ કેમ ન કરી ? ” તેના પિતા જેવાએ પણ જેને માટે પૃથ્વીભાવ દર્શાવ્યો તેને તરછોડ્યા, તેને બાળી મુકાવ્યા. તેના શબ્દોમાં શી મહત્તા હતી !...

પોતે બ્રહ્મણ્યકન્યા મેનાજિતને વરવા, આવા વિપ્રનો વિનાશ કરવા તત્પર થઇ. વિનાશ કરવા ! તેનો વિનાશ કર્યો. વિષ્ણુગુપ્ત ધર્મને અવતાર હતો, પૃથ્વીરપતિ સમાન વિદ્વાન હતો. તેને આશ્ચર્યકાર્ય જેવા બ્રહ્મણ્યની પૌત્રાએ બાળી મુકાવ્યો !

એમનો શું વાંક ? એમને તો વિદ્યાને પ્રતાપ પ્રસારવો હતો. ત્રણ વેદ ને વર્ણાશ્રમની પુનઃસ્થાપના કરવી હતી. શ્વદ નંદ બ્રહ્મણ્યોનો દ્રેષી, શકટાલનો શત્રુ તે મેનાજિતને મન પિતા

તુલ્ય હતા. તેવાને પોતે પરણવા તૈયાર થઇ-આ બૃહસ્પતિને છોડીને । પોતે પ્રાણશ્ચ કન્યા । જેનું પેટ દેવાને પણ દુર્લભ એવી પ્રાણશ્ચ કન્યા !

તેનું મગજ પ્રજ્વળી રહ્યું. તે હાવરીઆવરી થઇ ચારે તરફ જોઇ રહી. તેણે જોરથી માથું

આવતા હતા. વસિષ્ઠ ને અંગિરા, ભરદ્વાજ ને અત્રિથી માંડી આદિહકાર્ય સુધી બધા તેના તરફ ધસી આવતા હતા. આ વેદમૂર્તિઓની જ્વલંત આંખો ક્રોધથી તેની સામે જોઇ રહી. તે ગભરાઇ ગઇ; ક્યાં જવું તે સુઝ્યું નહીં. દિશા-

“તું ! તું ! તું કુલકલંક. તેં પ્રાણશ્ચકન્યાએ બાલ શંકર સમા વિષ્ણુગુપ્તને બાળી મુક્યા !”

પહાડ્યું. “હું જન્મતાં મરી કેમ ન ગઇ, ?” તેની ભયતરલ આંખો ફાટી ગઇ. “આ કોણ આવતા હતા ? કિતિજ પરથી મહર્ષિઓ ચાલી

ઓ તેમના શાપથી કંપાયમાન થતી હતી. હજારો પૂર્વજો તેને સંબોધત હતા : “તું ! તું ! તું કુલકલંક. તેં પ્રાણશ્ચકન્યાએ બાલ શંકર

સમા વિષ્ણુગુપ્તને બાળી મુક્યા।” તે બેચે પછડાઇ, બેડી થઇ, પાછી પડી. “તું પૂર્વજ-દ્રોહી, ધર્મદ્રોહી, વિદ્યારોહી ! તેં અસારા આચાર્યને બાળી દીધા।” ના ના ! તે બોલવા ગઇ પણ દોષએ સાંભળ્યું નહીં. પૂર્વજ-દ્રોહી સમૂહ તેના તરફ આવ્યો. વ્યોમમાં ભયંકર પ્રતિશબ્દો થયાં. “તે-તે-આદિયુ કન્યાએ શરૂના સેવકના મોઢમાં આચાર્યને બાળી મુક્યા।” તેમનાં ઉગ્ર નયને માંથી આંસુઓ પડવા લાગ્યાં. “દુષ્ટ ! દુષ્ટ ! એ વેદને વર્ણાશ્રમ સ્થાપત. એ વિદ્યાને ઉદ્ધાર કરત. પણ એને તં પાપિણીએ બાળી મુક્યો.” તે માંડી જેવી ઉડી ‘મેં બાળી મુક્યા. હા, ક્ષમા કરો. મને મારી નાખો.” દિશાએ કોધથી કાંપી. શેષનામ ડોલવા લાગ્યો. ભયંકર શાપોની ગર્જના તેના કાનમાં થવા લાગી. “ના. ના. તું જીવતી બળ્યા કર.”

“ના, ના, ના,” કહી ચીસ પાડતી તે ઉડી મદર્પિઓના શબ્દોનો ભયંકર પ્રતિશબ્દ થયો. “અમને કોણ અંજલિ આપશે ? આચાર્ય-વર્તને કોણ ઉદ્ધારશે ? વિદ્યાને કોણ સંરક્ષશે ? પાપિણી ! અમારું શું થશે ?”

તે ગુંગળાઇ ગઇ. આ ભયંકર શબ્દો તેની પાછળ પડ્યા, તે આગળ દોડી. “ઉભી રહે ! અમારું શું થશે ?” આમ પાછળ દોષ બોલતું હતું શબ્દો તેનાથી સ્પર્શા જતા નહોતા. તે ક્યાંથી નીકળી. ક્યાં ગઇ તેનું તેને જ્ઞાન નહોતું. પાછળ બધા દોડતા હતા, આગળ એ જતી હતી. “અરે આ શું કરે છે ? અમારું શું થશે ?” એ શબ્દો પાછળ ને પાછળ આવતા હતા.

સૂર્યોદય થયો. તે દોડતી ગઇ. વગેરે પરિચિત હતો. લાં લોકોની હઠ ભેગી મળી હતી. કોની હઠ ? પૂર્વજોની ? કયા પૂર્વજોની તે તે કહી શકે એમ નહોતી. “આચાર્ય બળી ગયા.” બધા કહેતા હતા “અમારું શું થશે ?” એમ પાછળ

ગર્જના થતી હતી. તે આ ઠઠમાં પેડી. બધાંએ રસ્તો આપ્યો. તે આગળ ગઇ ને તેની આંખે અંધારાં આવ્યાં.

તેણે બળેલા ધરના કોણસા જોયા, તેમાંથી નીકળતો ધુમાડો જોયો. તે આગળ દોડી. આ તેનું ધર ! પછળથી “ઉભી રહે, ઉભી રહે” ના પોકારો દોષ કરતા હતા...ચારે તરફ બધા -કોણ ?-પૂર્વજો ?-ઉભા હતા.

બળતા ધર આગળ દોષ બેઠું હતું. કોણ હતું ? આ શું ? તેના પિતા-હતા તેવા-બળતા ધર આગળ રસ્તામાં બેઠા હતા ? શું તે પિતૃ-લોકમાં આમ બેઠા હતા કે ખરેખરા જીવતા ? પિતા ! ક્યા કરો ? તેણે આંકંદ કર્યું. તે આગળ આવી. વૃદ્ધ શકટાએ હાથ લાંબાવ્યો. “બેટા ગૌરી” તેજ અવાજ ! તેજ હાથ ! તે દસડાઇ પડી. પણ તેની નજર બળતાં ધર તરફ ગઇ... આ બળતાં નીચે મદર્પિઓને પ્રિય એવા બાલ શંકરનાં અસ્થિ પડ્યાં હતાં...“ક્ષમા કરો” તેણે ચીસ પાડી.

કોષએ તેને પકડી. તેનાં ગાત્ર શિથિલ થયાં. અંધકાર પ્રસરી રહ્યો.....

ધર આગળ ગામસેક એકદું થયું હતું. બળતાં ધર આગળ અંધ શકટાએ ભયંકર એકસતામાં પોતાની સ્વસ્થતા જાળવી બેઠા હતા. આચાર્ય વિષ્ણુગુપ્ત ધર નીચે દબાઇ બળી ગયા હતા એમ લાગતું હતું. માંડી જેવી ગૌરી આવી પિતાની પાસે બેભાન થઇ પડી.

આ જોઇ લોકોનો કોપ વધી ગયો. ચારે તરફ બડબડાટ થવા માંડ્યો. નંદના તરફ દેષ બધો. નિબંધ પ્રજામાં પણ પલ વાર બળ આવ્યું.

કેટલાક જણે શકટાને ત્યાંથી ખસવા વીનવ્યા.

“ના, મારું ધર બળી ગયું. હવે મને આગ ક્યારે મુકાય છે તેની વાટ જોતો હું બેઠો છું.”

[ચિત્રકલા:]

ગાંધી-જેવી ગૌરી આવી પિતાની પાસે બેસાત થઈ પડી-૧૪ ૧૩૨. [રા. રવિશંકર રાણા.]

લોકો ત્રાસ્યા અને આવા કુકર્મી નંદ પર દેવો કેમ ક્રોધતા નથી તેનો વિચાર કરવા બેઠો. મૈનાકીનાં માણસો ગૌરીની પાછળ આવ્યાં હતાં તે તેને ઉપાડી ગયાં.

આખરે કેટલાકે ધર, બાપરું, બળેલાં બાકડાં જીંદા કર્યાં, અને તેઓ આચાર્યનાં હાડકાં શોધવા બેઠા. એટલામાં સિદ્ધાચાર્યના કેટલાક બાવાઓ આવી બાગ્યા અને ખચર આણી. સિદ્ધાચાર્યે મંત્રથી આચાર્યને કેમ બોલાવ્યા, આચાર્યે શું કહ્યું, આચાર્ય નિર્વિઘ્ને ગામ છોડી કેમ ગયા તેની બધાએ વાત સાંભળી. લોકોની અગમચળીનો પાર રહ્યો નહીં. દેવો આખરે નંદ પર રૂઠ્યા ખરા તેની તેમને ખાત્રી થઈ, અને તેના પુરાવા તરીકે તેમણે વિષ્ણુપૂતની પ્રતિમા મોઢે કરી લીધી.

શકટાક્ષના ધરમાંથી મોકોએ કચરો સાફ કર્યો, અને કેટલાકોએ માટી ફેરે લાવી નવા ધરની તૈયારી કરવા માંડી. થોડીક વારે સંનિધાતાનાં માણસો આવી, એ કામમાં મદદ કરવા લાગ્યાં.

શકટાક્ષે ત્યાંથી એક ડગડું પથ્થુ ખસવાની ના પાડી.

મૈનાકી લગભગ મધ્યાહ્ને ઘેર આવી. ગૌરીની માવજતમાં પડી અને જ્યારે બાનમાં આવી ત્યારે તેને ખવડાવી પીવડાવી બેણે બધી વાત કરી. પિતા અને આચાર્ય બંન્ની ગયા એ વાતથી ગૌરીમાં જીવ આવ્યો, અને વિષ્ણુપૂતે પ્રતિજ્ઞા કેમ લીધી તેની હૃદયપ્રેક્ષક વાત ઉત્સાહી મૈનાકીને મોઢે સાંભળતાં તેની નિર્બલતા દૂર થવા લાગી. અને તેણે પોતાને આગેલા થોડા વચ્ચા વિચારો મૈનાકીને કહ્યા.

બપોર પછી સંનિધાતા ઘેર આવ્યા, અને સેનાજિતને જે આજ્ઞા કરવામાં આવી હતી તેની વાત તેમણે મૈનાકીને કરી. તે ચમકી, અને

સંનિધાતા ખાંધને સુતા એટલે સુકેતુને બોલાવ્યો અને તેની સાથે તેણે થોડી મસલત કરી. પછી ગૌરી સુતી હતી ત્યાં તે આવી. તેના કુખ પર પાછી ચિંતા દેખાતી હતી.

“ગૌરી ! પાછા ભોમ જાઓ.”

“શું છે ?” ચમકીને ગૌરીએ પુછ્યું. આપત્તિપરંપરા ક્યારે આવતી અટકશે તે કલ્પી શકે એમ તે નહોતી.

“આચાર્યને માટી નાખવા નરેન્દ્રે સેનાજિતને મોકલ્યો છે.”

“હું ?”

“હા” મંત્રાકીએ માથે હાથ મુક્યો.

“ને એનાજિ—” ગૌરીની જીભ અટકી.

“ગયા ?”

“હા, ક્યારના.”

“શું કરીએ ?” ગૌરીએ પુછ્યું.

“આ તો બધું યુદ્ધ તારેજ માટે ચાલે છે.”

“મોઢ હું ! મરતાં કોઇએ વિષ પથ્થુ નહીં લીધું.”

“એમ શું હારી ખાય છે ? એક કામ્પ કરીએ. હું આ સુકેતુને માણસો લઇ સેનાજિતની પાછળ ખચર રાખવા મોકલું છું. તું એની સાથે જા. જો કોઇ આપત્તિ દૂર કરી શકે એમ હોય, તો તે તું જ છે.”

“તમે કહો તેમ કરું” નિરાશજ ગૌરીએ કહ્યું.

“સુકેતુ જોડે જા ને આચાર્ય શકટાક્ષને પુછી આવ.”

“ના ના. દેવી ! હું પિતાજીને શું મોઢું લઇ પુછવા જઈ ? મારું કર્મ હું જ ફાડું. પથ્થુ જો આચાર્ય બચે એમ હોય તો હું જાઉં.”

“તું જશે તોજ બચશે.”

ગૌરીએ વિચાર કર્યો ને એકદમ હઠી. “દેવી ! એમને કોઇ પથ્થુ રસ્તે બચાવવા બેઠાં.”

હું જે આર આઉં છું. સુકેતુને કહેા કે મને લઇ જાય.”
“ બન્ય છે ગૌરી ! ” મૈનાદાએ કહ્યું.

ગૌરી આચાર્યને બચાવવા પ્રાણ આપવા
તત્પર થઇ.

સંનિધાનમાં મૈનાદાને વાલ કડી.

પ્રકરણ ૩૩ મું

નૈમિષારણ્ય

સેનાજિતનું કામ એણે ધાર્યું હતું તેના કરતાં ધણું અધરું નીકળ્યું. પોતે પાછળ પડ્યો છે તેની જાણ આંખિના સૈન્યને ન પડે એવી તેને ચોકસી રાખવી પડતી. તે ઉપરાંત કુમાર અંદ્રગુપ્ત આવીને વિષ્ણુગુપ્તને મળ્યા કે કેમ તેની ગૂઢ પુરુષો મોકલી ખબર કઢવ્યા કરવી પડતી.

સેનાજિતની અકળામણનો કે ચાર નહોતો. તેના તંત્રએ તંત્ર વિષ્ણુગુપ્તને મચડી નાખવાને ઉઠળી રહ્યા હતા. દિવસો જેમ જતા હતા તેમ તેની અધીરાઈ વધતી હતી.

મમથની સીમા તેણે વટારી ભારે તેને કે એન પડ્યું. હવે તેના પર મુકાએમો અંકુશ દૂર થયો. અપાટાઅંધ જંધ, સામાસામી યુદ્ધ કરી, આ દુષ્ટનો અંત આણવાનો તેને વિચાર આવ્યો. પણ આંખિ ને શેષ બનેના રસાલામાં લગભગ બે હજાર યોદ્ધાઓ હતા અને વખત છેને પોતાના ચાર હજાર યોદ્ધાઓને, એ હરાવે તો ? ના; ઉતાવળ કરવાનું કે મુખાંધભયું પંગલું ભરવાનું કે કારણ નહોતું.

સેનાજિ તે ઉંધ ને અત્ર બંને છોડ્યાં હતાં. ભચાર, કહાપણ, સેવા, પ્રેમ એમાંથી કાંઈએ વસ્તુ તેને રચતી નહોતી. વિષ્ણુગુપ્ત પાછળ, જેમ જલ પાછળ તરસે મૃગ દોડે તેમ, તે દોડી રહ્યો હતો.

તેની પ્રિયતામા તેણે લાઇ લીધી તેનો ફેદો તે છોડતી ગયો. તે બળતા ધરમાંથી નારી ગયો. તેના પર નરેન્દ્રની મહેરબાની હતી તે તેણે ખોવડાવી. આખા પાટનિપુત્રમાં તેની હારી કરાવી; તેની પ્રતિષ્ઠા, તેની કીર્તિ, ને તેનું સુખ ખુંચવી લીધું. અનેક વર્ષોનું તેનું તેજસ્વી જીવન

થોડી પળોમાં યુધ્ધી નાખનાર આ પિશાચનો વિનાશ એજ તેને પરમ ને પ્રથમ ધ્યેય જણાયું.

દિવસ ને રાત તે આવા વિચાર કર્યા કરતો. એકાગ્રતા એકાગ્રતાને સ્વરૂપ કરી. આપે છે. જગતાં તે વિષ્ણુગુપ્તના વિનાશના વિચારો કરતો; સુતાં તેના લોહીમાં હાથ ઝમેળતો.

અનેક દિવસો પછી તે મુંઝવણમાં પડ્યો. આંખિનું સૈન્ય મોટા રસ્તો છોડી, ઉત્તર તરફનો રસ્તો લેતું હતું. આનું કારણ શું ? તેણે ગૂઢ પુરુષો મોકલી તપાસ કરાવી પણ કે પત્તો ખાધો નહોતો. તેણે પણ તેજ રસ્તો લીધો.

ત્રણ દિવસની મજલ પછી પર્વતમાક્ષાઓ દેખાઇ, અને શીતલ પવન વાવા લાગ્યો. રસ્તો હવે સપાટ નહોતો, પણ ઉંચો તીચો થતો હતો, અને પર્વતોનાં નાનાં મોટાં શિખરો ચારે તરફ દેખાવા લાગ્યાં હતાં. હવે એક બીજાંથી દૂર કે કુપા સહેવાય એમ નહોતું. ગૂઢ પુરુષો ખબર લાવ્યા કે આંખિ નૈમિષારણ્ય તરફ જતા હતા.

સેનાજિતનું સૈન્ય આમળ વધ્યું, અને આંખિનું સૈન્ય દેખાય એવી રીતે રાતવાસો કર્યો.

સેનાજિતે નૈમિષારણ્યની અનેક વાતો સાંભળી હતી પણ તે જોયું નહોતું. ધનનંદના દરબારમાં નૈમિષારણ્ય એટલે જુખાળવા, અસંતુષ્ટ ને દુષ્ટ આઘાણેનું નિવાસસ્થાન એમ મનાતું, અને તેને માટે તિરસ્કરણી સીવાય બીજી રીત કેળવાતી નહોતી. તેણે વડીલો પાસે આ અરણ્યની કથા-ઓ સાંભળી હતી, પણ મોટપણે તેને તે હસી કાઢતો હતો. સેનાજિતને મનમાં દસવું આવ્યું — ભૂત સમજાને પાછું જતું હતું !

આવી જગ્યા જોવાનું તેને મન થયું.

સેનાજિત સવારે ઉઠ્યો ત્યારે આંબિનું સૈન્ય હતું ત્યાંજ એક પર્વતની તળેટી આગળ ઢાવણી નાખી પડ્યું હતું. સેનાજિતની ધીરજ હવે રહી નહીં. તેણે પશુ લશ્કરને ઢાવણી નાખવાની આજ્ઞા કરી અને સો યુનંદા ઘોડેસ્વાર યોદ્ધાઓ લઇને તે આગળ વધ્યો.

એક વૃદ્ધ યોદ્ધાએ વાંધો ઉઠાવ્યો. “અધિક્ષ-રાજ ! શસ્ત્ર સજીને નૈમિષારણ્યમાં કેમ જવાય ?”

સખ્તાષ્ઠી સેનાજિત જોઇ રહ્યો. “આ હિરણ્યગ્રીવ નંદનું રાજ્ય છે—પરીક્ષિતનું નથી” તેણે કડવાશથી કહ્યું ને યોદ્ધા મુંગો રહ્યો. તેઓ આંબિની ઢાવણી આગળ આવી પહોંચ્યા. એક ઝાડ નીચે થોડા યોદ્ધાઓ વીસામે ખાતા હતા, તે એકદમ ઉભા થઇ સામું આવ્યા. એક જણે ધમનિકા^૧ પુકી એટલે બીજા યોદ્ધાઓ ઢાવણીમાંથી બહાર આવવા લાગ્યા.

“હું લડવા નથી આવ્યો. ગમરાશો નહીં.” સેનાજિતે કહ્યું. “આંબિકુમાર ક્યાં છે ?”

એક શિબિરમાંથી કદનું હાસ્ય સંભળાયાં. “કાણુ સેનાજિત !” કદુ બહાર આવ્યો. તેનું વિશાલ મોઢું મળકમાં હસતું હતું. “કેમ તમે ભુક્ષા પડ્યા ?”

“આંબિકુમાર ને મહાદેવી ક્યાં છે ?” સેનાજિતને આ પ્રશ્નને હસમુખા આજ્ઞાતું મોં ન ગમ્યું.

“એ બધા કુલપતિ બદ્રાક્ષને આશ્રમે ગયાં છે.” કદુએ એક આંખ મીચી કહ્યું.

“કેમ ?”

“આસતીથે^૨ સ્નાન કરવા. બેસો; થાકી ગયા હોશો. બેસો.”

“ના મારે એમનું કામ છે.” સેનાજિતે સખ્તાષ્ઠી કહ્યું.

“કેમ ?” ને કદુના મોંએ હસ્યાજ કહ્યું.

“આંબિકુમારનું.”

“ચાલો, રસ્તો બતાવું.”

“ના, હું જમશ.” સેનાજિતે જીદ કરી.

કદુ ખડખડ હસ્યો. “હું એકલો ક્યાં તમને ખાધ જવાનો છું ! સેનાજિત ! ગમરાશો નહીં. મારે પણ ત્યાંજ જવું છે. હું આધો આધો ચાલીશ” કહી તેણે ઝાળી ખભે બેરવીને ચાલવા માંડ્યું.

“આવો, આવવું હોય તો” સેનાજિતે કહ્યું.

“—ને આ ઘોડા ને શસ્ત્રો પણ સાથે લઇ જશો ?” કદુએ પુછ્યું.

“કેમ શો વાંધો છે ?”

“નૈમિષારણ્યમાં કાંઈ લઇ જવું નથી. પછી તમારા જેવા મહારથીને કાંઈ ના કહી શક્યું છે ?” કદુએ હસીને કહ્યું. સેનાજિતે જીદમાં હેડ ખીચી અને જવાબ દીધો નહીં. કદુએ ચાલવા માંડ્યું, અને સેનાજિત અને તેના યોદ્ધાઓ સાથે સાથે ચાલ્યા.

તળેટીમાંથી તે બધા એક ટેકરી પર ચઢ્યા. જેવા તે ત્યાં ચઢ્યા એટલે સેનાજિતે ઘોડો ઉભો રાખ્યો ને ચારે તરફ નજર નાખી. તેઓ એક પર્વતના સપાટ મથાળા પર ઉભા હતા.

ધૂમ્રમય પશુ પારદર્શક વાતાવરણ ચારે તરફ વિસ્તરતી પર્વતમાલાઓ પર પ્રસરી રહ્યું હતું. ઉત્તરમાં દૂર ને દૂર પર્વતો મોઢા વધવા હતા અને વાદળાની પેલી તરફ એક ચિરિસજનું હિમમય શૃંગ ગમન બેઠતું હતું. તાપ આછો હતો; પવન શીતળ હતો; થોડાંક નાનાં સોનેરી વાદળો સીવાય બોમ નિમ્ન હતું. મરથી, ડંડી, તેજ જે હાયા બધાનો અહુલત સમન્વય જોનારની દરેક ઇદ્રિયને મુગ્ધ કરી અવાસ્તવિક રમણીયતાબદ્ધ ચિત્ર ઉજ્જી કરતો હતો.

પણુ આ બધામાં પર્વતમાલા વચ્ચે આવેલી ખીણ ધ્યાન ખેંચતી હતી.

આ વિશાલ ખીણ ઉબરાઈ રહેલી લીલોતરી નીચે સંતાઈ રહી હતી, અને તેની વચ્ચે થઈ એક નદી કોઈક વાર સૂર્યના તેજમાં દીપતી, કોઈક વાર ઝાડોમાં લપાઈ જતી, આગળ વધતી દેખાતી હતી. નાના મોટા ઝરાઓ ઠેકઠેકાણે હીરાની માફક ચમકતા હતા. ઠેકઠેકાણેથી ધુમાડાની સેરા લીલોતરીની ઉપર ચાલી આવતી હતી.

પાટણપુત્રમાં રહેતા બ્રાહ્મણોના વાડા જેવું નૈમિષારણ્ય કેંક હશે એવો સેનાજિતને ખ્યાલ હતો.

તેણે પર્વતની ધાર પર ઘોડા લાવી એકીટશે બેસ્યા ક્યું.

દૂર બે પર્વતમાલાઓ મળી જતી ત્યાં સુધી આ લીલોતરી ને સરિતાનો પ્રવાહ જતો વહેળાઓની ચમક રંગમાં ભમક આણતી; ધુમાડાની સેરા ઉંચે ને ઉંચે આવવા મથતી. કોઈક ઠેકાણે જટાધારી માણસો કે છોકરાઓ જતા. કોઈક ઠેકાણે ગાયો વિહરી પડી હતી. એક ઠેકાણે-વચ્ચે-વિભૂતિની એક નાની ટેકરી રંગમાં ભાત પાડતી હતી. કોઈક ઠેકાણેથી ધુમાડાની સેરા સાથે સુવાસ આવતી; કોઈક ઠેકાણેથી ધંટનાદનો મીડો ધ્વનિ આવતો. કોઈક ઠેકાણેથી કાષ્ઠના હોંકારા કે હાસ્યનો અવાજ આવતો, અને અનેક ઠેકાણેથી મંત્રોચ્ચારનો મીડો, પ્રેરણાવાહક ધ્વનિ સુવાસ અને ખીજ ધ્વનિ સાથે ભેગો મળી, જાણે આ શાંત ને રમણીય સ્થલનો વિશુદ્ધ ને સમૃદ્ધ પ્રાણ હોય તેમ, વરુણદેવના વ્યોમસિંહાસનને સ્પર્શવા ા મહેચ્છાથી ઉપર ને ઉપર આવતો હતો.

અનેક ઈંદ્રિયોદ્ધારા આત્મામાં અમી રેડતા આ અરણ્યે સેનાજિતને જરા શાંત કર્યો. પણ

ખીજ પળે ભૂભંગ કરી તેણે એ શાંતિને હડસેલી મુકી. આ અરણ્યનો પેલો વિષ્ણુગુપ્ત ઝાડો હતો. મહાપદ્ય નંદ અને તેના પુત્રોના પ્રતાપથી નાડેલા બ્રાહ્મણો જે વર્ષો થયાં અહીંયાં બરાઈ બેઠા હતા તેનો એ પ્રતિનિધિ હતો. એ આચાર્યનો વિજય તે આ અરણ્યનો વિજય; આ અરણ્યની મોહિની તેજ એનો પ્રતાપ. સેનાજિત કૂરતાથી હત્યો. વિષ્ણુગુપ્ત સાથે આ અરણ્યને પણ આગ મુકાય તો કેવું ?

“સેનાજિત !” કદુએ મળકમાં પુછ્યું, પહેલા કદી આવ્યા હતા કે ?” તેણે મુગે મોઢે ના કહી, અને થોડી વાર પોતાની વિનાશકતા પોપી રહ્યા. રમણીયતા, શાંતિ, પ્રાણવાહક ધ્વનિનું માધુર્ય: એ સૌ તેને સકલ સૃષ્ટિના કલંકરૂપ લાગ્યા; તેનો બધાનો વિનાશ કરવા તેના હાથ તલસી રહ્યા. મહાપદ્ય નંદે આરંભેલા બ્રાહ્મણવિનાશના શુભ કાર્યને આ અણ્ય બાળી મુકીને ક્યારે સિદ્ધિ અપાવે ?

“પેલા બ્રાહ્મણોના આશ્રમ ક્યાં છે ?”

“પેલો બ્રાહ્મણ !” હસીને કદુએ કહ્યું અને જેવી તોછડી રીતે સેનાજિતે પુછ્યું હતું તેવીજ રીતે, પણ મળકમાં, જવાબ વાળ્યો; “કેણ પેલા બદ્રાક્ષ ? આ રસ્તે જ” તેણે આગળીવતી રસ્તો બતાવ્યો. સેનાજિતે બોધ્યા વગર બતાવેલી પગથી પર ઘોડો મારી મુક્યો. થોડે આગળ જઈ તેણે બેઠું તો તેના સાથીઓ ઘોડો આગળ ચલાવતા નહોતા.

“ચાલો” સેનાજિતે ગુસ્સામાં આજ્ઞા કરી. બધા ઘોડેસ્વાર તેની પાછળ ગયા. કદુ ખીજ પગથીએથી દોડતો દોડતો અદૃષ્ટ થઈ ગયો.

સેનાજિત અધીરાઈથી ખીણમાં ઉતર્યો. સપાટ જમીન પર તે આવ્યો. એટલે પગથી ઝાડેની છાંય નીચે સુરમ્ય તપોવનમાં શરૂ જતા જણાઈ,

અહીંનાં સવિતાનારાયણે પણ માધુષ કેળવ્યું હતું. તેમનાં કિરણો ઝડોનાં પંદડાં સાથે ઝુલતાં હતાં, ભોંય પર કુદી, રમતાં ભમતાં, તેજ-છાયાના અચળ પાથરાણાં પર જુદી જુદી ભાત પાડતાં હતાં. જ્યાં સુધી નજર જાય ત્યાં સુધી મોટાં, વિશાલ વૃક્ષોની પરંપરા દેખાતી; અને વચ્ચે વચ્ચે છટાતી વેગે હૃદયપથમાં અવનવી કારીગીરી રચતી હતી.

આ બધાએ રચેલા અપૂર્વતાના દર્શનમાં કિરણોએ પાડેલાં ભાતભાતનાં કુંડાળાં અદૃષ્ટ વનદેવીઓનાં નૃત્યથી પડતી પદ્મરખાઓ જેવાં લાગતાં. પ્રખરતાવીહોણા સૂર્યથી તાપ અને પ્રકાશ બંને સુકુમાર બન્યાં હતાં; સ્વપ્નામાં સુમલ એવું સુકુમાર વાતાવરણ પ્રસરી રહ્યું હતું અને વૃક્ષપરંપરામાં સ્થપતિ અનંત અપૂર્વતા પોતાની ઝાંખી કરાવતી હતી.

વૃક્ષ અને વનલતામાં વનનું વૈપુલ્ય હતું ને ઉપવનના સંસ્કાર હતા. વૃક્ષ વૃક્ષોને યાળાં હતાં, નાનાં વૃક્ષોને ક્યારા હતા. વનલતાઓ, રનેહબરી તેમને વીંટલ કિસલયને પુષ્પથી પોતાના સુખી દામ્પત્યનો વિજય દર્શાવતી હતી.

કોઇ ઝાડ પાકાં લીલાં, તો કોઇ લીલાશ-ભર્યાં પીળાં, તો કોઇ રાતાં પત્રોથી શોભતું હતું. ગોગમના લીલા ઝાડ પર એક તરફ આછા કીર-મજા પુષ્પોનો પુંજ, ઇંદ્રાક્ષન પંચી સિંધુરે રંગાએલા પુષ્પોનો ઢગ એ ઝાડ પર ખરતો હોય, એવો ભાસ આપતો હતો. એક વિશાળ પારિજાતક પર તારાઓ અમકે તેમ દેવપુષ્પો અમકતાં હતાં ને ક્યાં સુધી સુવાસ પ્રસારતાં હતાં. ઠંકડેકાણે લીલી જસુદીનાં મોટાં, ધાટીલાં, ઘેરાં, લાલ પુષ્પો આનંદથી ડાલી લીલી લાગતી સૃષ્ટિમાં રંગવૈવિધ્યની ઝાંટ પાડતાં હતાં.

આ રમણીય સમૃદ્ધિ પાષાણને શાંત કરત, પણ સેનાજિતમાં સહિષ્ણુતા પણ ન લાવી શકી.

તેણે હોઠ પીસી ઘોડાને એડ મારી અને ઉંચું બેસ્યું—એક વાંદરો એની સામું દાંત કચકચારતો હતો. એણે પણ સામું દાંત પીસ્યા.

વચ્ચે વચ્ચે નાના વહેળા નાના, સુંદર, સફેત પથ્થરો પર થઇ વહી જતા હતા. તેનાં જલ નિર્મલ ને શીતલ હતાં. તેના ઘોડાએ માથું નીચું કરી પાણી પીવા માંડ્યું એટલે સેનાજિતે ન છુટકે શ્વાસ ખાધો. તેની નજર વહેળાના પ્રવાહ તરફ ગઈ. ખગખળ વહેતો નાનકડો પ્રવાહ કલ્પેલ કરતો, નાના છોડો નીચે છુપાઈ જતો હતો. માથા ઉપર એક વનલતા પુષ્પોના ઝુમખાઓથી તેને ખીજવી રહી હતી.

દૂરે એક કાચલ બોલી. તેણે હોઠ પીસી ઘોડાની ભગમ ખેંચી ને વહેળો ઓળંગી તે આગળ વધ્યો.

વચ્ચે નાનું ચોગાન આવ્યું. પગથીઓ બે ત્રણ દિશામાં જતી હતી. ક્યાં જવું તે વિચારવા તેણે ઘોડો રોક્યો. સામે એક પગથી પર એક કૂણુ અને ત્રણ બીજા એમ ચાર મૃગો જાણે એની દયા ખાતાં હોય તેમ ઉભાં ઉભાં બેસા કરતાં હતાં.

“રાજપુરુષો મહેનત કરી મરે ને આ આગસુ પાડાએ શું મોજ કરે છે ?” તેણે વિચાર કર્યો. તેણે મૃગો તરફ ઘોડો દોડાવ્યો. ક્યાં સુધી તો આશ્રમના મનુષ્યથી પરિચિત મૃગો શાંતિથી ઉભા રહ્યા, પણ આખરે આ જોસભેર આવના ઘોડેસ્વારો પર વિશ્વાસ ન પાડવાથી, ગભરાઇ નાસી ગયા.

બીજો વહેળો આવ્યો. તે જરા મોટો હતો. ત્યાં પાણી ઉઘાડી નીચાં પથ્થર પરથી વહેતું ગાન ને નૃત્ય બંને કરતું હતું. એક ઠંકડાણે વહેળાનાં પાણીનું નાનકું તળાવડું થયું હતું. તેમાં એક નીલકમલના પુષ્પની આસપાસ સારસની જોડી જેલ કરતી હતી. દૂર એક સ્ત્રી ઘોડો ભરી ચાલી

જતી હતી. ઉછળતા ઘોડા ને સજ્જ સૈનિકો જોઈ સારસોએ ચીસ પર ચીસ પાડી નાસવા માંડ્યું. પેલી સ્ત્રીના હાથમાંથી ધડો પડીને ભાંગી ગયો અને તે પાછું જોયા વિના ચાલી ગઈ.

સેનાજિને પ્રસાસ ખેંચ્યો, ને ઘોડાની લગામ પાળી ખેંચી સારસની ચીચીઆરીઓ તરફ તે જોઈ રહ્યો. એક ફટકે તેમનો પ્રાણ લેવાનું તેને મન થયું, પણ અંતરમાં શરમ વ્યાપી. આવા રમણીય રથમાં, જ્યાં મૃગો ને સારસ નિર્ભય રીતે વિહરતાં ત્યાં એક બ્રાહ્મણને મારવા સો

શસ્ત્રસજ્જિત સૈનિકો લઈને તે જતો હતો ! તેને પોતાના પર ચીઠ ચઢી.

“આક્રી બધા પાછા જાઓ. દશ માણસ મારી સાથે ચાલો” તેણે આજ્ઞા કરી.

તેનાં માણસો તેની મજાક તો નહોતાં કરતાં તે જોતા તેણે સખ્તાઈથી પાછું જોયું અને ઘોડો આગળ ચલાવ્યો. આખું નૈમિષારણ્ય તેની મજાક કરતું હતું ! ચાર તરફની શાંત રમણીયતામાં એ અને એનાં માણસો વિચિત્ર-જાણે કલંકરૂપ-હોય એવાં લાગતાં હતાં.

પ્રકરણ ૩૪ મું

કુલપતિ લદ્રાક્ષ

એક ધાસની ઝુપડી આગળ એક માણસ આંખ મીચી હાથ ગૌમુખીમાં રાખી બેઠો હતો. સામે એક મૃગ મૃગીઓને રીઝવેનો હતો. સેનાજિત તે તરફ ગયો, પણ માણસે ઉંચું જોયું નહીં ને આંખ ઉઘાડી નહીં. તે થોડી વાર ઉભો રહ્યો, ને પેત્રો માણસ જાપ જાપી રહ્યો. અને મૃગ મૃગીઓને રીઝવે ગયો. ઝાડ પર ટડુકતા ડોહક પંખીના ટડુકર રીચવાય બધું શાંત હતું. સેનાજિતના અશાંત હૃદયને ન છુટકે શાંતિ કેળવવી પડતી હતી. તેને પેલા મૂઠ પર ઘોડો ચલાવવાનું મન થયું. નરેન્દ્રનો એક પ્રતાપી અધ્યક્ષ એક ધ્યાનરથ માણસ પર ઘોડો કેવી રીતે ચલાવે છે તે દેખાડવા મૃગ મૃગીઓનું ધ્યાન ખેંચી રહ્યો. મૃગ પણ તેની મશ્કરી કરતો લાગ્યો. તેણે કચવાઈને ઘોડો આડો ફેરવી આગળ દોડાવ્યો.

સુકુલ જુલોની આસપાસ રચેલો એક લતામંડપ આવ્યો. એક પારિજાતક રરતામાં સુવાસનાં પ્રાણ સરખાં ફુલડાંઓ વેરી બેઠું હતું. તે પુષ્પતારલાઓને પોતાના ઘોડાની ખરીથી

કચરાતાં તેને પોતાની શક્તિમાં શ્રદ્ધા આવી ને આનંદ થયો.

તેના ઘોડાના અવાજથી બે હરણો દોડતાં નાહાં. એક હંસ કોઈના હાથમાંથી છુટી નાનાં ઝાડવાં પાછળ આવેલાં જલાશય તરફ ઉડી ગયો. બે નાનકડાં માંધાં લતામંડપની પાછળથી આગળ આવ્યાં. બે કાળા કુશલપ લીલાં પાતરાંમાં શોભી રહ્યાં. ચાર બચબાકુત્ર, રૂપાળી આંખો તેને જોઈ રહી.

આ બે આંખો ગૌરીની હતી તે દુષ્ટ વિષ્ણુગુપ્ત ચોરી ગયો હતો.

“લદ્રાક્ષનો આશ્રમ ક્યાં ?”

એક છોકરીએ આંગળીતી દિશા દેખાડી. જ્યાં સુધી વિષ્ણુગુપ્ત ભૂમિને ભારે મારનો હતો ત્યાં સુધી આવી રૂપાળી છોકરીઓ તેને અકારી લાગતી હતી. તે આગળ ગયો.

સુકુમાર અવાજે તપોવનની શાંતિનો બંધ કરી રહ્યા.

અપાં નપાતમબસે સવિતારરમુપસ્તુહિ—

[ચિત્રકાર:]

એક ધાસની ઝુપડી આગળ એક માણસ [શ. રવિશંકર રાવળ
આંખ મીગી હાથ ગૌમુખીમાં રાખી બેઠો હતો.]

જે તરફથી આવજ આવતો હતો તે તરફ તે ગયો તો ચારે તરફ નાની નાની અનેક ઝુંપડીઓ દેખાઇ. એક ઝુંપડી આગળ ઝાડ નીચે જ સાત શિષ્યો વેદોચ્ચાર કરતા હતા. તે આ કાલ જેવા આદમીને જોઇ એકદમ ગભરાઇ ગયા ને અટક્યા. આ સૃષ્ટિમાં તે પોતેજ વિસંવાદરૂપ હતો.

“ભદ્રાક્ષ ક્યાં છે ?” તેણે કચવાઇને પુછ્યું.

છોકરાઓ વિસ્મય પામ્યા. તેમનાં નિર્દોષ નયનો આ અપરિચિત પ્રશ્નથી પહોળાં થઇ ગયાં. એકથી બોલાઇ ગયું: “ભદ્રાક્ષ !”

“હા” સેનાજિતે દાંત પીસી કહ્યું.

એક છોકરાએ એક પગથી પહેાળી થતી જતી હતી તે તરફ આંખો કરી, ને સેનાજિત તે તરફ ગયો. છોકરીઓ, છોકરાઓ, મૃગ, પોપટ ને હંસ ક્યારે પુનઃ થશે ને પેત્રો એનો વેરી ક્યારે દેખાશે ?

તે પગથીએ થઇને ગયો એટલે વિશાલ વૃક્ષોથી વીંટાએલું રિશાલ યોગાન આવ્યું. ઝાડો ન ચે નાની મોટી અનેક નીચી ઝુંપડીઓ હતી. ત્યાં આગળ કોઇ બેઠું હતું. વચ્ચે ભાંયમાં એક મોટી વેદી કરેલી હતી. ત્યાં ત્રણેક શિષ્યો સમિધ જોડવાના હતા. એક તરફ દપદ્વતીનાં દર્શન થતાં હતાં. તેનો પ્રવાહ આ યોગાનને સ્પર્શીને ધીમેધીમે વહી જતો હતો. બંને તીરે નાના, નીચા, પુષ્પભર છોડો પવનમાં નાચી રહ્યા હતા. પેલે તીરે એક યગલું બેઠું હતું. અહીં આ મનુષ્ય, પશુ ને વનસ્પતિની જીવનચર્યા અપૂર્વતાની આદ્વાદક સ્વસ્થતા પામી રહ્યાં હતાં.

“ભદ્રાક્ષનો આશ્રમ આ ?” કડંશ અવાજે સેનાજિતે પુછ્યું. તે આ પ્રશ્ન પુછી પુછી કંઠાળી ગયો હતો.

એક તપસ્વી ઉભો થયો. “હા. આપ કોણ છો ?” શાંત અવાજ ને મર્યાદાશીલ પ્રશ્ને સેના

જિતને વધારે કહ્યો. “ભદ્રાક્ષ ક્યાં છે ?” તેણે તોછડાઇથી પુછ્યું. પેલા તપસ્વીએ પશુ પ્રશ્નની અપરિચિતતાથી આંખો ફાડી, પશુ “વધારો” કહી તે તેને એક ઝાડ તરફ લઇ ગયો. આવા અરણ્યમાં આ રમણીયતા, આ શાંતિ, આ સમય, આ વિનય તેના કોષને શુભગાવી રહ્યાં. જેમ જેમ તેના કોષને બહાર નીકળવાનો અવકાશ મળ્યો નહીં, તેમ તેમ અંદર ને અંદર તે કુંધવાતોજ ગયો.

એક વૃક્ષ વડ તરફ તે ગયા. તેના મોટા થાળા પર એક તરફ બે મુળીઆ વચ્ચે લાકડાં બાંધી પથારી જેવું કંઈ હતું. બીજી તરફ એક વૃક્ષ પુરુષ મૃગચર્મ પર આંખો મીચી બેઠો હતો.

એ પુરુષ ધણો વૃક્ષ લાગતો હતો. તેની દાદી ને જટા મોટાં ને સફેદ હતાં. તેની આંખો ધ્રાટીલી હતી. તેણે દબાવું વચ્ચે પહેર્યું હતું. ને પહોળું, સ્વચ્છ ને શ્વેત યજ્ઞોપવીત તેની ગૌરવણી ડાબી બાંધેલી, હિમાલય પરથી ગંગા ઉતરે તેમ, ઉતરી રહ્યું હતું. તેણે કપાલ પર ભસ્મનું ત્રિપુંડ્ર કંઈ હતું. અને હાથે ને જાતીએ ભસ્મ લગાડી હતી. આ વૃક્ષ ને તેજસ્વી તપસ્વી આ પુનિત, પુરાણ ને સાર્વિક રચણની મૂર્તિસમા લાગતા હતા. તેના શાંત વ્યકિત્વમાંથી શાંતિ ચારે તરફ પ્રસરી આખા અરણ્યને શાંતિમય બનાવતી લાગતી હતી. સેનાજિતને અચારે શાંતિ કે સાર્વિકતા કે રુચે એમ નહોતું. આ ડોસા જેવો કોણ ? એને ક્યાંક જોયો હતો એણે એને અસ્પષ્ટ વિચાર આવ્યો. ને પોતે આવડની પાસે આવ્યો એટલે તેણે અધીરાઇથી પેલા તપસ્વીને પુછ્યું: “ભદ્રાક્ષ ક્યાં છે ?” પેલા વૃક્ષ તપસ્વીએ ધીમેથી આંખો ઉઘાડી, પ્રદુલ્ભ કમલને જેની ઉપમા અપાય, એવા વિશાલ નયનોનાં સૌમ્ય ને સ્નેહભર્યાં તેજોનો પ્રવાહ તેના તરફ વહ્યો, અને પળ વારમાં તેને પશ્ચાળવા લાગ્યો. સેનાજિતે ભ્રમંગ કર્યો. પોતે આવા ઢોંગી-

ઓને ઓળખતો હતો. એ કે પક્ષને એવો હતો ?

“ક્યા ભદ્રાક્ષનું કામ છે ?” વૃદ્ધ પુરુષ જરાક હસ્યા. એ હાસ્ય મહાનને પણ મહાત કરે એવું હતું. શ્લોકથી અકળાતો સેનાજિત વધારે તોછડો થયો: “ભદ્રાક્ષ—જેનો આ આશ્રમ છે તે. જેને ત્યાં આભિકુમાર આવ્યા છે તે.”

વૃદ્ધ પુરુષ ફરીથી હસ્યા. તેની આંખોમાં મમતાજ હતી અને પોતે આ મમતાથી પળેપળ શૈશવની અસ્પતામાં સરકતો હતો. એક વૃદ્ધ મૃગ આવી કુતૂહલ દર્શાવતો ઉભો. તેને પેલા વૃદ્ધે પંપાળવા માંડ્યો.

“જરા શાંત પડો” તેણે હેતુભર્યા અવાજે કહ્યું.

“ભદ્રા—” સેનાજિત જીભમાં મોટે અવાજે બોલવા ગયો, અને પાસેની પગથી પરથી કેટલાંક માથુસો આ તરફ આવતાં તેણે જોયાં. તે ચમક્યો ને બોલતો અટકી પડ્યો. શ્લોકમાં તેણે લભામ ખેંચી હોવાથી ઘોડો ઉભો થઇ ગયો...

પગથી પરથી પહેલો, યજ્ઞોપવીત, દર્બનું વસ્ત્ર, ને ભસ્મમાં સુશૈલિત, પેલા તેજસ્વી વૃદ્ધની યુનાવરથાની છપ્પી સરખો, પ્રમંડક આવ્યો. પછી અભિકુમાર, સ્ત્રી વિનાનો, એક માત્ર પીતાબરમાં, ઉધાડે પગે, ભસ્મથી આચ્છાદિત; પછી સુમોહા મહાદેવી, ભસ્મ માત્રથીજ અલંકૃત, એક વસ્ત્રમાં; પછી શેષ, માત્ર દલના વસ્ત્રમાં; પછી અનેક દાસીઓ અને તક્ષશિક્ષાના ને શુદ્ધક માલલવોના ઘોડાઓ, એવાજ સૌમ્ય સ્વરૂપમાં; બધા સાદા ને અલંકાર વિનાના, ને ભસ્મે આચ્છાદિત—ધન, વૈભવ ને શક્તિના કૃત્રિમ આડંબર વીહોણાં, નૈમિષારણ્યની નિર્મલતા પ્રાપ્ત કરી પુનર્જીવન પામેલાં નરનારીઓ.

સેનાજિત કુશ્મોઃ આ બધા દેખતાં પોતે ઘોડા પર, અખતરમાં સ્ત્રી સાથે, કોંધાવિષ્ટ સ્વરૂપ-

માં, અધીરો, તોછડો, વિનયહીણો અઆ સૃષ્ટિમાં પોતે એક કલંક રૂપ—પાપરૂપ !

આ બધાં આંખો ને પેલા વૃદ્ધને લાંબા થઇ પગે લાગ્યાં. વૃદ્ધ હાથ લંબાવ્યા: “વત્સો ! આયુષ્યમાન થાઓ.”

મહાદેવી જેને પ્રશ્નિપાત કરે તેને એણે ફરી રીતે બોલાવ્યા હતા ? તે ગમમળો થઇ ગયો. સરમને લીધે તેને પરસેવાના રેલાં નીકળ્યા.

વૃદ્ધ પુરુષ આશીર્વાદ આપી તેના તરફ ફર્યા ને મમતાથી કહ્યું: “વત્સ ભદ્રાક્ષની ખબર પુછે છે ? આશ્રવલાયનનો વંશજ ભદ્રાક્ષ તે હુંજ.”

સેનાજિતને જીભ કરડવાનું મન થયું. તેના રોમેરોમ શરમથી, આત્મતિરસ્કારથી ઉભાં થઇ ગયાં. તે ઘોડા પરથી ઉતર્યો, સ્ત્રી ફેડી દીધાં. “આચાર્ય ! ક્ષમા કરો !”

મહાદેવીએ જરાક અધીરાઈથી, તિરસ્કારથી તેના તરફ જોયું. તે હવે અંતઃપુરના કારાવાસમાં નહોતી. “ભગવાન ! કૃપા કરો ને અમને તીર્થે બતાવો.”

“વત્સે ! રાજ થા” કહી કુલપતિ ભદ્રાક્ષ આશ્રવલાયન ઉઠ્યા.

સેનાજિત અસ્પતાનો કડવામાં કડવો આસ્વાદ ચાખી રહ્યો. તેનું અખતર તેને કચ્છરી નાખતું હતું. “વત્સ !” કુલપતિ તેમના તરફ ફર્યા. “જા, તું અને તારા મિત્રો સ્ત્રીકવચ ઉતારી સ્વરથ થાઓ. અને અમે વ્યાસનીશિષે જઇએ છીએ ત્યાં આવી પહોંચો. પ્રમંડક તમારી પરિચર્યા કરશે.”

તે બાધો બની ઉભો રહ્યો, ને કુલપતિ મહાદેવી વગેરેને લઇ ધીમે ધીમે ચાલી ગયા. બધા ચાલી ગયા પછી તે પ્રમંડકની સાથે એક ઝુંપડી તરફ ગયો. સ્ત્રીકવચ કાઢ્યાં ને વ્યાસ-તીર્થે જવા તૈયાર થયો. “આચાર્ય વિશ્વસ્યુપ્ત ક્યાં છે ? તે કે દેખાયા નહીં ?” બધાં વખત

દયાં જીભ પર આવી રહેલો પ્રશ્ન તેણે પુછ્યો.

“આચાર્ય મુનિ ઉદ્ધાલકને આશ્રમે ગયા છે.”

“તે વળી કેટલેક દૂર છે?”

“એ એક યોજન હશે.”

સેનાજિતના મનમાં આનંદ થયો. વિષ્ણુ-શુપ્તને અહીંયાં સ્પર્શવો અધરો પડે, પણ એ યોજનના એકાંતમાં શુએ થાય! તે બંને ઝપાટાબંધ વ્યાસતીર્થ ગયા, વ્યાસતીર્થ આગળ દૃષ્ટાંતી વિસ્તાર પામી, ધીમે ધીમે વહી જતી હતી. બંને તીરે ઝાડો નીચાં નમી પોતાનું સૌંદર્ય તેના નિર્મલ જલમાં જોષ રહ્યાં હતાં. ઠેકઠેકાણે સારસ અને હંસો તરતાં હતાં. સામે તીરે વિભૂતિનો કુંગર હતો. ઓવારા પર વરુણનું મંદિર હતું. આ ધર્માત્માઓના ટોળામાં વખત કેમ નીકળશે તેનો વિચાર કરતો, વિષ્ણુ-શુપ્તને મળનાં થતા વિલંબથી અકળાતો સેનાજિત કુલપતિની વાતો સાંભળી રહ્યો.

“અહીંયાં ભગવાન વેદવ્યાસે વર્ષોની તપશ્ચર્યા કરી ત્રણે વેદ અને ઇતિહાસનો ઉદ્ધાર કર્યો.” કુલપતિ કહેતા હતા. સેનાજિત હસ્યો. આ હજુ જુની કથા પાછળ જીવન ખગડતા હતા. એ મૂર્ખાઓને જ્ઞાન નહોતું કે મગધને સિંહાસને વેદોનો વિનાશક મહાપદ્મ નંદનો પુત્ર રાજ્ય કરતો હતો, અને પોતે, તેનો અધ્યક્ષ ધારે તો આખા અરણ્યને સળગાવી દે એમ હતો!

“અહીં તો ફટકેટલા મહાત્માઓ તરી ગયા?” શેષે પૂજ્યભાવથી કહ્યું.

“આ પુણ્યોદ્ધે કેને નથી તાર્યા? ...કહેવાય છે કે પૂર્વે ચક્રવર્તી માંધાતા અને બ્રહ્મર્ષિ વસિષ્ઠ, રાજા સગર અને મહર્ષિ ઔત્સ, પૃથ્વીપતિ પ્રતીપ અને પુરોહિત સોમદેવ અહીંયાં સ્નાન કરી સદ્ગતિ પામ્યા હતા. જ્યારે ભગવાન

વેદવ્યાસ આ અરણ્યમાં તપશ્ચર્યા કરતા હતા ત્યારે હે વત્સ! તે અહીંયાં સ્નાન કરી પાવન થયા હતા. અને તપસ્વીમાં શ્રેષ્ઠ, જ્ઞાતનુના પુત્ર દેવવ્રત બીજમ દાનને વીરતામાં અદ્વિતીય એવા કુન્તીપુત્ર કણ્વ, અને ભગવાન પારાશરે જેને સ્વહસ્તે અર્ધ આપ્યો હતો, એવા નરોમાં ઉત્તમ કૃષ્ણ વાસુદેવ—”

“ખોટાં, નકામાં નામો.” સેનાજિત બચડ્યો.

“—હું ભગવાન વ્યાસ કેવા હતા તેની કલ્પના કરું છું ત્યારે મને તો તમે યાદ આવે છે.” શેષે કહ્યું.

“વત્સ! આજકાલના ધણા એમ કહે છે, પણ ક્યાં સ્વયંભૂ સૂર્ય અને ક્યાં તેના તેજથી ચમકેલો રક્ષિક! જેવા હું એમને કલ્પું છું એવા તમે કલ્પી શકો એમ નથી.”

“એવા તે ભગવાન કેવા હશે?” મહાદેવીએ પુછ્યું. પાટલિપુત્રના અંતઃપુરમાં બ્રષ્ટ થએલો પૂજ્યભાવ તે વિશુદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કરતી હતી. સેનાજિતને મનમાં હસવું આવ્યું. નરેન્દ્રદેવના આ મહાદેવી આવા નિર્મલ સવાલો પુછતી હતી! અને પોતે, જેના શબ્દોથી મહાદેવી કાંપતી, તે આમ બાપડો બીચારો થઈ ઉભો રહેલો હતો!

“વત્સ! મારી કલ્પના મારા પિતામહની વાતો પર રચાય છે.” સુંદર વાર્ધક્યમાં મોહક લાગતા કુલપતિએ કહ્યું. “આ યુગના નાના જીવને—આપણને ભગવાનનો શો ખ્યાલ આવે! ઇતિહાસ બ્રષ્ટ થયો હતો, વેદ વીસરાઈ ગયા હતા, વિદ્યાઓ અધમને હાથે ચંદી હતી ત્યારે સલ્લવતીના એ સર્વદર્શી પુત્રે ભરજીવાનીમાં અહીંયાં—આ વરુણદેવનું મંદિર છે ત્યાં—તપશ્ચર્યા આદરી. ધણી વખત જ્યારે હું અહીંયાં એકલો બેસું છું ત્યારે તે હતા એવા મને દેખાય છે;

ફળમૂલ પર રહેતા, ભૂમિ પર સુતા, વર્ષોનાં વર્ષો સુધી એકાગ્રચિત્તે સર્વ વિદ્યાઓનું ધ્યાન કરતાં એ કૃષ્ણ દ્વેષાયનને અહીંઆં વિદ્યા ને વાચાનું એશ્વર્ય હાથ લાગ્યું. તેના પ્રુદ્ધારવિંદ જેવા નેત્ર આગળ સકળ સૃષ્ટિ શબ્દરૂપે ને શબ્દ-સામર્થ્ય પ્રજ્વલરૂપે પ્રગટયાં. અનેક વર્ષ તપશ્ચર્યા આદરતાં એને શબ્દશક્તિનો સાક્ષાત્કાર થયો. ભગવાન પોતે પાર્થિવતા ત્યાગી શબ્દની મૂર્તિ થયા, સર્વવ્યાપી, સર્વશક્તિમાન, સનાતન શબ્દના અવતારરૂપે એ મહાત્મા સંચરવા લાગ્યા, સારથી આ નૈમિષારણ્ય શબ્દનું વિશુદ્ધ સામર્થ્ય સાચવવાનો કોશાભાર બન્યું.”

વૃદ્ધ કુલપતિનો મીઠો ને શાંત અવાજ બધાનાં હૃદયમાં પૂજ્યભાવ પ્રેરી રહ્યો. પોતાની પ્રિય કલ્પના વીશે બોલતાં કુલપતિ સંયમ રાખી શક્યા નહીં.

“વત્સો” તેમણે આગળ ચલાવ્યું; “મત્રમ-ગંધાના પુત્ર દ્વેષાયનને મુનિ પરાશર અહીંઆં લઈ આવ્યા, અને તેણે તપશ્ચર્યાનો પ્રારંભ કર્યો, સાર પછી ધરા કેટલીએ વાર ડાલી. યાદવો નાઠા, જરાસંધ પડ્યો, કુલ્લેત્રે ભારત સમાપ્ત થયું. યાદવાસ્થલીમાં વાસુદેવે વડુંઠગમન કર્યું. પછી પરીક્ષિતે સાવંભૌમ થઈ અહીંઆં યજ્ઞ કર્યો ત્યાં સુધી એ મહાવરાહે જ્ઞાનસૃષ્ટિને ઉખારી. અને સારે વિદ્યાએ અધિકાસીએને વરી, ઇતિહાસ પૂર્વજોનાં સ્મરણો હતો તે અતુ-જોની સમૃદ્ધિ થયો, અને વેદો-દ્રષ્ટાઓએ પ્રથમ જોયા હતા તેવા-દેવી અપૂર્વતામાં સનાતનતા પામી દિગ્ગજ પામ્યા.” કુલપતિએ હસીને નીસાસો મુક્યો. “કલિયુગ પેઠો સારે પૂર્વયુગોના સર્વ સરખાં વ્યાસ ભગવાન અહીંઆં દશ સહસ્ર શિષ્યો સમેત તપશ્ચર્યા આદરતા હતા.”

“બહુ વર્ષ જીવ્યાં.” મહાદેવીએ કહ્યું.

“કાલ પોને એમનું પૂજન કરવા થઈ

ગયો હતો.” કુલપતિએ કહ્યું.

“સારે આ અરણ્યની શી ખુબી હશે ?” શેષે કહ્યું.

“વત્સ ! એમના જન્મ નીચે તપશ્ચર્યા આદર-તા હતા વિશ્વમનસના શિષ્ય, કુલપતિ ઉદાલોક, પથિનના શિષ્ય, કુલપતિ વિદગ્ધી કૌણ્ડિન્ય; કુલપતિ દેવપ શૌનક ને કુલપતિ કવસના પુત્ર મહર્ષિ તુરકાવશેષ; એવા મહર્ષિઓ કે જેના શબ્દો સંજીવની સમા હતા, જેની દૃષ્ટિ ત્રિકાળને પેખતી, જેની તપશ્ચર્યા ધરાને ધારતી, જેના સંસ્કારે નૈમિષારણ્ય બ્રહ્માંડનું કેંદ્ર બન્યું હતું. અહીંઆંથી વત્સો ! ધર્મનો સ્રોત પ્રગટતો, ને નીચે વહેતો વહેતો, રાજત્વને નિર્મલ કરતો, લોકસંમહને મેક્ષમાર્ગ બતાવતો, બધાને ઉદ્વિગ્ન સ્વરૂપ કરી આપતો, આર્થાવર્તને દેખૂમિથી ઉજ્જવલ ને પિતૃલોકથી નિર્મલ બનાવતો.”

અને કુલપતિ પાછા હસ્યા. બધાએ ઉડો શ્વાસ લીધો. આ વૃદ્ધ ઋષિના શબ્દવિધાને એસી બધાના આત્મા ભૂતકાલમાં વિહરતા હતા. અને અણુકરૂપેથી સૃષ્ટિની સમૃદ્ધિ જોઈ બધાનાં હૃદયો વિશુદ્ધ અને પૂજ્યભાવભીનાં થતાં હતાં.

સેનાજિતના હૃદયમાં કેં ફેરફાર થયો. આ વૃદ્ધ પુરુષમાં, આ વ્યાસતીર્થમાં, આ નૈમિષારણ્યમાં રહસ્યો હતાં તે તેને પહેલી વાર દેખાયાં. તેનાં રોમ ઉભાં થયાં. પણ પાછું તેને હસવું આવ્યું. નૈમિષારણ્ય પહેલાં ગમે તે હોય; અસારે નરેન્દ્રના પ્રતાપથી નાસી છુટેલાઓનો વાસ હતો. ને આ બધાએ શું કર્યું ? મહાપદ્મ એક રાજ્યકાલમાં બધું ઉખેડી નાખ્યું. પણ મહાદેવીના પ્રશ્ને તેની વિચારમાલા તોડી—તે તેનાજ હૃદયના બાવો દર્શાવતી હતી.

“પણ ભગવાન !” સુમોહાએ કટાક્ષથી કહ્યું; “સારે નરેન્દ્ર મહાપદ્મ નંદનો જન્મ નહોતો થયો. તે કલિનો સંચાર નહોતો થયો. આજે

તો આ અમારા એક અધ્યક્ષની સ્વેચ્છા આગળ આ આખા અરણ્યનો હીસાગ નથી.” કુલપતિ હસ્યા—જેમ સેનાજિત તરફ પહેલાં હસ્યા હતા તેમ—મમતાથી. “વત્સે! મહર્ષિઓ અહીંઆ બધાં જીવ્યા નથી. તેમની ભસ્મ હજી આ ભૂમિમાં પડી છે. તેમના શબ્દો આ વૃક્ષોએ સાચવી રાખ્યા છે. તેમની તપશ્ચર્યાની પ્રેરણા અમારાં જીવન ધરે છે. મહાપદ્મો નૈમિષારણ્ય નહીં વિસરાવી શકે. નૈમિષારણ્ય મહાપદ્મોને વીસરાવશે. ‘સર્વભૂમિ’ થવા ઇચ્છતા જનમેજય પારીક્ષિતનું દૃષ્ટાંત ક્યાં નથી?”

“એ શું છે?” આંભિએ પુછ્યું.

“આ પેલો વિભૂનિનો કુંગર જોયો?” કુલપતિએ સામે તીરે આવેલો કુંગર બતાવ્યો.

“એનું નામ સત્રશુંગ. એનીએ કથા છે.”

“શી?” મહાદેવીએ પુછ્યું.

“પાશના પૌત્ર પરીક્ષિતની કથા તો જાણે છોને? પેલે તીરે, આ શુંગ છે ત્યાં, પારાશરની કૃપાના આકાંક્ષીએ કૌરવ્યે પહેલો સત્ર કર્યો. એને અથર્વજ્ઞો તેને મૃત્યોથી પર એવો દેવ લેખે છે. પછી તેનાં પુત્ર જનમેજયે સમંત પૃથ્વીને જીતી અહીંઆ અશ્વમેધ કર્યો. કુલપતિ ઇંદ્રોત દેવાપ શૌનક જેવા મહર્ષિઓ ઐદ્રમહાભિષેકે તેને દુર્જેય કર્યો, ત્યારે તે બોલ્યો: “મને દિવ્ય કે માનુષ્ય બાણો પહોંચતાં નથી. હું સર્વ આયુ જીવીશ. હું સર્વ ભૂમિનો ઇશ્વર થઈશ.”

“પછી?”

“હે વત્સો! મહર્ષિઓના તપના પ્રભાવથી શક્તિ પરીક્ષિતે પૃથ્વી જીતી અને પાછો અહીંઆ જ બીજો અશ્વમેધ કર્યો. ત્યારે વિજયમદમાં મસ્ત જનમેજયના ગર્વની સીમા રહી નહીં. એને લાગ્યું કે એની કૃપા પર નૈમિષારણ્યનો પ્રભાવ અવલંબે છે. એણે તપસ્વીઓને તિરસ્કાર્યા,

વિદ્યાની વિડંબના કરી, ધર્મને પગની ધુળ ગણી. આંભિકુમાર! સામાન્યો ને સંયમની જરૂર છે તેથી વધારે જરૂર રાજાઓને છે. આખરે પોતાના ગર્વના ભારથી તે મુઓ અને અહીંઆ આ સત્રશુંગે, અશ્વમેધની પવિત્ર ભૂમિ પર કુલપતિ દ્રુતિ ઐદ્રોતે તેના પુત્ર શતાનિકને પૃથ્વીનો પતિ કર્યો. વત્સે! નંદોનું તપ તપે ત્યાં સુધી ઠીક છે; પણ વિદ્યાવીહોણું રાજસ્વ સદાજે ચંચળ છે.”

“ભગવાન! આવું પાટલિપુત્રમાં કે સંભળાવતા જાઓ તો સારું, કે કે અમારો ઉદ્ધાર થાય.”

કુલપતિ હસીને કહ્યો. “વત્સે! ગમે તે મુખે, ગમે ત્યાં, જ્યાં વિદ્યા ઉચ્ચારાય ત્યાં નૈમિષારણ્ય બોલે છે. અહીં જે શબ્દ પ્રગટે છે તેજ શક્તિ પામે છે. જે જ્ઞાન પ્રગટે છે તેજ શાંતિ અપાવે છે, કારણ કે જેને અહીંની તપોમયતા સ્પર્શે છે તેજ સનાતન અને છે. હવે મોડું થાય છે, તમે નાહી લો.”

અને જેવો સેનાજિત નહાવા પેડો, જેવાં દૃપદ્વતીનાં નીર તેને સ્પર્શી આગળ વહેવાં માંડ્યાં, તેવા તેને પાટલિપુત્રના સંસ્કારો જાણે છોડી વહી જતા લાગ્યા; અને જ્યારે તેની નજર ઓવારા પર ઉભા ઉભા હાસ્યથી શાંતિ ને સદાવ પ્રસારતા કુલપતિ પર પડી, ત્યારે પોતાની અધમતા હાથમાંથી સરી જતી તેને દેખાઈ તરત તેની કર્તવ્યપરાયણતા પિતાતુલ્ય હિરણ્ય-યુગ્મ, ગૌરીને ચોરી જતો, તેની વિડંબના કરાવતો દુષ્ટ વિષ્ણુયુગ્મ સમર્થો. તેણે સંકલ્પ કર્યો કે જરા પણ નિર્ભક્ષતા હૃદયમાં પેસવા દેવી નહીં, અને કાષ્ઠ પશુ પ્રકારે વિષ્ણુયુગ્મને શોધી, તેને મારી નાખવો. પાટલિપુત્રજ તેનું હતું, તે પાટલિપુત્રનો હતો અને નૈમિષારણ્ય ને તેના વાસીઓ તેની સૃષ્ટિનાં કલંક હતાં.

પ્રકરણ ૩૫ મું

જેમાં સેનાનિજતને નૈમિષારણ્ય છોડવું પડે છે

સેનાન કરી બધાં એક ટેકરા પર આવેલા વરુણને મંદિરે ગયાં. મંદિર નાનું ને ખામચડા પથ્થરનું હતું અને તેના પર એક વૃદ્ધ પીપળો પોતાની ધટા વિરતારી રહ્યો હતો. ત્યાં દશન કરી બધાં મંથાહે આશ્રમમાં ગયાં. સાથે સાથે સેનાનિજત પણ ગયો.

સેનાનિજત જેમ આ સ્થળનો પરિચય મેળવતો ગયો તેમ તેના હૃદયમાં પૂજ્યભાવે વાસ કર્યો. ડગલે ડગલે વૃદ્ધ, આધેડ, યુવક ને બાલક જે મળતું તે કુલપતિને પ્રણામ કરતું અને એ હસીને આશીર્વાદન કહેતા. બધાં પુરુષ અને સ્ત્રીના મુખ પર જે શાંતિ વિષ્ણુચુપ્તના મુખ પર સંપૂર્ણ રીતે હતી તેનો થોડો કે વધતો અંશ હતો. બધાં આત્મનિષ્ઠ કરતાં હતાં. ધણાં વિદ્વાન લાગતાં હતાં, કોઇ ગૌરવ વીહોણું નહોતું. કોઇ દંભી નહોતું. શેષ ને આંખિ ને મહાદેવી પણ જાણે પળે પળે નિર્મલ થતાં જતાં હોય એવું લાગતું હતું. તે એકલોજ ઝેરી નાગ હતો. તે મનમાં ને મનમાં ફરતાથી હસ્યો. હા, તે ઝેરી નાગ હતો, નંદના દરમાંનો નાગ હતો, અને આ બધું વિષમય કરવું એજ તેનું કર્તવ્ય હતું.

આશ્રમ આવતાં જે યોગાનમાં એને પહેલ-વહેલા કુલપતિ જળ્યા હતા ત્યાં બધાં આભ્યાં. ત્યાં અનેક સ્ત્રી પુરુષો આખા યોગાનને લીધી-શુધી પવિત્ર કરી રહ્યાં હતાં.

મહાદેવીએ જોનું કારણ પુછ્યું.

“વત્સે” કુલપતિએ કહ્યું: “આ સ્થળ વ્યાસતીર્થ અને સત્રશૃંગ જેવુંજ પવિત્ર ને દલદાથી છે. એને આ તમારા અધ્યક્ષે આજે

અષ્ટ ક્યું તથા એને ફરીથી વિશુદ્ધ કરીએ છીએ.”

બધા તિરસ્કારથી સેનાનિજત તરફ જોઇ રહ્યા. તે શરમમાં માથું ઉચું ન કરી શક્યો. તેણે માત્ર હાથજ નોડ્યા.

“વત્સે! હોય” ઔદાર્યથી હસીને કુલપતિએ કહ્યું: “એને શી ખબર કે જે પૂરુષશ્રુતિને તે તેના થોડાની ખરીથી ઉમેડી રહ્યો હતો ત્યાંની વેદોને નંદથી મહા પ્રતાપી નરાધિપો અને તપ ને જ્ઞાનમાં મહાન એવા મહર્ષિઓ પ્રશ્નિષ્ઠ કરી ગયા છે? વત્સે! આ અગ્નિ કુલપતિ સૌનકે બાર વર્ષનો સત્ર આરંભ્યો ભારે પ્રગટ્યો હતો.”

“ઝા હો હો!” મહાદેવીએ કહ્યું. સેનાનિજત અજી કરેલા અગ્નિ તરફ જોઇ રહ્યો.

“ભારે સુત પૌરાણિકે ભારત અહીંઆંજ કહેલું?” શેષે પુછ્યું.

કુલપતિ: શ્રીતાદંદને એ મહાપ્રસંગની ખબર હતી. અને એ પ્રસંગ અહીંઆંજ જન્મ્યો જણીતેમનાં હૈયાં ને કલ્પના ઉત્તેજ્યાં. સેનાનિજતના મનમાં ભારત જે ક્યારેય હતું તે વાસ્તવિક જીવન રૂપે પ્રગટ થયું. તેણે અગ્નિ તરફ જોયું. આજ અગ્નિ આગળ મગધના નરેન્દ્રોએ ભારત સાંભળ્યું હતું! આત્રા સનાતન અગ્નિની જ્વાલથી તે દાઝતો હોય એમ તેને લાગ્યું.

“વત્સા!” કુલપતિ શેષને જવાબ વળતા હતા. “હા. આજ સ્થળે મારા આશ્રમનાં આ વૃક્ષોએ સૂતશ્રેષ્ઠ કોમહર્ષણના પુત્ર ઉત્તમજ્ઞના શબ્દો સંધરી રાખ્યા છે.”

મહાદેવીએ જાણે કલ્પનામાં બધું જોઇ રહ્યા હોય એમ ભારે તરફ જોયું.

“વત્સે !” કુલપતિએ કહ્યું. “આજ રક્ષ નીચે, જ્યાં હું ખેડો છું ત્યાં, કુલપતિ શૌનક શિષ્યો સમેત બેસતા હતા. આ શેષ ખેડો છે ત્યાં પુરુષેષ જનમેજયના પૌત્ર અધિસીમ કુબ્જ તેના પુત્ર નિચક્ષુને સાથે લઇ ખીરાજતા હતા. અને આ તરફ મગધરાજ સેનાજિત તેના મહારથીએ સહિત ખીરાજતા હતા. અપૂર્વ યુગ હતો—જ્યારે આર્યાવર્તમાં શક્તિ અને સંસ્કારની પાંખે ચઢી ધમ' દશે દિશામાં વિહરતો હતો.”

“ભગવાન !” મહાદેવીએ કહ્યું; “ત્યારે નૈમિષારણ્યમાં મહર્ષિઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા કૌણ્ડ હતો ?”

“નૈમિષારણ્યનો ત્યારે મધ્યાહ્ન તપતો હતો. અને આ આશ્રમનો પણ.”

“એમ, શું કહ્યો છો ?” પ્રમંડકે સખહુમાન કહ્યું. “ભગવાન આશ્વાલાયનનો વખતમાં પણ એવોજ હતો.”

“ના” કુલપતિએ ડોકું ધ્રુણાવ્યું. “ભગવાન વ્યાસ પછી મહર્ષિઓમાં ઉદ્દાલક આરુણિની જોડે કૌણ્ડ. ખેસે એમ છે ? મહર્ષિ અરુણ જેવાના પુત્ર અને મહર્ષિ પ્રવેતકેતુ જેવાના પિતા. કુલપતિએ એના શિષ્યો હતા: કૌશાંબીના પ્રોતી કૌસુરુચિંદિ, શાન્તીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા યાજ્ઞવલ્ક્ય વાજસનેય, અને કૌશીતકિ. એનાં દિવ્ય ચક્ષુઓએ આત્મા ને પરમાત્માનો ભેદ બાંધ્યો હતો, ને ઝંકારને સાક્ષાત્કાર કર્યો હતો. એની વાણીના પ્રભાવે સંહિતાઓ, આરણ્યકો ને ઉપનિષદો સજીવ થયાં. એની પ્રેરણાથી એના શિષ્યો આ આર્યવર્તને ઉજ્જવલ કરતા. “હા, કબંધી કાલાયન, સુકેશા બારદાજ,—— ભગવાન ગુણાખ્ય સાંખ્યાન પૌન્ડિકસાહિ અને—

“હવે શીકર નહીં કરશો ! એવા કોષ

લેવાના નથી.” મહાદેવીએ કહ્યુંતા બતાવી.

“વત્સે ! મારા વખતમાં એવા મહર્ષિઓ ભેગા થયા મેં જોયા નથી. પણ શરે એની મને ખાત્રી છે.”

“કેમ ?” હસીને આંબિકુમારે પુછ્યું.

“વત્સ ! એ ખાત્રી કરી આપવી તારા હાથમાં છે. મારા બે પુત્રો તું લઇ ગયો છે તે પાછા આપ-પ્રમંડક અને વિષ્ણુગુપ્ત.” કુલપતિ હસ્યા. “અરે તારો વિષ્ણુગુપ્ત એકલોજ પાછો આપ, તો ભગવાન દ્વિપાનનું હતું એવું નૈમિષારણ્ય હું બનાવી દઉં” સેનાજિતે કાન ફફડાવ્યા. પાછે વિષ્ણુગુપ્ત આવ્યો !

“ભગવાન !” શેષે નમ્રતાથી કહ્યું; “નૈમિષારણ્ય તો અહીંયાં પડ્યું ને અમારે નૈમિષારણ્ય ધર આંગણે જોઇએ છે. એમને પાછા આપીએ તો એ કૌણ્ડ કરશે ?”

સેનાજિત ચમક્યો. આ શાંત ને રમણીય નૈમિષારણ્ય અને પેલા દુષ્ટ આચાર્ય વચ્ચે શી સામ્યતા !

“હું જાણું છું. તેમાંજ તો એને મેં તમને સોંપ્યો છે.” કુલપતિ હસ્યા.

“ઓ તારી !” સેનાજિત બચડ્યો.

“કે અમને બધાને એમને સોંપ્યા છે ?” આંબિકુમારે હસીને કહ્યું.

“અમે એને જીવતો રહેવા દઇશું તો ને” કટાક્ષથી મહાદેવીએ કહ્યું.

“વત્સે !” ગાંભીર્યથી કુલપતિએ કહ્યું. “નૈમિષારણ્ય જેવી પુણ્યભૂમિના જૂત ને વર્તમાન મહર્ષિઓની આશિષો એને રક્ષે છે.”

સેનાજિત ક્ષણ મનમાં કડવાશથી હસ્યો. એ આશિષો એને હવે રક્ષવાની નહોતી.

“ભગવાન !” પ્રમંડકે કહ્યું; “જમવાની વખત થઇ.”

“આમો” કુલપતિએ કહ્યું.

સેનાનિતને જમતાં જમતાં અહીંઆ આવવાનું કે બહાનું કાઢવાની તક મળી. આભિકુમારને તેણે કહ્યું કે મહાદેવી વગર બંધે સ્વદેશ પહોંચે માટે તેને નરેન્દ્રદેવે મોકલ્યો હતો. બધા હસ્યા, કારણ કોઈને આ બહાનું બંધ બેસતું લાગ્યું નહીં. સેનાનિતને લાગ્યું કે બધા એને મૂર્ખ ગણતા હતા. ખરેખર ! તે મૂર્ખજ હતો, મધેડો હતો ને દેખાતો હતો. શા માટે ? નૈમિષારણ્ય ધર આગણે ભાવવા મથનાર વિષ્ણુમુખનું ખુન કરવા આવ્યો હતો તેથી ? કે આવી નજીવી વાતો સાંભળી પોતે સંશયાત્મા થતો હતો તેથી ?

બપોરે બધા યાત્રાગુઓ સુતા તેમ તે પથ્ય સુતો અને વાતાવરણ કે સાંભળેલી વાતોને લીધે થણે દહાડે તે ધસધસાટ ઉઠ્યો.

તે ઉઠ્યો ત્યારે સાંજ પડવા આવી હતી. ખીજાં બધાં વીખરાઈ ગયાં હતા, અને એક નાનો શિષ્ય તેની ઝુંપડી પાસે બેઠો હતો. એને જ્યાં જવું હોય ત્યાં લઇ જવાની તેને આજ્ઞા હતી.

સેનાનિતે જો શિષ્યને વાતે ચઢાવ્યો. શેષ કુલપતિ પાસે બેઠો હતો. આભિકુમાર એક શાસ્ત્રપારંગત ઋષિનું વિવેચન સાંભળતા હતા. મહાદેવી તાપસીઓ સાથે વાત કરતાં હતાં. કોઈ ઉપનિષદ સાંભળવા મથું હતું. કોઈ ઇતિહાસ પુરાણ સાંભળવામાં પડ્યું હતું.

“ત્યારે અહીંઆ કોઈ શસ્ત્રાચાર્ય નથી ?” સેનાનિતે ધીમે રહીને પુછ્યું.

“શસ્ત્રાચાર્ય” ગયા પછી હમણાં કોઈ નથી.”

“કોણ શસ્ત્રાચાર્ય હતું ?”

“કદુ આચાર્ય.”

કદુ-વૃદ્ધ અભિદ્યોતીનો મૂર્ખ પુત્ર ! સેનાનિત વિચારમાં પડ્યો ને તેણે ધીમેથી પુછ્યું : “વિષ્ણુમુખ કે શીખવે છે ?”

શિષ્યે માનભેર આપો ઉંચી કરી. “આચાર્ય આણક્ય પહેલાં શીખવતા હતા.”

“શું ?”

છોકરો હસ્યો “શસ્ત્ર ને શાસ્ત્ર-મધું. જે જોઈએ તે એને શું ?” તેણે પૂજ્યભાવથી ઉમેર્યું.

“એ કાં ગયા છે ?”

“સવારે આવીને ચાલી ગયા.” નિર્દોષ છોકરાએ કહ્યું.

“ક્યાં ? મારે એમને મળવું છે” સેનાનિતે ઉમેર્યું.

“ધણુંખરું મુનિ ઉદાસને આશ્રમે.”

“તે ક્યાં આવ્યો ?”

“વરુણદેવનું મંદિર છે ત્યાંથી ઉપર ને ઉપર જઈએ ત્યારે છેક પેલા શિખર પર તેનો આશ્રમ છે.” કહી તેણે દૂર એક ઉંચું શૃંગ બતાવ્યું.

“એ કોણ છે ?”

“મોટા તપસ્વી છે ! બેસે વર્ષના છે એમ લોકો કહે છે. ને એકલા રહે છે.”

“એકલા !” સેનાનિતે કહ્યું.

વૃદ્ધોની ડાયા લંબાવવા લાગી, પવન શીતલ થતો ગયો, પક્ષીઓનો કીલકીલાટ વધ્યો.

લોકો સાર્યેસંધ્યા કરવા હથેલીના શાંત નીરમાં જઈ ઉભા. આશ્રમ વધારે સુરમ્ય થતો ગયો. સેનાનિતને આમાંથી એક વસ્તુ જોવાની ઇચ્છા નહોતી. મુનિ ઉદાસનેનો આશ્રમ કઈ તરફ છે તે જોવા વરુણદેવનાં દર્શન કરવાને બહાને તે ત્યાં ગયો. ત્યાંથી એક પગથી પર્વત પર જતી હતી.

“મુનિ ઉદાસનેનો આશ્રમ આ પર્વત પર છે ?”

“હા.”

“પથ ત્યાં એકલા રહીને શું કરે છે ?”

“તપશ્ચર્યા!” છોકરાએ પ્રશ્નમાં રહેલા અજ્ઞાન પર હસીને જવાબ દીધો. “મુનિ બીજી શું કરે?”

એકલો બંસોં વધીને માણસ તપશ્ચર્યા કરે ત્યાં વિષ્ણુચુસ જાય એ વાત સેનાજિતને ગળે ઉતરી નહીં. રાત પડવા આવી એટલે તે પોતાની ઝુંપડી પાસે આવ્યો. આંબિકુમાર અને તેનો એક શસ્ત્રસજ્જિત યોદ્ધો તેની વાટ જોતા હતા. અધારામાં એ કોણુ હતો તે જોવાની એણે કાળજી પણ કરી નહીં.

“સેનાજિત!” આંબિકુમારે પાસે આવીને કહ્યું. તેનું કદાવર શરીર સેનાજિત પર ઝડપી રહ્યું. “મહાદેવીની ચક્રચાર જોવા આવ્યો છે, પણ આ તારું અંતઃપુર ન હોય.”

“ના-ના” —

“તું ક્યારે અહીં આવી જાય છે?” આંબિકુમારે અધીરાધથી પુછ્યું.

“આપની આજ્ઞા હોય ત્યારે” તેણે વિનયથી બોલવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

“ઠીક. એ ડાહી રાત કરી. જ કુલપતિનાં દર્શન કરીને ચાલી જા-જલદી. ને જો અમરી પાછળ આવ્યો છે તો” —

“કુમાર!” ગૌરવથી સેનાજિતે કહ્યું; “મારે તો મારા કૃપાનાથની આજ્ઞા પ્રમાણે કરવાનું છે.”

“જે મારી સાથે હોય તેને તો મારીજ આજ્ઞા પ્રમાણે કરવાનું છે. જ” આંબિકુમારે પણ તેવાજ ગૌરવથી કહ્યું. “તને જીવતો જવા દઉં છું. ને તને આજ્ઞા આપનારને જમને મારો સંદેશ કહેજે—”

“શો?”

“કે ફરી તક્ષશિલાના કુમારને બચાવવા સૈન્ય નહીં મોકલે. હું મારું રક્ષણ કરી શકું છું. ને વળી કહેજે કે જે માણસો તમે મોકલ્યા છે તેમાંનાં અડધાં નાસી ગયાં ને અડધાંએ શસ્ત્ર

છોડી દીધાં,” હસીને કુમારે ઉમેર્યું; “તું સશસ્ત્ર નૈમિષારણ્યમાં પેઠો તેથી તેમને પિતૃબોનો શાપ લાગ્યો.”

“પણ મારું સૈન્ય!” સેનાજિત ખબર સાંભળી રતપ્ત બની ગયો.

“હા.” ખડખડ હસીને આંબિકુમારે કહ્યું “તારા સૈન્યમાં તું ને આ તારા દક્ષ સાથીઓ.”

“પણ નરેન્દ્ર” હારથી કચવાએલો સેનાજિત અભિમાનથી બોલવા ગયો.

આંબિકુમારે તેને ખભે હાથ મુક્યો. “સેનાજિત! આ કદુ જરા ખરાબ સ્વભાવનો માણસ છે. એ વિશ્વાસ કરવા લાયક નથી.” સેનાજિત પાસે ઉભેલા માણસ તરફ ફર્યો. સવારે જોએલો તે શસ્ત્રાચાર્ય!

“અગ્નિ હોત્રીનો કદુ!”

“અરે! અરે!” કદુના ખડખડાટ હસવાનો અવાજ સાંભળી તેને તમ્બર આવ્યાં. “સવારે મને સાથે નહીં આવવા દીધો તે શું કરું? સીધાવો, તમારાં ઘોડા ને શસ્ત્ર નૈમિષારણ્યને સીમાડે આંબિકુમારની છાવણીમાં પડ્યાં છે.”

“આ તમારો આશ્રમ? આ તમારા ઋષિ-ઓ! આ તમારી વિદ્યા!”

આંબિકુમારે સખ્તાધથી સેનાજિતને ખભે હાથ મુક્યો. “સેનાજિત! જાનોમાનો આભ્યો જ. જ્યારે તારા જેવા નિકંદન કાઠનારા નીકળે ત્યારે રક્ષણ કરનાર પણ કોઈ નીકળેને?” આંબિકુમારે સેનાજિતને ખભે બાર ફા વાક્ય પુરું કર્યું.

“હવે સીધાવો અખ્યક્ષરાજ!” કદુએ કહ્યું.

“કુલપતિનાં દર્શન કરીને જજો”

સેનાજિતે ડહાપણ રાખ્યું. દક્ષ ભમંગારવ યોદ્ધાઓ કુલપતિને પ્રણામ કરી બહાર પડ્યા.

“હું મુકવા આવું?” કદુએ પુછ્યું.

“ના” દયાવેલા કોષથી, કચવાટથી, નિરાધારીથી સેનાજિતે જવાબ દીધો.

પ્રકરણ ૩૬ મું

મુનિ ઉદ્દાલકને આશ્રમે

અશક્તિમાન અશક્ત અને ત્યારે સાધુ થાય છે; શક્તિમાન અશક્ત અને ત્યારે ઝતુની અને છે. સેનાજિત ઝતુની બન્યો. એણે આચાર્ય-ને પાટલિપુત્રમાં મારી નાખ્યા હોત; તે રાત્રે તે નીકળી નાહા તે પહેલાં બાળી મુક્યા હોત; સમાજમાં વીંધી નાખ્યા હોત; મગધની સીમા છોડતાં ઝખ્ખે કર્યા હોત; અહીંઆં સવારે આવતાં આભિનું લશ્કર છેદી નાખ્યું હોત; નૈમિષારણ્ય પર આગ મુકી હોત; પોને જાતોમાતો આચાર્ય પાછળ પડ્યો હોત; ચાર હજાર સૈનિક લઈ અરણ્ય પર તુટી પડ્યો હોત તો ? પણ એણે કે નહીં કયું. પોતે મૂખ નહોતો, માત્ર મૂખ નહીં પણ આત્મસંતોષી મૂખ, જીદી મૂઠ્ઠા હાથ. ૨૫૬, નિર્માલ્ય, -મૂખતા પણ રીતસર ન દર્શાવી શકે એવો મૂખ !

એણે, નંદના અધ્યક્ષે, આશ્રિતે-પુત્ર, બ્રાહ્મણ કન્યા સાથે પ્રેમ શા માટે કર્યો ? તેનો મોઢ શા માટે કર્યો ? એક દુષ્ટ બ્રાહ્મણની ઇર્ષ્યા શા માટે કરી ? બદ્રાક્ષને માન શા માટે આપ્યું ? એણે સ્મરારેલા મહાપુરુષો માટે પૂજ્યભાવ શા માટે હૃદયમાં થવા દીધો ?

શું તેને પિતૃઓનો શાપ લાગ્યો ? શું તેનું સૈન્ય નાસી ગયું ? નિઃશસ્ત્ર થયું ? શા માટે ? કેવી રીતે ?

પોતે ક્યાં જશો ? કેવે મોઢે પાડો પાટલિપુત્ર જશો ? શું મોઢું લઈ નરેન્દ્રદેવને મળશો ? મૂખ !

એનાં લમણાં ધબકતાં હતાં; એનો શ્વાસ કંપાતો હતો. માત્ર અધિકાર એના મુખ પરના શક્તિ ભાવો છુપાવતો હતો,

એકદમ, એ અધિકારમાં એની સામે પ્રતાપથી કાંપતા નરેન્દ્ર, અને ઉસ્તાદીમાં શાંત લામતા વફનાસ દેખાયા. તે એના પર વિશ્વાસ રાખીને બેઠા હતા. એ સેવક હતો. એના સ્વામીઓ એની કર્તવ્યપરાયણતા ક્યારે અમલમાં મુકાય તેની વાટ જોતા બેઠા હતા.

નંદો શુદ્ધ હતા. બ્રાહ્મણોના દ્વેષી હતા. બદ્રાક્ષ જેવા અરણ્યવાસીઓના કાળ હતા. આવા પાખંડીઓની વિજ્ઞાના શત્રુ હતા. વેદ ને વર્ણશ્રમ, મોક્ષ ને તપશ્ચર્યાને તે તિરસ્કારતા. બ્યાસને ઉદ્દાલક ને યાચવલ્ક્યને તેમણે વીશ-રાવ્યા હતા. તેમની સત્તાના સ્પર્શ તે પોતે જ હતા; તેમણે પોતાનાં બળ ને નીતિથી આ બધા વડે કોષ્ઠથી ન થઈ શક્યું એવું રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું. અને પોતે તેમનું અંગ હતા. તેમનું હૃદય તેણે ખાધું હતું. તેને અને આ બધાને શું ?

પણ પોતે અત્યારે તુલ્યકારાએણું, છુપાઈ નાસતું અધમ જતું હતું. પ્રતાપી નંદનું તે અંગ !

એને તો આં બધે જરાએ આશ્ર નહોતી. તેનાં જેવા મૂખને માટે નંદના રાજ્યમાં કે હર-બારમાં સ્થાન નહોતું. એને માટે જોરી નહોતી. એને માટે કીર્તિ નહોતી. આશ્રિએ શા માટે એને મારી ન નાખ્યો ? એ પોતે કદુ સાથે બાથ બીડી કેમ કચરાઈ ન ગયો ?

વદ બીજનો ચંદ્રમા ઉભવાની વખત થઈ. ઝાડો વચ્ચે આભાસ થવા લાગ્યો. તથેવન તેને હાંકી ઠાઠતું હોય એવું લાગ્યું. એ શું હતો ? માત્ર એક કાળી છાંય !

પણ હજી એ છાંયમાં ચેતન હતું, શક્તિ હતી. એનાથી કે ન થાય ? થાય. એકજ

વસ્તુ થાય. વિષ્ણુગુપ્ત આ બધા તોફાનનું ને અધમતાનું મુળ હતો. ભદ્રાક્ષે નહોતું કહ્યું કે “વિષ્ણુગુપ્ત પાછો આવે તો ભગવાન દ્વેષાયનનું હતું એવું નૈમિષારણ્ય બનાવી મુકું ?” નૈમિષારણ્ય એટલે એ, ગૌરી એટલે એ, અને કાળિં એટલે એ, નરેન્દ્રની મહેરબાની એટલે એ. પોતાનું આખું જીવન એને લીધે રદ જતું હતું. જે પોને એનો પ્રાણ લે તો ! બલે નૈમિષારણ્યના મહર્ષિએની આશિષ એને રક્ષતી હોય !

એકજ વસ્તુ તેને ખરી લાગી, બીજી ખોટી: પૃથ્વી પર વિષ્ણુગુપ્ત ને સેનાનિજત એને માટે સ્થાન નહોતું. તેણે આજ્ઞા આપી. એનાં માણસો પાછાં ફર્યા અને જાનામાના વરુણના મંદિર તરફ જવા લાગ્યા. ચંદ્રનો પ્રકાશ વધવા લાગ્યો. તેને જીવનો રહેવાનો એકજ રસ્તો હતો. વિષ્ણુગુપ્તનું મૃત્યુ.

તે ઝડ પાછળ ભરાતો ભરાતો ઝપાટાબંધ પાછો ગયો. જ્યેત્સ્ના પ્રસરી રહી; આશ્રમનાં વૃક્ષોમાંથી થનગની રહી. વહેળાઓનાં જળ ચંદ્રકિરણો સાથે નાચી રહ્યાં. આખો આશ્રમ કાવ્યમય પ્રકાશથી ઉજ્જવલ થઇ રહ્યો. આકાશ તરફ તેનું ધ્યાન નહોતું. તેનું આખું જીવન અંધકારસય રસ્તા જેવું એકલું. ભયાનક થઇ ગયું હતું, અને છેક ઉંચે એક ગિરિશૃંગ પર લટકતું વિષ્ણુગુપ્તનું શિર જાણે એક પ્રદીપ હોય તેમ એને આકર્ષી રહ્યું હતું.

તે લપાતો છુપાતો આશ્રમના યજ્ઞકુંડ આગળ આવ્યો. તેણે કુલપતિ શૌનકને આશીર્વાદ આપતા જોયા. ઉગ્રશ્રવા પૌરણિકને કથા કરતા જોયા. ઉદાસક આરુણિને યાજ્ઞવલ્ક્ય મૈત્રેયીને હસતાં જોયા, પુરુષશ્રેષ્ઠ અધિસીમ કૃષ્ણ ને મગધરાજ સેનાનિજતને મુઠ પર તાલ દેતા જોયા. યજ્ઞકુંડમાં અગ્નિની સનાતન જવાલાઓ નીકળી જોઇ તેને દઝડલી લાગી. શું તેને સ્વપ્ન આવતું હતું ? તેણે આંખ ચોળી. આ બધાએ બલે

સરસમાં સરસ અરણ્ય સર્જાવ્યું હોય—એ તેનો વિનાશ કરવા અવતર્યો હતો. સર્જનાર મહાત્મા, ત્યારે વિનાશક નહીં ? તે હસ્યો. પૃથ્વી રસાતાળ જશે તોએ તેને લીધે.

તે આખો મીઝી આગળ વધ્યો. ચંદ્ર નબે ચઢવા લાગ્યો, વૃક્ષો, દૃષ્ટી, આસપાસના પર્વતો ચાંદનીમાં તેજસ્વી, રમણીય શાંતિથી શે બી ઉઠ્યાં પણ એ બધાની મોહકતા એને ઝાળ જેવી લાગી. તેના આત્માના અંધકારમાં આ કામુદી કલંકરૂપ હતી, દૂર કોઇ હિંસક પ્રાણીનો અવાજ આવ્યો તે સાંજળી તેને ઉત્તેજન મળ્યું. કોઇક બીજું એવું હતું ખરું કે રૂપે રસેલી આ શાંતિનો દ્વેષ કરી રહ્યું હતું.

તે વરુણને મંદિરે પહોંચ્યા. જાણે ભગવાન વેદવ્યાસ ત્યાં ઉઠા ઉઠા એને ડરાવતા હોય તેમ મંદિર તરફ જોવાની તેની હીમત ચાલી નહીં. તેણે ચાર માણસો ત્યાં મુક્યા ને આજ્ઞા કરી કે વિષ્ણુગુપ્ત આચાર્ય ઉતરી આવે તો મારી નાંખવા.

તે ઝપાટાબંધ પર્વત ચઢવા લાગ્યો. નીચે જતી ચંદ્રિકાએ મહેલી પૃથ્વી વધારે મોહક થઇ ને એનો દ્વેષ વધારતી ગઇ. એનાં પગલાં સાંભળી મૃગો નાસી જતાં હતાં. તે હસ્યો. મૃગોને તેની વિનાશકતાનો ખ્યાલ આવ્યો હતો ખરો.

તેની દૃષ્ટિ સામે શૃંગ પર પડી. તેણે અમઝાને આંખે હાથ ફેરવ્યો. પુરોહિત દ્રુતિ ઐત્રોત ચક્રવર્તી જનમેજયને દર્બવડે મારી નાંખતો હતો !

પુરોહિતનું મોંદું વિષ્ણુગુપ્ત જેવું હતું—જનમેજય નંદ જેવો લાગતો. તેણે મુઠીઓ વાળી જ્યાં સુધી સેનાનિજત છે ત્યાં વિષ્ણુગુપ્ત એવું કરી શકે એમ નહોતો !

પગથી સીધીને સીધી ઉપર જતી હતી એટલે તે નિર્વિઘ્ને પર્વત ચઢવા લાગ્યો. શાંત ચંદ્રિકા

નૈમિષારણ્યની મોહિનીમાં કેવો વધારો કરી રહી હતી તે જોવા તે પાછો પથ્ય કર્યો નહીં. પ્રગથીઓ ફટાતી ત્યાં ત્યાં તે બબ્બે માથુસો સુકતો ગયો. હવે તેને કેં પથ્ય જોખમ ખેડવું નહોતું. વિષ્ણુચૂપ્તને મારી, નૈમિષારણ્યને કુંડી સુકી તેને નંદનો પ્રતાપ અમર કરવો હતો. જો

ગૌરીને એનાં પૂરંજો માદ આવતાં હોય તો તેના વગર પથ્ય એને ચાલશે. પૃથ્વી પર કાંઈ એવું ન રહેવું જોઈએ કે જે નૈમિષારણ્ય કે તેના મહર્ષિઓનું સ્મરણ કરે કે કરાવે. મહાપદ્મનંદ સ્થિતિના સ્થા હતા. બ્રાહ્મચર્ય થયું. નીચે નૈમિષારણ્યમાંથી વેદોચ્ચારનો ધ્વનિ, પવિત્ર

એક રીંછ મહાવતી પાણી ભરાવું હતું.

ઉદારક ને પ્રેરણાવાદક ઉપર આવ્યો અને વૃક્ષો પર રેલાતો રેલાતો આવતો ને મેઘનીર પ્રતિધ્વની, તેના કાનમાં પેઠો. તેણે હાઠ ધરી, કોન બંધ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. જગનિ ઉઘે ને ઉઘે આવતો, તેને ચાર પાસથી લપેટતો, તેને ઉઘે લપેટી જતો લાગ્યો.

તે ઉપર ચઢ્યો. આખરે એ અને શત્રુધ્ન એ જળુ રહ્યા. પૂર્વના આભાસ થવા લાગ્યો ને માથા પર તારાએ ઝાંખા થયા.

હવે સૂર્યોદય થયો. વિષ્ણુગુપ્ત પકડાશે, પછી એક પૃથ્વી પર એ જળુ કેમ રહી શકશે? જોઈએ છીએ—તેં મનમાં ખોલ્યો. એક સોન આવ્યો. ત્યાં કાષ્ટ પાણી ભરતું હોય એવો ગડગટ થયો, એટલે તે અને શત્રુધ્ન ઝાડ પાછળ લપાઈ ગયા. એક રીંછ ઘડાવતી પાણી ભરતું હતું.

તેણે આંખ ચોળી. તેનું ભાન જતું રહ્યું કે શું? પાણી ભરનાર રીંછ નહોતું પણ માણસ હતા. તેનું આખું શરીર પીળા પડેલા તફાળ વાળથી છવાયું હતું. તેની આંખો નિરંતર હતી. અને કમર વળેલી હતી. નિઃસીમ ધડપણ તેને અંગે અંગે દેખાતું.

સેનાનિજિતને લાગ્યું કે આજ મુનિ ઉદાલક હોવા જોઈએ.

“ઝાડ પાછળથી બહાર આવ ! હરણાં ને સસલાં જેનાં ડરનાં નથી તેનાં થા માટે ડર છે?” ખોલનારનાં ભાષા ઘણી જુની હતી અને તે તેને નિયત રીતે ઉચ્ચારતો. સેનાનિજિત બહાર આવ્યો. “આપ મુનિ ઉદાલક?”

“હા.”

મેન જિત હરખાયો. તેની અહઃશા મદલાવા લાગી હતી.

“આયાય! વિષ્ણુગુપ્ત ક્યાં છે?”

“ભગવાન! તે આસની પાદુકાઓનાં દર્શન કરવા ગયા છે.”

“ક્યાંથી જવાય છે?”

મુનિએ હાથવા દિશા દેખાડી અને સેનાનિજિત અને શત્રુધ્ન તે તરફ ગયા. આથી કદું શું? વિષ્ણુગુપ્ત એકલો, એકાતમાં—ને એ એ જળુ! સેનાનિજિત હસ્યો; વિષ્ણુગુપ્ત મયે-ઝોરી, કીર્તિ, પ્રતિષ્ઠા ને નરેન્દ્રનો વિજય! “નરેન્દ્રનો જય” તે બબડ્યો. તેને આત્મતિરસ્કાર થયો. કેવી સુંદર વસ્તુઓને તે નિનાશનો હતો, બદાક્ષ, નૈમિષારણ્ય વેદ, વર્ણાશ્રમ, વિદ્યાઓ! તે હસ્યો. ભલે પ્રજામાં ભાગે! તેને શું? તેને શું? પણ પૃથ્વી પર એ જળુ કેમ રહી શકે?

તે અને શત્રુધ્ન ચાલી ગયા. એટલે મુનિ ઉદાલક પાણી ભરતું શરૂ કર્યું. સૂર્યનાં કિરણો પ્રગટ્યાં. વિષળવાર સેનાનિજિતે તે તરફ જોયું. આખું નૈમિષારણ્ય અર્ધ આપતું હશે? પણ તેને શું? તેને વળી અર્ધ શા ને સવિતા નારાયણ શા?

પગથી એક ઉઘી, અંધર લટકી હોય એવી મોટી ભેખડ તરફ જતી હતી. તે મન્ને ફોડ્યા. લાં હતી. લાંજ ઉદાલક રહેતો હશે!

તે ભેખડ પર આવ્યો. જળુ વૃક્ષમાં ટાંચ પર એક માળો હોય તેમ એ અંધર જેવી ભેખડમાં એક ગુફા હતી. એની પાસે થઈને પગથી જતી.

એક માણસ ગુફા આગળ પ્રગટી શરીરને ઉભો હતો. સેનાનિજિત શત્રુધ્નને સાવચેત રહેવાનું કહ્યું ને તે અગળ વધ્યો. સામે પેલો માણસ કેડ પર હાથ દબને ઉભો હતો.

“કેણ કદું?” સેનાનિજિતે સમભક્ષણ આપે આડા ઉભા રહેનારને ઓળખ્યો. એણે આખર ને શસ્ત્રો અભારે કાઢી નાખ્યાં હતાં.

“કેમ! ના કહી તો પણ આવ્યો?” બચકર રીતે દસીને મુઠ્ઠાએ કહ્યું. “હું તારાં કારસ્તાન જાણતો હતો.”

ચિત્રકાર :]

[રા. રવિશંકર રાવળ

સામે પેલો માણસ કેડ પર હાથ દઇને ઉભો હતો.

“આધો ખસ” હાંફતાં હાંફતાં સેનાજિતે કહ્યું. તે સમજ્યો કદુ તેનો રસ્તો રોકતો હતો. વિષ્ણુશ્રુત હવે પકડાયો.

શત્રુધનને નીચાની કરી, તેણે એકદમ કુદીને કદુને બીડાવ્યો. તેજ પ્રભાણે શત્રુધને પણ કદુને બીડાવ્યો. કદુએ પણ અને સાથે પાથ બીડી.

સેનાજિત વીરેલી શક્તિથી કદુને પકડવા મથી રહ્યો, પણ કદુ જખરા ધણો જખરા-હતો. અને તે અને શત્રુધન બંને મળીને પણ તે તેને પકડી રાખી નહોતા શકતા. મર્જના કરી, તેણે મહા પ્રયત્ન કર્યો; તેને અને શત્રુધનને બાથમાં કચરવાનો પ્રયત્ન કરતા કદુની છાતીમાં માથુ માથું... બે પક્ષ ત્રણે જથ્થુ એક ખીજાને વળગી

ચકકર ચકકર કર્યા... સેનાજિતે આઠાશને પૃથ્વી પણ ચકકર ચકકર કરતાં જોયાં.

કદુ ભયંકર હતો. તે બંનેને હાંધી લેતો. સર્પ-બિંબ તેની આંખમાં ખુંચ્યું... કદુને ભેખડની હેઠળ ફેંક્યા વિના છુટકો નહોતો... બહાદુરો.

ગુફાના બારણામાં કોણ આવ્યું? કોણ કુમાર ચંદ્રગુપ્ત... નીચે ખાધ દેખાડ... હવે કદુને ધકકો મારવાજ રહ્યો... રખે પોતે પડે? જો-તેણે બરાડો માર્યો. એક ખીજાની બાથમાંથી છુટકો વિના ત્રણે જથ્થુ ભેખડ ઉંચે ઊડી, વીજવેગે નીચે જતા હતા... તે કડાકો થયો.

પછી શું થયું તેનું જ્ઞાન સેનાજિતને નહોતું.

પ્રકરણ ૩૭ મું

વ્યાસ ભગવાનની પાડુકા

આ વ્યર્થ વિષ્ણુગુપ્ત કુમાર ચંદ્રગુપ્તને મુનિ ઉદાલકની ગુફામાં સુવા દષ્ટ વ્રાહ્મ મુકુર્ત પહેલાં સંધ્યા સ્નાન કરી વેદ-વ્યાસની પાડુકાનાં દર્શન કરવા આવ્યા.

સેંકડો વર્ષ થયાં મુનિ ઉદાલક આ શુંગ પર રહેતા હતા; અને ભાગ્યેજ કોઈ નૈમિષારણ્ય-વાસી કે યાત્રાળુ તેમનાં દર્શન આવતા. અને જે આવતા તે પાડુકાનાં કાલ્પનિક દર્શન મુનિના આશ્રમ આગળથી જ કરતા હતા.

લોકવાયકા હતી કે મુનિ ઉદાલક રહેતા હતા ત્યાંથી નીચે દુર્ગમ જંગલમાં, જે સ્થળે ભગવાન દ્વેપાયન પત્યત્વ પામ્યા હતા, લાં તેમની સ્વયંજી પાડુકાઓ હજી હતી. એમ પણ કહેવાતું કે લાં વ્યાસ ભગવાન કે ઇક વખત ચિરંજીવ ઉદાલકને દર્શન દેતા. ઉદાલકના આશ્રમ માટે ભોકાને એટલો ભય હતો, કે ભાગ્યેજ કોઈ

તે વટાવી પાડુકાઓ જોવા જવાની ઇચ્છા પણ કરતું.

વિષ્ણુગુપ્ત જ્યારે નૈમિષારણ્યમાં આવતા ત્યારે ઉદાલકને મળ્યા વિના અને પાડુકાનાં દર્શન કર્યા વિના જતા નહીં. જે ખીજા બધાનું પ્રેરણારથાન હતા તેને આ પાડુકાઓની પ્રેરણા વિના ચાલતું નહીં.

એણે એક દંડો લીધો ને પરિચિત પથથી એ નીચે જવા માંડ્યું. પથથી સ્પષ્ટ નહોતી. ભોંય પર પથરાયેલ રહેલી વેલોએ તેના પર ધણી જગ્યાએ આક્રમણ કર્યું હતું. ઘાડો, વેલો, ગંખરા પર ને તેમાં થયે પડતાં ચંદ્રનાં કિરણો ભરમાવે એવા આકારો રચી રસ્તો જુલાવતાં હતાં. ધ્રુવન જોજોર વાતો હતો, અને ઝાડનાં પાંદડાંમાં થયે સુસવાટ કરતો હતો. કોઈ વાર કોઈ હિંસક પ્રાણીની ચીસ કે ગર્જના સંભળાતી હતી. વનના

ભયંકર એકાંતમાં મૃત્યુ ચારે તરફ ઝંઝમતું હતું, છતાં ચાણક્યનાં ડગલાં દૃઢ હતાં, દૃષ્ટિ સચોટ હતી, અને હંડો અડગ હતો.

પોતાની હમેશના જેવીજ શાંતિથી આ બંગલની વિનાશક શક્તિઓનો સંદેશો તે સ્થિર ચિત્તે સોંભળી રહ્યા હતા.

મળરકું થવા આવ્યું. ઝડોમાં થઇ આવતી ન્યોત્સનાની રુપેરી મોહકતા શીઘ્રી પડી. પગથી રપટ દેખાવા માંડી. ઝાડની ધટામાં સુષુપ્તા પંખીના બોલોથી વન ભગવા માંડ્યું.

પવનનું જોર વધ્યું અને તેની શીતળતા પથ્થુ વધી. સવારની સુવાસ ચારે તરફ પ્રસરી રહી. તેમણે હંડા આસ બીધા; અને સવિતાની દિને દિને દેખાતી નવ સજ્જતાથી આત્માને સમૃદ્ધ કરવા માંડ્યો.

રસ્તો હવે રપટ દેખાતો હતો. તે એક સ્થળે ઉભા અને ચારે તરફ પથરાઈ રહેલી વધુ હુંડાએલી પ્રકૃતિ, અનાસ્વાદિત રસસમૃદ્ધિ, અને ઉષાના રપજીથી નવપદ્મવિત અનેલા જીવનના સંગમથી ઉજળા રહેલા પ્રવાહમાં પોતાની જાત વહેતી મુકી. અનુભવ, સંસ્કાર ને સ્વભાવનાં આરસો એમણે દૂર કર્યાં અને એમના આત્મા અને આ પ્રકૃતિવેશવમાં રહેલાં સમાન તરવોને એકરસ થવા દીધાં.

એમણે વિદ્યાઓનાં રહસ્યો પામવાને પ્રયત્ન કર્યો હતો; સર્વગ્રાહી રાજઅટપટમાં ઝંપલાવ્યું હતું; ક્ષમરાગણોની ભયાનક રુદ્રતાનો અનુભવ કર્યો હતો; ધણી વાર માનવ જીવનનું સૌંદર્ય કચરી નાખ્યું હતું. કદપ્પતાને પોષી હતી; સંસારમાં હડહડતું સંસારીપણું સેન્યું હતું; સ્વાર્થાઓમાં પોતાના સ્વાર્થ-પોતાની આકાંક્ષાની સિદ્ધિ-શીર્ષાય બીજો પથ બીધો નહોતો. આ બધા અનુભવોથી નિર્ભય રહેવા એમણે આ બધામાં રહેલી ભાવનાનું જ દર્શન નજર આગળ રાખ્યું.

તેમણે હંડા આસ બીધો. બહારની પ્રકૃત્ય-તાએ તેમના અંતરને પ્રકુલ બનાવ્યું.

તે હસ્યા. તેમના આ બધા અનુભવો ઈદ્રિયોની ભાલસામાંથી ઉદ્ભવ્યા નહોતા-મુદા-જવાબા, સ્વેચ્છાએ સરભવેલા, અચૂક આવિ-ભાવિ નહોતા. એમની શુદ્ધિ સત્તા નહોતી, એકજ હતી. મંત્રભૂમિમાં, રણમાં, આશ્રમમાં, એકાંતમાં એમણે જે એક અને અવિચોળ્ય આત્માનું દર્શન કર્યો કર્યું હતું તે આ સર્જન-કાલના પ્રારંભ જેવ ઉપામુખ્ય વનને સજીવ બનાવતા આત્મા સાથે તન્મયતા સાધવા મથી રહ્યો. તેમણે આગળ ચાલવા માં યુ ચારે તરફ તરવરી રહેલી શક્તિઓને ઉઠા. આ સાથે તે પોતાના તરફ આકર્ષા રહ્યા. એ છે પથુ શીતળ સમીર ને ઉજ્ય, વિનાશક પવ વાયો હતો. ડુભો વેર્ષાં હતાં, ને કાંટાઓ પાથ િહતા; કુપેરો આણી હતી અને મુળ ઉખેડ્યાં હતાં; ધટાથી ઝાંચ કરી હતી, ઝાંખરાંથી જીવનો કચર્ષાં હતાં. એમના આત્માની સર્જક ને વિનાશક શક્તિઓ ચારે તરફ ફરી વળતી હતી.

સૂર્યકિરણો વૃક્ષનાં શિખરોને રપસ્યાં. વન જળહળતા પ્રકાશથી તેજસ્વી બન્યું. તે ઉભા રહ્યા. આંખો મીંચી. હૈં તસ્તવિતુરુરેન્વ મર્ગેદેવસ્ય લીમહિ ચિયો યો નઃ પ્રચોદયાત્ । ચિયો યો નઃ પ્રચોદયાત્ । સૂર્ય નારાયણનોધત્રાપ આ સનાતન ક્રષ્ટોમાં પૂજ્યભાવે રમરતાં તેમનું અંતર નમ્ર થયું. તેમણે વિચાર્યું કે પોતે અરપમાનો અરપ હતો, જેટલે અંશે ભક્તિના આત્મા સવિતાના પ્રતાપની પોતે મૂર્તિ હતો તેટલેજ અંશે તે પથુ સજીવ હતો.

તે વન જોડે, પ્રકૃતિ જોડે, શક્તિવેશવ જોડે, સવિતા જોડે, તન્મય થયા. એ પોતે માત્ર એક કિરણ, એક કુપેર, એક સમીરનો સુસંગત, એક ઝરણાના પ્રવાહ જેવા તેનાજ આનિર્ણય હતા.

અહાંડના એ આત્માએ સર્જકતાના ઉદ્ધાસ-માં પેતાની તેજસ્વિતાને નરનારીરૂપ બનાવી હતી; તેમની ખુદ્દને સંસ્કારરૂપે વ્યક્ત કરી હતી. વધારે સ્પષ્ટ ને વધારે સુંદર આર્વાર્જાવની ઉત્કંઠામાં તે તેજસ્વિતાએ નૈમિષારણ્ય-માત્ર ઝાડ, પાન, પાણી, મૃગ ને હંસેનું નર્તી-પણ્ય આસ ને શૌનક, ઉદાલક આરુણિ, યાજ્ઞવલ્ક્ય આશ્વલાયન ને સાંખ્યાયનની પરંપરામાં અપૂર્વ એવું નૈમિષારણ્યનું રૂપ લીધું હતું એજ આત્મા નૈમિષારણ્યરૂપે વિદ્યાઓનું સર્જન, પોષણ, રક્ષણ ને પ્રચાર કરી રહ્યો હતો...

એના સ્થિર નયને વિદ્યાનાં સર્જનની દિવ્ય મંદાકિની દેખાઇ. યુગોના મહા પ્રયત્ને સંવિતાનાં રશ્મિઓએ આ સ્વર્ગગાનાં ઝરણાં પ્રકટાવ્યાં હતાં.

આ તેજસ્વી ઝરણાં ભગવાન દ્વૈપાયને શંકરની માથે જટામાં એકઠાં કર્યાં; ભગીરથસમા બળે તેમણે આ જ્યોતિર્મય સરિતાનો પ્રવાહ તીરે વચ્ચે વહેતો કર્યો. તેમને પગલે ચાલતા મહર્ષિઓ તેમાં નાહ્યા-તેને પુણ્ય-તેમાં નવાં નીરો વહેતાં મુક્યાં, તેનાં પતિત પાવન નીરો જગદુદ્ધાર માટે લૂકાગયા. વ્યાકરણ, સાહિત્ય, શાસ્ત્ર પુરાણ, વેદ ને હિંદુપ્રતિષ્ઠ, સાંખ્ય ને યોગ; અર્ધાં આ સાગર-સમી કુખસ્તી કે સરવર જેવી શાંત, દિવ્ય ને સંજીવિની મંદાકિનીનાં છુટા છવાયાં વહેતાં પાણી હતાં... અને મહર્ષિઓ પણ એજ મંદાકિનીના મહાતરંગો હતા...

આ અર્ધા દ્વારા અહાંડનો પરમ આત્મા વિશુદ્ધિ અને પૂર્ણતામાં અદ્ભુત એવા સનાતન શબ્દશબ્દ સ્વરૂપે પ્રગટતો હતા. એના દિગ્વિજય-માર્ગ અહાંડની આત્મસિદ્ધિ હતી...

ક્યાં સુધી તેમણે સંવિતાનારામણના શબ્દ-અક્ષરસ્પર્શનો વિચાર કર્યો...

આ મંદાકિની ડહોળાઇ ગઇ હતી; અનેક

અંતરયો તેના પ્રવાહને મંદગતિ અને તેની નિર્મલતાને કલુષિત કરતો હતો... રાષ્ટ્રો માંઘો માંઘ કપાતાં હતાં. છિન્નબિન્ન પ્રજાઓ લોક-સંપ્રદર્માં ધડાતી નહોતી રાજ એક બીજના દેશમાં શકિતનો વ્યય કરતા... દક્ષિણપથમાં દનવો સરિતાને રોકતા; તક્ષશિલા ને ગંધારમાં પાન્સિકા પગ પેસારે તેને મલિન કરતા. કંઠિ જેવા પ્રચંડ મહાપશ્ચાના કુળે આ સરિતાના શોષણને કુલધર્મ બનાવ્યો હતો. અજ્ઞાન, અધમતા ને દેવ ચારે તરફ પ્રવર્તતાં.

આ સરિતાએ આવી આપત્તિમાં એક તરંગ સર્જવો હતો:-નેનું નામ વિષ્ણુયુગ ચાલુક્ય હતું સરિતાની દિવ્યતા તે જળવતો તેટલો અંશ તે પ્રપચ ને દિવ્ય હતો. જેટલું તે પોતાનું તરંગત્વ જળવતો તેટલો એ નિર્બલ હતો. એણે આંખો મોંચી, તન્મયતા પ્રાપ્ત કરવા આ સરિતાનું જ્ઞાન ધ્યુનું.

થોડી વારે તેણે આંખ ઉઘાડી. આસપાસ જોઇ, સવારની પ્રકાશતા હૃદયમાં ઉતારી પોતે એક મહાતરંગ-ચારે તરફ નાના મોટા તરંગોને જોઇ રહ્યો. તેમનું સામર્થ્ય પોતાના તરફ આકર્ષી રહ્યો.

સરિતા મંદગતિ થઇ હતી તેનું રહસ્ય તે જાણતો હતો. સ્વચ્છંદી, અસંસ્કારી રાજત્વના નાના મોટા પથગઓ, કુંગરાઓ, પર્વતો વચ્ચે નડતા હતા તેને એ પોતાના પાણીથી સહાને માટે પલાળી શકી નહોતી. તેને પોતાના વેગ વધારવાની ખીણો બનાવી શકી નહોતી. અનેક વખત સફલ થયલો છતાં નિષ્ફલ એવો એ-જુના છતાં ફરી ફરી કરવાના-પ્રયત્ન હતો.

એના જેવા બીજા મહાતરંગોએ શું શું કર્યું? યથાતિને પલાળ્યો: પૃથુને તોડી નાખ્યા; માંધાતાને વેગનું સાધન બનાવ્યાં. સહ્યાંશ્રુનની કચ્ચરો કરવી પડી, પ્રતીપને ઉપયોગમાં લીધો.

જરાસંધે મુકડેલીઓ ઉભી કરી. કેટલી મહેનતે દુષીધનને દૂર કર્યો ને પરીક્ષિત પરથી ધોધ વધાર્યો ત્યારે જનમેજયને ખસેડતાં મહેનત પડી. જનકને તરંગ બનાવ્યો ત્યારે મહાપદ્મ નંદ વ્યોમ સુખી ચિરરાગની માફક ગતિ રોધી ઉભો ને કોની છાયા નીચે અનેક કુંગરો સરિતાને ગુંગળાવી રહ્યા હતા.

આ સ્વચ્છંદી રાજ્યને સદાને માટે ખસેડવું જોઈએ-માત્ર ગતિ વધારવાની પહાળ કદાચ જોઈએ. પર્વતોનો ઉપયોગ નહીનો રસ્તો સ્પષ્ટ કરી આપવાનો છે... નૈમિષારણ્યમાંથી નીકળ્યા દિવ્ય સરિતાનો તે મહાતરંગ ત્યારે તરંગ આ અવરોધકારક નંદપ્રતાપને નાના મોટા તરંગોથી ઘેરી રહ્યો હતો. નાના મોટા સજ્જને હાથ પર લખ, શૈથુનાગ, કુલ ૧૧ કુમાર ચંદ્ર અપ્તમે પોતાનો કરી, તેણે નંદના રાજ્યને હચમચાવવાનો આરંભ કર્યો હતો. તેની ધોણણી નંદના પોતાના કાનમાં કરી મહાતરંગે મહાપ્રયત્ન આદર્યો હતો.

જેમ જેમ તે ચાલવા લાગ્યો તેમ તેમ તેને સ્પષ્ટ સમજાવું મળ્યું. રાજ્ય એ સરિતાથી બિન્ન નથી. રાજ્યત્વ, શક્તિવિદ્યા, દંડનીતિ, વાત્તા, અર્થશાસ્ત્રનાં અંગ છે-અર્થશાસ્ત્ર વિદ્યાનું અંગ છે; સર્વ વિદ્યાનું મૂલ નૈમિષારણ્યમાં છે. એણે સરજવા ધારણું રાજ્ય નૈમિષારણ્યનું અવિયોજ્ય અંગ-તેના એક વૃત્તિ થવી જોઈએ. જે વસિષ્ઠે ન કહ્યું જે દેવાપ્ર સૌનકે ન કહ્યું, જે ઉદ્ધાલક આરુણ્યએ ન કહ્યું તે તેને કરવું પડશે.

શબ્દશબ્દોનો સાક્ષાત્કાર સરલ કરવા નૈમિષારણ્યે ઇન્દ્રિયજ્ય સાધ્યે. ઇન્દ્રિયજ્ય વિના વિનય નહોતો; વિનય વિના શુદ્ધિ નહોતી; શુદ્ધિ વિના શક્તિ નહોતી; શક્તિ વિના યોગ નહોતો, શાંતિ નહોતાં, આત્મદર્શન નહોતું શરિતા સાથે તન્મયતા શક્ય નહોતી.

એણે શાંતે ઇન્દ્રિયજ્ય કર્યો હતો, હૃદયમાં શાંતિ ને દષ્ટિમાં નિર્ભય ધાર્યો હતો. પોતે આ સરિતાનું બાલ, તેનો મહાતરંગ, તેનો વેગ ને તેનો ભગીરથ-સરિતામય થયો હતો. હવે પોતાની શક્તિવડે રાજ્યત્વને વિનય દોરીએ નાણી તેને સરિતામય બનાવવું હતું... હૃદયમાં ને બચકર મહત્વાકાંક્ષા !

બાસે વહેવારવેલી દિવ્ય સરિતાનાં જે તેજસ્વી પટો માત્ર તેના વિચારમાં નહોતા, તેની નજર આગળ નાચી રહ્યા. તે બેગા મળ્યા, તે ગોળ વળ્યા. એકે જ કારનું રૂપ લીધું, બીજાએ રૂકારનું રૂપ લીધું. એ દેવી સ્વરો છુટા પડી, ત્યારે તરફ નાચવા લાગ્યા.

વિદ્યા ને ઇન્દ્રિયજ્ય નૈમિષારણ્યે ક્યારનાં સેઆં હતાં. છતાં નાંદો એકેએકે પૃથ્વી પર રાજ્ય કરતા હતા. જ ને જ નો સાક્ષાત્કાર તેને થયો તેથી શું ?

એકામચિત્તે વિદ્યા ને મિનનું જોઈને કરતા વિષ્ણુગુપ્ત ચાલતા ચાલતા અટક્યા.

સામે એક કાળો પથ્થર હતો. તેના પર સ્વાભાવિક રીતે બે મોટા પથ્થરો ધરાયેલા હતાં. એક વૃદ્ધ વૃદ્ધ તેના પર મીઠી જાંબી નાખ્યું.

તેની યાત્રા પુરી થઈ. બગવાન દેવાયનની પૂજ્ય પાઠુકા સામે તે જોઈ રહ્યા. એક પર જ દેખાયો બીજા પર રહેખાસે.

તે બેસી ગયા, હાથ જોડ્યા, પાઠુકાની કુળ લાઇ માથે મુકી 'બગવાન દેવાયન' તેમણે ઉચ્ચાર કર્યો. ત્યારે તરફથી વનમાં એનોજ પ્રતિ-શબ્દ થયો.

પદ્માસન વાળી તેણે વૃત્તિ નિરોધી. નૈમિષારણ્યમાંથી બાસે પ્રમદાવેગે વિદ્યા અને વિનયનો પ્રવાહ તેમણે ચિત્ત આગળ સ્થિર કર્યો. પ્રવાહ વિસ્તાર પામ્યો, વધ્યો, અટક્યો, પાછો ઉછળ્યો.

એણે તેમાં પોતાના જોડો તે પ્રવાહનો મહા તરંગ જોયો; ... પોતે મહાતરંગ બની ગયો. તે ઉપર ઉછળ્યો, નીચે ગયો. તેણે વિદ્યાને વિનયના તરંગો આકર્ષ્યા, પોતાના કર્યા... તેનું અંતર ક્રાંત થયું, ચિત્ત એકાગ્ર થયું. ધ્રુવવતા પ્રવાહ પર વિદ્યા ને વિનયનો મહાતરંગ ઉલ્લસી રહ્યો. બધા તરંગો તેનામાં મળી ગયા. દશ દિશાની દિવ્ય શક્તિઓ આકર્ષાઈ, પોતાનામાં ભળી ગઈ.

નૈમિષારણ્ય મહાતરંગ થઈ ગયું; મહાતરંગ અને પોતા વચ્ચેનો ભેદ ભાંગી ગયો...

એકજ મહાતરંગ બોમ યુબી...

જકાર ને ઝકાર બેનાં તેજસ્વી શુંછળા... પ્રકાશ જતો રહ્યો. ચારે તરફથી અધકાર મહાતરંગ પર આવી રહ્યો. મહાતરંગ તેજનું બિંદુ બની રહ્યો. તેજના બિંદુમાં જકાર ને ઝકાર સ્પષ્ટ દેખાતા... બિંદુ કાંપતું હતું.

નાદીઓ અંધ પડવા લાગી. ચિત્તનો નિરોધ વધતો ગયો.

તેજના બિંદુમાં સૌમ્ય પ્રકાશ પ્રગટ્યો. બિંદુની આસપાસ ગુલાબી વર્તુલ થયું. બિંદુ સ્થિર થતું થયું... થઈ ગયું.

...અધું ગુલાબી થઈ ગયું... જકાર ને ઝકાર સંભળ થઈ ગયા... બિંદુ મોટું થયું, નિભલ થયું... અને ઝ અદૃષ્ટ થયા... બિંદુને બદલે, ગુલાબી ને સૌમ્ય પ્રભુવજ રહ્યો.

ઝકાર મોટો થયો... દ્રષ્ટા વિલીન થઈ ગયો... પ્રભુવર્મા બ્રહ્માંડ લીન થઈ ગયું... અને દિશાવિલીન ને નિઃસીમ આકાશમાં ઝકારની પરમ ને પ્રદુષ્ક જ્યોતિ ઝમઝમી રહી...

...ઝકાર અદૃષ્ટ થયો. ને વિનય ચાર નિર્વિકલ્પ સમાધિ પ્રસરી રહી.

x x x

...સમય વહી ગયો. દ્રષ્ટા પ્રગટ્યો-નૈમિષારણ્યનું દશન પ્રગટ્યું. સાથે ઝકારનું દશન થયું...

...વિદ્યા વિનાનો નિરર્થક ઇન્દ્રિયજન્ય નડોતો, ઇન્દ્રિયજન્ય વિનાની અધમ વિદ્યા નહેતી, બંને તપશ્ચર્યાની શક્તિથી સંભળ થઈ ગયા હતાં.

નૈમિષારણ્યમાં અમાધ શક્તિ પ્રગટી. એ શક્તિથી તેણે રાજત્વને પોતાનું કર્યું, વિદ્યાને પોતાની કરી, વિનયને પોતાનો કર્યો.

તેમાંથી ઉછળતા તેજસાગરે દિગંતે વિદ્યા, વિનય ને તપના તરંગો પ્રસાર્યા. તે બ્રહ્માંડ પર દિગ્વિજય કરી રહ્યું. બધાં સંપદ ઉચ્ચારાયો ત્યાં તેનો પ્રતિસંપદ પડ્યો. બધાં તપ આચાર્ય ત્યાં તેના દશન થયા, બધાં વિદ્યાભ્યાસ થયો ત્યાં તે પ્રગટ્યું, બધાં પરમ શાંતિ મળી ત્યાં તેનો સાક્ષાત્કાર થયો. તેની સીમા વધતી ગઈ. ને બ્રહ્માંડ તેની સાથે ઝકાર થઈ ગયું.

એનો અસૌમ્યવાસ આલેખો શરૂ થયો, નૈમિષારણ્યે પોતાનું સ્વરૂપ બદલ્યું. વિદ્યા વિનયને શક્તિ ત્રણેના ઝોડીકરણના બળથી પ્રચંડ અસ્થિના પ્રગટી. તે અણકનો પૂર વિષ્ણુમુખ થઈ ગયું.

તેના હૃદયમાં શાંતિ પ્રસરી. તેની જોડે શક્તિ તરવરી રહી.

તેણે નિઃશ્વાસ મુક્યો.....

પ્રકરણ ૩૮ મું

ભગવાન વેદવ્યાસ

સૈનાનિત ભાનમાં આવ્યો, ભારે તેના માથામાં તેને પહેલાં જડતા લાગી. તે પછી વેદના શરૂ થયું. તેની આંખે લાલ પડેલો હતો.

તેણે નીસાસો મુક્યો, હાથ ખસેડ્યો. તેની વેદનાનો પાર રહ્યો નહીં ને તેણે ઉઠી ક્યું. થોડી વાર તે બેભાન રહ્યો. પાછું ભાન આવ્યું ત્યારે બેભાનના યત્ન કર્યો પછી કે બેભાન નહીં. જેમ તેમ કરતાં તેણે હાથ ઉઠાવ્યો કર્યો અને આંખ પરથી તેણે વાળ ખસેડ્યા. વાળ ચીકણા હતા. આંખ પર લાલાશ હતી. તેણે હાથ લાંબાવ્યો તે પાસે પડેલા પથ્થરને વાગ્યો.

તેને ભાન આવવા લાગ્યું. માથામાં, વાંસામાં, કમરમાં ને પગમાં અપાર વેદના થતી હતી. તેના પર સૂર્યનો તાપ પડતો હતો.

કેંક માદ આવ્યું. કદુ, તે અને શત્રુધન બાથાબાથી કરતાં હતા. ઉગતું સૂર્યચિંત્ર તેના સ્મરણપટ પર તરી આવ્યું. વેદના સખ્ત થતી હતી. હા, તે પવંતપરથી પડી ગયો..... ને તે જીવતો હતો. તેના હૃદયમાં હર્ષની લહરી આવી.

પવન વાયો એટલે વેદના કેંકે ઓછી થઈ. પછી ચક્રકર આવ્યાં તેથી પાછો પડ્યો. થોડી વારે માથું પાછું ઉઠ્યું. તેને ભયંકર વેદના થતી હતી. માથામાંથી હજુ લોહી ટપકતું હતું. તેણે બેઠા થવાનો પ્રયત્ન કર્યો. આખરે તે બેઠો થયો ને આંખો પરથી વાળ ખસેડ્યા.

તે એક જંગલમાં ધાસને ઝાંખરા પર પડ્યો હતો. તેણે ઉઠ્યે જોયું. ઉઠ્યે, ઉઠ્યે, વાદળને સ્પર્શી એટલે ઉઠ્યે એક કળો પથ્થર ઝડપતો હતો. સાંધા એ પડ્યો હતો. તેને પાછાં ચક્રકર આવ્યાં.

થોડી વારે તે પાછો બેઠો થયો. તેણે પેલીઉં ફાડી પાટો માથે બાંધ્યો, અને આંખે દીઘે કાંટા પેસી ગયા હતા તે કાઢવા બેઠો. તેણે ગળું બળ્યું બળ્યું થતું હતું. એ પડ્યો હતો તેની નીચે થોડે દૂર એક ઝરો વહી જતો હતો.

પાણી વિના તેના જીવ જતો હોય એમ લાગ્યું એટલે તે જેમ તેમ જમવા અને ખસવા લાગ્યો. ધા અને હાલકાંમાં થતી વેદના જેમ તેમ સહેતાં તે ઝરા પાસે ગયો. તેણે ધોળીકાં બીનું કરી માથું ધોયું. તેને ઠીક લાગવા માંડ્યું. તેણે દીલ ધોયું, ધા ધોયા, પાટો બાંધ્યાં, પાણી પીને પાછો સુઈ ગયો.

થોડી વારે તે તાજે થયો. તેને ભાન આવવા લાગ્યું. તેને હર્ષ થયો. તે જીવતો રહ્યો હતો. તે એકલો એકલો હતો. હજુ તેની વિચારશક્તિ સતેજ થઈ નહોતી. તેને હુખ લાગી પછી ઝાડ પર કે ફળ નહોતાં. તેણે ઉપર જોયું. દૂર, અસ્પર્શ એવો ઉદાસનો આશ્રમ ઝડપતો જોયો ને વિચાર આવ્યો કે ત્યાં ગયા શીવાય છુટકો નહોતો.

તેને ઝાડોમાંથી એક નાની ખુલ્લી જગ્યા જણાઈ તે તરફ તે આકર્ષાયો. તે પાસે આવ્યો. શું બાંકો હતું ? તે જુલ્યો અને તેની આંખે અંધારા આવ્યાં. કાણુ હતું ? જે કાણુ હતું તે ખસ્યું નહીં. તેણે બીનું ધોળીકાં આંખે લગાડ્યું. એક પથ્થર હતો તેની સામે એક માણસ બેઠો હતો. તે બીધો. તેણે નાસવા માંડ્યું. પછી પેલો માણસ ખસ્યો નહીં. એ કાણુ હશે ? એને માણી નાખશે તો ? કદુ ? શત્રુધન ?

તેને હીંમત આવી. માણસ હશે તો જીવતા જવાનો રસ્તો મળશે એમ ધારી તે ઝડપી ઓથે ઉભો રહીને જોઈ રહ્યો, પણ પેલો બેઠેલો માણસ ખસ્યો નહીં. તે પાસે આવ્યો.

જે માણસ આંખો મીચીને બેઠો હતો તેની પાછળ ને માથું તેને પરિચિત લાગ્યાં. તેને કેં ઓળખાણ પડી: તેની આંખે અંધારાં આવ્યાં... વિષ્ણુગુપ્ત એકલો વીશ ડગલાંને છેટે આંખો મીચી બેઠો હતો.

તેના હાંબાં ગગડી ગયાં. તેને લાગ્યું કે હમણાં એ કુદશે. વિષ્ણુગુપ્ત ! વિષ્ણુગુપ્ત ! હા ! તેને યાદ આવ્યું. તેણે ધોતીકે પાછું આંખે જમાડ્યું ને કપાળે ફેરવ્યું ને સ્મરણશક્તિ સ્તેજ કરી. બધું યાદ આવ્યું. જે માણસને તે મારવા આવ્યો હતો તેજ આમ આંખો મીચી બેસી રહ્યો હતો.

એક વૈજ્ઞાની હાસ્ય તે હસ્યો. જેને મારવા તેણે આટલી મહેનત કરી હતી તે આમ મરવાની વાટ જોતો બેઠો હતો, પણ પોતે અશક્ત ને નિઃશ્વસ હતો. શું કરવું ? તે સંતાપને ઝાડ પછાડી બેસી રહ્યો, તોપણ વિષ્ણુગુપ્ત ખસ્યો નહીં. તે મનમાં ને મનમાં ખુશ હસ્યો. વિધિ જ્યારે સરળતા કરી આપે ત્યારે કેં મથા રહે છે ? તે મરતો બન્યો, તે વિષ્ણુગુપ્તને મારવાને માટેજ...તેની આંખોમાં દ્રેષ ચમકવા લાગ્યો.

વિષ્ણુગુપ્ત પાસે હતીઆર હોય તો ? તેણે ઝાડ પાછળ લપાઈને ધ્યાનથી જોયું. શું તે મરી ગયો હતો કે સ્થિર ને સ્થિર ધ્યાનમાં બેઠો હતો ? અચાંકર અનુન સેનાજિતના અંગેઅંગને કંપાવવા લાગ્યું. તેની ભોલીઆળ આંખો વધારે લાલ થઈ. તેના વેરી, તેની કાનિના રાફ, કુદ આચાર્યના પાપનો ધડો ભરાઈ ગયો હતો !

તે ધીમે ધીમે, ઝાડને ઓથે લપાતો તેની પાછળ ગયો પણ વિષ્ણુગુપ્ત તેમનો તેમ બેસી

રહ્યો. તેણે એક પથ્થર હાથમાં લીધો ને દ્રેષથી દાંત પીસ્યા...

એક પક્ષમાં તે વિષ્ણુગુપ્તને મારી જંગલમાંથી નાસી જશે, પાટસિપુત્ર જશે; ત્યાં નરેન્દ્રદેવ એને શાળાશી આપશે, મંત્રી નીમશે; પોતે ગૌરી ને પરણશે...

તે ધીમે ધીમે પથ્થર લઈ પાસે આવ્યો, પણ તેનો હાથ થરથર ધ્રુજતો હતો. હવે ચારજ ડગલાં રહ્યાં. વિષ્ણુગુપ્તની જટા સરસ હતી: તેને વિચાર આવ્યો. તેને કુતૂહલ થયું કે આ મૂર્ખ કાનું ધ્યાન કરે છે ? તેણે ડોક લંબાવી જોયું: પથ્થર પર બે સ્વયંભૂ પાદુકા હતી—વેદ વ્યાસની—કાલે જેની વાત પેલા કુત્તપતિએ કરી હતી તેની. તેને યાદ આવ્યું કે તેની માએ પણ એ વ્યાસની વાત કરી હતી, હા...તેના ગુરુએ પણ વાત કરી હતી. એ માછણુનો છોકરો હતો...હા. હા. તેનાં પગલાંની પૂજા !

તેણે આંખે હાથ દીધા. આ શું ?

...પાદુકા પર કોઈ ઉલું હતું ! તે ગભરાઈને પાછો હઠ્યો. કોણ ઉલું હતું ? કોઈ વ્યાધાખર પહેરેલું, મોટા યજ્ઞોપવીતવાળું. તેણે ઉંચું જોયું...

...યુગોના જ્ઞાનથી દેદીપ્યમાન મુખ—અહાનું હોય એવું ભવ્ય બલાટ—નવે ગ્રહોના તેજસ્વી વ્યૂહોથી ચમકતાં પ્રકુલ નયનો—

ગભરાટમાં તે પાછો ને પાછો હઠ્યો...

આ વૃદ્ધ વિષ્ણુગુપ્ત પર હાથ લંબાવ્યાં !... નૈમિષારણ્યના જૂત ને વર્તમાન મહર્ષિઓની આશિષ એને રક્ષે છે તે તેને યાદ આવ્યું. તે એક ઝાડ પાછળ લપાઈ ગયો... આ વૃદ્ધ તેને મારશે કે વિષ્ણુગુપ્તને જગાડશે. તેના અંગેઅંગ કાંપી રહ્યાં. તેના હાથમાંથી પથ્થર પડી ગયો.

સેનાજિત પેલા વૃદ્ધને જોઈ રહ્યો. એને કેં થયું કે આજ ભગવાન દેવાયન...!

ચિત્રકાર:]

[રા. રવિશંકર રાવળ

તેણે ડાક સંખાવી બેથું.

—પૃષ્ઠ ૧૬૨

તેણે હાથ જોડ્યા, નમસ્કાર કર્યો. આ નૈમિષારણ્યના અષ્ટાની અનિચ્છાએ પણ તેનું અંતર નમ્યું.

વિષ્ણુગુપ્ત તો નિશ્ચલ રીતે બેસીજ રહ્યા હતા. સેનાનિતે હોઠ પીસ્યા. છતાં તે ઉઠી ન શક્યો. તેને વિચાર આવ્યો કે જેને સરંક્ષના યુગે થયાં 'પંચત્વ પામેલા ભગવાન દ્વિપાયન સજીવન થાય તેને મારવા એ આવ્યો હતો.

...નૈમિષારણ્ય ! એમાં શું છે ? શિષ્યો, ડોસાઓ. કહું, વિષ્ણુગુપ્ત...વિષ્ણુગુપ્ત હોય તો નૈમિષારણ્ય હતું તેવું બનાવી દે. ન હોય તો...તે હર્યો. તેણે આંખે હાથ ફેરવ્યા. પેલા વૃદ્ધ અલોપ થતા હતા—'પારદર્શક થઈ જતા હતા—અદૃષ્ટ થયા...

એક કોઠિયાએ ટહુકાર કર્યો, તેણે ફરીથી પથ્થર લીધો. ને તે ઉભો થયો. તે પાછો ધીમે ધીમે પાસે આવ્યો, તેણે જીભ કરડી બાન આપ્યું. ને તે પાછો થરથર કાંપવા લાગ્યો.

તે ખસે ખસ્યો અને તેણે પથ્થર ઉગામ્યો. તે ધ્યાનસ્થને નિઃશ્વસ બ્રાહ્મણને આમ મારતો હતો ! જો આ મરી જાય—જો નૈમિષારણ્ય સુકાઈ જાય—જો પૃથ્વી અધ્યાત્મ થાય તો...તો... ગૌરી બધી સ્ત્રીઓથી કેમ નિર્મલ, ઉચ્ચાશ્રયી, ને સંસ્કારી હતી...?

પછી કોણ ચડ કરશે ? દેવોને આરાધશે ? ધર્મ શીખવશે ?

...ને નૈમિષારણ્ય નહીં હશે તો મદ્રાક્ષ, ને પ્રમંડક ને વિષ્ણુગુપ્ત કોઈ નહીં થાય...ને નંદ ને વકનાસ ને તેના જેવાજ રહેશે. પૃથ્વી વસવા જેવી રહેશે ?

ભયંકર ! તેણે પથ્થર ફરી ઉગામ્યો...ને નૈમિષારણ્યને તો વિનાશ કરે તો પૂર્વજોનું કરેલું કરાવેલું ધુળ મળે !

ને શા માટે નૈમિષારણ્યના ઉદ્ધારકને મારવો !...

એ પોતે ઉદ્ધારી ન શકે તો શા માટે વિનાશવું ? એણે પથ્થર મળ્યુત રીતે પકડ્યો અને વાંકા વળી આચાર્યના મુખ સામે જોયું. તેમના પાપાણુવત મુખ પર દેવી ભવ્યતા હતી.

તેણે ઉંચું જોયું. પાદુકા પર ભગવાન વ્યાસનું પારદર્શક મુખ દેખાયું. તે હસતું હતું.

તેનું હૃદય દબાયું, કચરાયું. નિર્બલતા તેની રજેરગમાં વ્યાપી રહી. પિશાચ હોય ને શ્રોત્રિયના ઓળાથી પોતાની અધમતાને અનુભવ કરતાં દૂર ખસે તેમ તે ખસ્યો.

"વારુ, તમારે બધાને એને જીવનો રાખવો છે, લો...કરો...મરો..." તેણે દાંત પીસી પથ્થર ફેંકી દીધો. તેની આંખે અધારાં આવ્યાં, ને તે ફસડાઈ પડ્યો. નિરાધારીમાં પણ તે આંખ ફાડી જોઈ રહ્યો. પથ્થર જેવા આચાર્યમાં ચેતન આવ્યું. તેમણે શ્વાસ લેવા માંડ્યો. તે હસ્યા. ગભરાઈને સેનાનિત જોઈ રહ્યો. તેના શ્વાસ રુંધાઈ ગયો. તેને લાગ્યું કે આચાર્ય તેને મારી નાખશે.

આચાર્યે આંખ ઉઘાડી, ત્યારે તેમની આંખોમાં ભયંકર ચમકારા હતા. તેમણે પાદુકાને પ્રણિપાત કર્યા, આજસ મરડ્યું ને તે ઉઠ્યા.

શ્રુત્યુની વાટ જોનો સેનાનિત પડી રહ્યો.

આચાર્ય ઉભા થયા...વ્યોમમાંથી જ્યોતિએ ઉતરીને તેમને લપેટી લીધા...સેનાનિતની નજર દિવ્ય ને જ્વાલામય મૂર્તિ જેવા તે જણાયા. તેને તમ્મર આવ્યાં ને માથું તેણે ભોંય પર નાખ્યું.

"કોણ સેનાનિત ?" કહી આચાર્ય તેને ઉંચકી ઉઠાડવા લાગ્યા.

“કાણુ સેનાજિત ?” કહી આચાર્ય તેને ઉચ્ચાઈ ઉઠાડવા લાગ્યા. [પૃષ્ઠ ૧૬૪]

ઉપસંહાર

આચાર્ય ! વળગુચ્છ સેનાજિતનો હાથ જાલી લાઇ જતા હતા અને આવતાં પગલાં સંભળાયાં.

“જાણુ હશે ?”

“મુનિ ઉદ્દાલક હોય કે કદુ.”

“અરે-કદુ !” કહી શરમાતે મોઢે સેનાજિતે સવારની વાત કહી.

આચાર્યના મુખ પર જરાક ગ્લાનિ આવી, પણ તે કેં બોલ્યા નહીં. પગલાં પાસે આવ્યાં.

બેવડા વળી ગએલા મુનિ ઉદ્દાલક, ચંદ્રગુપ્ત-ને હાથમાં ગોરીને ઉચ્ચાઈને આવતો સુકેવ,

જણાયા. ગોરી આ બેને આમ આવતાં જોઈને ચકિત થઇ ગઇ.

“ગોરી !—કુમાર !” સેનાજિતે કહ્યું. આચાર્ય તટસ્થતાથી જોઇ રહ્યા.

“આચાર્ય ! સેનાજિત !” ગોરી બબડી. “ગોરી તારી જરૂર હોય એમ લાગતું નથી,” ચંદ્રગુપ્તે હસીને કહ્યું. “હવે આચાર્યને બચાવવાનું કારણુ દેખાતું નથી.”

“અને બચાવવા આવી હતી ?” હસીને આચાર્યે કહ્યું; “સેનાજિતેજ અને બચાવી લીધા.”

“ના. આચાર્યદેવ ! ” નીચું જોઇ સેના-
જિતે કહ્યું. “ ભગવાન દેવાયને મને રોક્યો.”

“સેનાજિત ! તું મારા કરતાં ભાગ્યશાલી છે
કે તે ભગવાનનાં દર્શન કર્યાં” આચાર્ય હસ્યા.
અધાં જવા નીકળ્યાં ને આચાર્યે મુનિ ઉદાસને
કદુની વાત કરી.

“ વત્સ ! એ કેમ અને ? મને કુમારે કહ્યું કે
તરતજ મેં કદુને મારી વાટ જોવા કહ્યું હતું.”

“ મુનિ ! ” આચાર્યે હાથ જોડી પ્રાર્થના
કરી “ કદુ આપના હાથમાં છે. એને બચાવો. ”

“ મારા હાથમાં કેં નથી ” મુનિએ કહ્યું ને
આંખો મીચી “ વત્સ ! પેલા ખડકની પાછળ કદુ
છે. કદુ ! કદુ ! ” મંત્ર બળ્યતા હોય તેમ મુનિએ
કહ્યું; “ હજો રહે, દેવ વરુણ જીવનનો દેતા છે.
તને સંરક્ષશે, આચાર્ય, ત્યાં જાઓ.”

આચાર્ય, કુમાર ને સુકેતુ મુનિએ બતાવેલે
રસ્તે ગયા.

વૃદ્ધ મુનિએ ભાંય પર ખેસી આંખો મીચી.
ગૌરી સેનાજિત પાસે આવી.

તેનું મોં સુકાંઈ ગયું હતું, ને તેની આંખોમાં
ઝળઝળાંઈ હતી.

“ ગૌરી ! તું કેમ આવી ? ”

“ તમે આચાર્યને ન મારો તે માટે.”

“ મેં આખરે નહીંજ માર્યા.”

“ સારું થયું. નહીં તો મહર્ષિઓ નસંતાન
બનત ” તેણે સેનાજિતના મોં સામું જોઇને
કહ્યું.

“ ગૌરી ! મને સમજાયું...” સેનાજિતે
ધીમેથી કહ્યું. “ નૈમિષારણ્યની આશ્વાઓ નષ્ટ
કરવાનો મને શો અધિકાર છે ? ”

સેનાજિત તરફ પૂજ્યભાવથી ગૌરી જોઇ
રહી.

“ નાથ ! ” તેણે હેતથી હાથ લાંબાવ્યો
“ ભગવાન ! ” આચાર્યે હાથ જોડી કહ્યું;

સેનાજિતે પોતાનો હાથ લાંબાવ્યો નહીં.

“ ગૌરી ! આચાર્યની આજ્ઞા પુછ્યા પછી”
લાંબાવેલા હાથનો તેણે જવાબ વાળ્યો. “ ગૌરી ! ”
તેણે ઉમેર્યું; “ નરેન્દ્રદેવ મારો જીવ લેશે ”

“ જીવ લેવો દેવોને હાથ છે. ”

X X X

આચાર્ય, કુમાર ને સુકેતુ મારેલા જોના કદુને
લઇ આવ્યા ને મુનિ આગળ મુક્યો. તે લોહી
લુહાણ થઇ ગયો હતો ને તેનું નાક છુંદાઈ ગયું
હતું. સ્ત્રીની સુકુમારતાથી આચાર્ય તેને સાફસફ
કરી રહ્યા. મુનિ તેના માથા પાસે ખેડા. તેની
આંખ ઉધાડી જોઇ, તેને શ્વાસ માપી જોયો ને
આખરે પોતાનો કરમાએલો, લાંબા નખવળો
હાથ તેના કપાળ પર મુક્યો.

થોડી વારમાં મુનિના સ્પર્શથી કદુની
ચામડીના રંગમાં અને તેના મુખ પર ફેર પડ્યો
અને ધીમે ધીમે તેણે શ્વાસ લેવા માંડ્યો.

“ એને હવે આશ્રમમાં લઇ જાઓ.”

સેનાજિત આચાર્ય પાસે ગયો. “ મુનિ-
ને કહો મારા શત્રુધનને સજીવન કરે ! ”
આચાર્યે મુનિને કહ્યું. મુનિએ આંખો મીચી.
“ એ તો પાછો ચઢી આશ્રમ આગળ ખેડો છે.”

સેનાજિત આર્દ્ર હૃદયે ચઢવા લાગ્યો.

X X X

ખીજે દિવસે સવારે અધા બાનમાં આવેલા
પણુ સખત પીડા પામતા કદુને લઇ કુલપતિને
આશ્રમે ગયા, અને ત્યાં અધી વાત સાંભળી
ઉત્સવ થઇ રહ્યો.

કુલપતિની વૃદ્ધ આંખો ગર્વથી ચમકી રહી.
સાંજના કુલપતિના પગ આગળ અધા
ખેડા હતા.

“ ભગવાન ! ” આચાર્યે હાથ જોડી કહ્યું;
“ મારો ભગવાન કાગળી આપો.”

બધા ચમક્યા. આચાર્ય લગ્નની વાત કરે !
સેનાનિતનું હેયું કચરાઈ ગયું. ગૌરી મુંઝાઈ
ગઈ.

“ સેનાનિત ક્ષત્રિય છે છતાં શાકટાલીના
હાથનો અધિકારી થયો છે. ”

બધા હસ્યા. સેનાનિત સશ્ત્રુ નયને
અભ્યાર્થ તરફ જોઈ રહ્યો. ગૌરી નીચું જોઈ
ધુસ્કાં લેવા બેઠી.

“ ભગવાન ! ” સેનાનિતે કહ્યું; “ હમણાં

મારે લગ્ન નથી કરવાં. નરેન્દ્રદેવ મને જીવતો
રાખશે કે કેમ તે શું કહેવાય ? ”

“ અમારી સાથે ચાલ ” મહાદેવીએ કહ્યું.

“ ના, મહાદેવી ! એનું મેં લુણ ખાધું છે. ”

“ સેનાનિત ! ” આચાર્યે કહ્યું; “ પાછા

જવામાં કે વાંધો નથી. તારું સૈન્ય નાસી જાય
પછી તું શું કરે ? તું અહીંઆ રહે અને કદુ સારે
થાય ત્યારે એને તારા કેદી તરીકે લઈ જાજે.

નરેન્દ્રને ખપ લાગશે. ”

[ચિત્રકાર:]

[રા. રવિશંકર રાવળ]

“ આચાર્ય શાકટાલનું કુલ તારે એવા પુત્રની માતા થઈ. ”

—૫૪ ૧૬૮

“જેવી આચારી.”

x x x
એકલામાં કોઈ નવા આવનારનાં પગલાં
અંબળાયાં.

ત્રણ નવાં માણસો આબ્યાં હતાં તે
આંબિકુમાર અને આચાર્યને મળવા માંગતાં
હતાં.

આંબિકુમાર ને આચાર્ય ઉઠી તેમની પાસે
ગયા. ત્રણે જણ એમને પગે બાંધ્યા.

“સુગ્રીવ ! તું ક્યાંથી ?”

“મહારાજનો સંદેશો લઈ આવ્યો છું.”

“શું છે ?”

સુગ્રીવે કપડાનું પીલ્લું ધર્યું.

“શું છે તે મોઢેથી કહે.”

“આપને મહારાજે એકદમ ચાલી આવવા
કહ્યું છે.”

“કેને કુમારને ?” આચાર્યે પુછ્યું.

“આપને પણ તરત બોલાવ્યા છે.”

“કેમ ?”

“મહારાજ ધણાજ માંદા થઈ ગયા છે.”

“હેં !” મુંઝારે કહ્યું.

“ચલુક ઝડપીએ કહ્યું છે કે એક પળ પણ
ઘોળશો નહીં.”

“ખીન્નું કે ખાસ ?” આચાર્યે પુછ્યું.

“હા.”

“શું ?”

“યવનાધીશ આંબિકુસુંદર^૧ મોટું સૈન્ય
લઈ ચઢી આવે છે.”

“પછી ?” આચાર્ય પુછ્યું.

“તેણે બાલ્હિકેશ કબજે કર્યો, પારસિકા-
ધીપ દારસેનને^૨ નસાડી મુક્યો, ને પારસિક-
પટ્ટન^૩ બાળી મુક્યું” સુગ્રીવે કહ્યું.

“હેં ?”

“પારસિકો તુઘ્યા ને આંબિકુસુંદર દુજે^૪ય
સૈન્ય લઈ આપણા પર તુટી પડવાનો ઇરાદો
રાખે છે.”

આંબિકુમાર નિરતેજ બની જોઈ રહ્યો.
આચાર્ય બોલ્યા નહીં.

“આચાર્ય ! ચાલો તેઆરી કરીએ.”

“ચાલો.”

બંને મુગા મુગા પાછા આવ્યા.

“આંબિકુમાર !” આચાર્યે વિચારમાંથી
જાગૃત થતાં કહ્યું; “આંબિકુસુંદર આવશે તો
નંદને તોડશે.”

“—ને આપણે બધાને.”

“જોઈશું” ને તેની આંખ આગળ ઝંકાર
ચારે તરફ દેખાયો.

x x x

ત્રણ ચાર ઘડી પછી બધા ઉત્તર તરફ
જનારા જવા તૈયાર થયા. સેનાજિત ને ગૌરી
આચાર્યને ચરણે પડ્યાં.

“ગૌરી !” આચાર્યે કહ્યું; “આચાર્ય
શકટાલનું કુલ તારે એવા પુત્રની માતા થઈ.”
આચાર્યે હસ્યા. “ને સેનાજિત ! તેને મારી પાસે
બાળવા મુકજે. એના પિતાને ભગવાન દ્વિપાયને
દક્ષિણ દીધાં તેની વાત હું તેને કહીશ.”

સેનાજિત અને ગૌરી આચાર્યના પગની
ધુળ માથા પર મુકી રહ્યાં.

૧. અલેક્ઝાંડર-સીકંદર ૨. બેક્ટ્રીયા. ૩. દારા. ૪. પરસીયાલીસ.

